

Propria a apelativa — aktuální otázky II

Proper Names and Common Nouns — Current Issues II

Ladislav Janovec a kol.

Liberec – Praha

Technická univerzita v Liberci, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická,
katedra českého jazyka a literatury

Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, katedra českého jazyka

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení onomastiky

Autoři monografie:

Ladislav Janovec
Kristýna Březinová
Marie Čechová
Jaroslav David
Žaneta Dvořáková
Annamária Genčiová
Helena Chýlová
Marie Janečková
Petra Jesenská
Jaromír Krško
Tereza Klemensová
Kristýna Kovářová
Michal Místecký
Blanka Nedvěďová
Jiří Novák
Martina Ptáčníková
Agata Reclik
Kamila Smejkalová
Stanislava Spinková
Johana Strenková
Marta Šimečková
Pavel Štěpán
Veronika Štěpánová
Martina Zirhutová

Editorská rada monografie:

Ladislav Janovec (hlavní redaktor)
Lucie Baloušová
Petra Pačhová
Lucie Strejčková
Karolina Táborská
Varvara Skibina
Lukáš Smola

Vnitřní recenze katedry českého jazyka UK PedF:

PhDr. Radka Holanová, Ph.D.
Doc. PhDr. Eva Hájková, Csc.

Recenzenti monografie:

Doc. PhDr. Natalja Ivašina, CSc.
Doc. PhDr. Juraj Hladký, Ph.D.

Obsah

Předmluva	5
Preface	
Výskum synchronno-diachrónej hydronymie stredného povodia Váhu v kontexte projektu Hydronymia Slovaciae	7
<i>Jaromír Krško</i>	
Ostrov nad Ohří a Tajanov u Tupadel. K nejasnostem v toponymech.....	17
<i>Pavel Štěpán</i>	
Modřín v pomístních jménech v Čechách.....	23
<i>Martina Zírhutová</i>	
Paměť stolové hory Bor ve světle pomístních jmen aneb od Divokých důur k Bludným skalám.....	39
<i>Martina Ptáčníková</i>	
Janův hrad aneb John's Castle – vlastní jména v překladu v sémantické perspektivě	47
<i>Jaroslav David – Kristýna Březinová – Agata Reclik</i>	
Propria a apelativa v Kollárově Slávy dceři z aspektu slovotvorného	57
<i>Marie Janečková</i>	
Souboj Géra a Ondry. Antroponyma ve Slezských písních pohledem klíčových slov a kolokací.....	67
<i>Tereza Klemensová – Kristýna Kovářová – Michal Místecký</i>	
Místo vlastních jmen ve vyučovací praxi	79
<i>Marie Čechová</i>	
Propria v brusech jazyka českého z 19. století.....	87
<i>Helena Chýlová</i>	
Jazykový obraz Covid-19 v slovenskom a anglofónnom mediálnom prostredí	95
<i>Annamária Genčiová – Petra Jesenská</i>	
Jazykový obraz Chodů v beletrii.....	107
<i>Johana Strenková</i>	

Jazykový obraz demokracie – poznámky k výzkumu.....	117
<i>Ladislav Janovec</i>	
Jan Svatopluk Presl a jeho Rozprava o převratech kůry zemní – poznámky k paleozoologické terminologii	123
<i>Blanka Nedvěďová</i>	
Dikobraz a buvol 200 let po Preslovi – výzkum aktuální výslovnosti dvou apelativ.....	131
<i>Veronika Štěpánová – Jiří Novák</i>	
Z bankomatu vypadl Palacký aneb Kde začíná a končí vlastní jméno z pohledu psaní velkých písmen	141
<i>Kamila Smejkalová</i>	
Co je a není košer v lexikografii K problematice jednoho církevního termínu	151
<i>Žaneta Dvořáková</i>	
Sakrální interjekce vyjadřující podiv v nářeční sféře.....	165
<i>Marta Šimečková</i>	
K pojmenování kalhot v českých nářečích.....	173
<i>Stanislava Spinková</i>	
Shrnutí	185
Summary	187
Rejstřík.....	189

Předmluva

Předložená kniha představuje výsledky práce současných českých a slovenských badatelů, kteří se věnují problematice propriální a apelativní slovní zásoby a jejich vzájemným vztahům.

Do monografie byly zařazeny kapitoly metodologické a analytické, věnující se dílčím problémům propriální i apelativní slovní zásoby. Jde především o oblast toponymie (např. kapitoly J. Krška, P. Štěpána, M. Zirhutové či M. Ptáčníkové). Důležité místo zastávají historické aspekty propriální i apelativní slovní zásoby (např. kapitoly H. Chýlové, B. Nedvědové). Dále jde o témata kognitivnělingvistická (A. Genčiová a P. Jesenská, L. Janovec, J. Strenková), nářeční (M. Šimečková, S. Spinková), foneticko-lexikální (V. Štěpánová s J. Novákem), lexikograficko-gramatická (Ž. Dvořáková), ortografická (K. Smejkalová), literárněonomastická (M. Janečková, T. Klemensová a kol.), didaktická (M. Čechová) a translatologická (J. David a kol.).

Jedním z navržených témat, které se ovšem nakonec odrazilo pouze ve dvou kapitolách, byla osobnost, dílo a přínos Jana Svatopluka Presla, od jehož narození uplynulo v době plánování a přípravy monografie 230 let.

V každé kapitole je pro orientaci čtenáře uváděn abstrakt i klíčová slova v češtině i angličtině, literatura je pro přehlednost řazena za jednotlivé kapitoly. Většina textů je strukturovaná na číslované části, pouze obsahově kompaktnější texty, jimž by členění neprospělo, autoři nečlenili.

Širší spektrum témat i jejich prolínání ukazuje současné směřování výzkumu v oblasti slovní zásoby. Je vidět, že vedle novějších metodologických přístupů k výzkumu lexikálních jednotek jsou stále živé i klasické metody a klasická témata jsou dále rozpracovávána. Pluralita přístupů tak umožňovala autorskému kolektivu otevírat možnosti odborné debaty – a to je především v odborném prostředí třeba.

Redakce děkuje autorům, s nimiž spolupracovala na finální podobě monografie, recenzentům i všem ostatním, kteří se na přípravě publikace a jejím vydání podíleli. Užší spolupráce a ochota ke komunikaci při přípravě posilují i ochotu připravit další knižní publikace.

Výskum synchronno-diachrónej hydronymia stredného povodia Váhu v kontexte projektu Hydronymia Slovaciae¹

The research of synchronic and diachronic hydronyms of the middle river basin of Váh in the context of *Hydronymia Slovaciae* project

Jaromír Krško

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Abstrakt: V kapitole venujeme pozornosť výskumu synchronnej a diachrónej hydronymie stredného povodia Váhu v úseku Žilina (ústie Rajčanky) – Nemšová (ústie Vlára), ktorý predstavuje ďalšiu etapu v rámci celoslovenského projektu *Hydronymia Slovaciae*.

V úvode chceme stručne informovať o projekte *Hydronymia Slovaciae*, jeho doterajších výsledkoch, perspektíve a význame. V tomto kontexte chceme predstaviť nadväznosť výsledkov výskumu hydronymie stredného toku Váhu, motivačné východiská hydroným a z diachróneho hľadiska poukázať na zmeny jednotlivých hydroným.

Abstract: The chapter focuses on the research of synchronic and diachronic hydronyms of the middle river basin of Váh in the section Žilina (Rajčanka estuary) – Nemšová (Vlára estuary), which represents the next stage within nationwide project *Hydronymia Slovaciae*.

The introduction of this text briefly informs about the *Hydronymia Slovaciae* project, its results so far, perspective and significance. In this context, the paper aims to present the continuity of the results of the research of hydronyms of the middle river basin of Váh, the motivational basis of hydronyms and to point out the diachronic changes of individual hydronyms.

Kľúčové slová: onomastika, hydronymia, povodie Váhu, ojkonymia, *Hydronymia Slovaciae*

Key words: onomastic, hydronymy, Váh watershed, oikonyms, *Hydronymia Slovaciae*

1. Úvod

V rámci onomastiky je jej neoddeliteľnou súčasťou hydronomastika ako subdisciplína o výskume názvov vodných objektov – tečúcich i stojatých vôd, barín, vodopádov, prameňov a vodných

¹ Text predstavuje časť grantového projektu Grantovej vedeckej agentúry MŠ SR a SAV VEGA č. 1/0020/20 *Synchronna a diachronna hydronymia stredného povodia Váhu*.

stavieb. Viaceré európske krajiny sa už v minulosti rozhodli spracovať národnú hydronymiu v synchrónnom i diachrónnom rámci, niektoré krajiny tento krok ešte len čaká. V tomto smere patrí Slovensko medzi krajiny, ktoré sú v spracovaní národnej hydronymie takmer na konci výskumu, pretože má spracovaných približne 70–75 % povodí.

2. Historické formovanie projektu Hydronymia Slovaciae

Myšlienka komplexného spracovania národnej hydronymie na Slovensku začala v komunite slovenských jazykovedcov rezonovať v roku 1976, keď vznikla výskumná úloha Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Bratislave pod vedením M. Majtána. V rámci plnenia tejto úlohy vznikla na onomastickom pracovisku v Jazykovednom ústave L. Štúra SAV pracovná skupina a začalo sa s budovaním kartotéky slovenskej hydronymie (excerpovali sa diela Hydrologické poměry ČSSR, Hydrografický číselník slovenských tokov, Základná mapa ČSSR v mierke 1 : 50 000).

Na začiatku organizovala pracovná skupina pracovné semináre v Jazykovednom ústave L. Štúra SAV a na pedagogických fakultách v Banskej Bystrici a v Prešove. Členovia skupiny vypracovali dotazník s metodikou terénneho výskumu a zorganizovali praktickú ukážku terénneho výskumu povodia horného Hrona a Zolnej, na východnom Slovensku to bolo povodie Svinky – prítok Torysy. Hydronomastický materiál zbierali aj poslucháči vtedajších pedagogických fakúlt v Prešove a Banskej Bystrici v rámci seminárnych prác.

3. Zdroje projektu Hydronymia Slovaciae

Koncepcia spracovania slovenských hydroným vychádzala z iniciatívy nemeckých onomastikov, predovšetkým H. Kraheho, ktorý už na začiatku šesťdesiatych rokov minulého storočia vypracoval projekt na spracovanie hydronymie Nemecka pod názvom *Hydronymia Germaniae* (1962). Okrem slovenských onomastikov v sedemdesiatych rokoch sa k tejto iniciatíve v roku 1980 oficiálne pripojila aj poľská onomastika pod vedením K. Rymuta. Myšlienka spracovania hydronymie v európskom kontexte sa zrodila r. 1985 v Akadémii vied a literatúry v nemeckom Mainzi. Autormi európskeho hydronomastického projektu sa stali W. P. Schmid, J. Udolph a K. Rymut a projekt začal fungovať pod názvom **Hydronymia Europaea**.

4. Monografie spracúvajúce jednotlivé povodia

V roku 1985 vyšla prvá monografia pod názvom *Hydronimia dorzecza Orawy*, ktorú napísali K. Rymut a M. Majtán. Táto monografia bola však spracovaná podľa metodiky starších poľských hydronomastických monografií. Podľa monografie *Hydronimia dorzecza Orawy* bola spracovaná aj kandidátska dizertačná práca O. Nemčokovej *Hydronymia povodia horného Hrona* (1988). V roku 1998 vyšla v Stuttgarte ďalšia spoločná práca autorov K. Rymuta a M. Majtána pod názvom *Gewässernamen im Flussgebiet des Dunajec. (Nazwy wodne dorzecza Dunajca)*. V tejto monografii sa samostatne spracúva aj slovenská časť Dunajca a Popradu (s. 295–426 a 459–506). Autori tu nadviazali na zásady stavby hesla podľa jednotnej normy projektu *Hydronymia Europaea*.

Podľa tejto normy neskôr vznikli hydronomastikony *Hydronymia slovenskej časti povodia Slanej* (Sičáková 1996), *Hydronymia povodia Iplá* (Majtán – Žigo 1999) a práca J. Krška *Hydronymia povodia Turca* (2003).

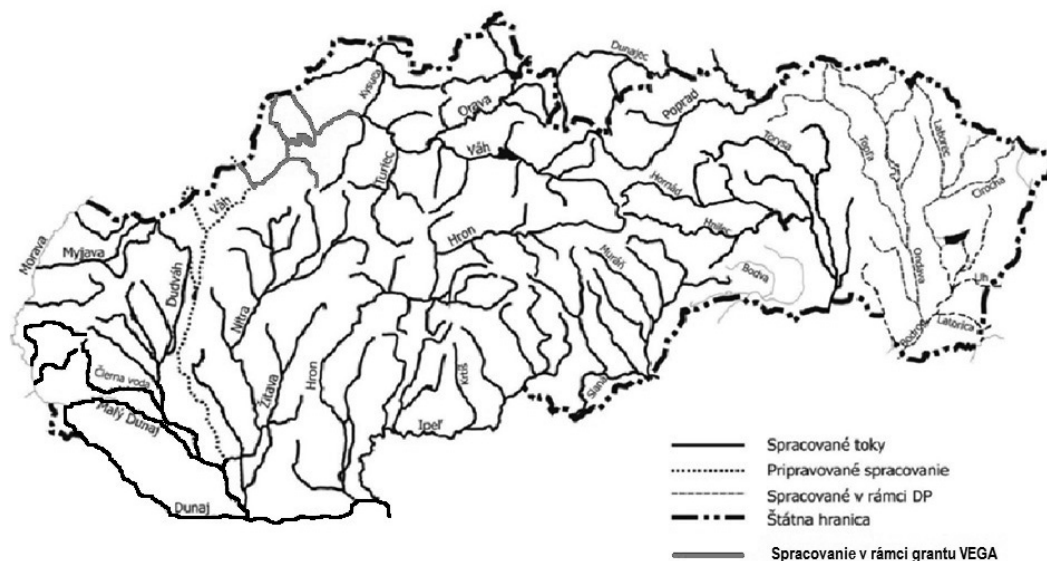
Postupne začali vychádzať odborné štúdie so zameraním na hydronymiu, na vysokých školách a univerzitných pracoviskách vznikali pod vedením skúsených odborníkov diplomové práce o čiastkových povodiach slovenských riek. Predsedníctvo slovenskej onomastickej komisie pri Jazykovednom ústave L. Štúra SAV pod vedením M. Majtána, P. Žiga a J. Krška, preto zorganizovalo stretnutie jazykovedcov slovenských vysokých škôl a Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, na ktorom zosumarizovali dovtedajší stav výskumov slovenskej hydronymie a načrtli perspektívy spracovania celej hydronymie Slovenska pod oficiálnym názvom *Hydronymia Slovaciae*. Nová pracovná skupina, ktorá oživila myšlienky komplexného spracovania hydronymie Slovenska sa prvý raz zišla začiatkom leta 2003 a prihlásila sa k tradíciám pôvodného projektu z roku 1976.

Na začiatku nového milénia začali postupne vychádzať viaceré monografie spracúvajúce jednotlivé väčšie slovenské povodia. V roku 2004 vyšla monografia J. Hladkého pod názvom *Hydronymia povodia Nitry*, v ktorej autor prišiel s novou metodikou zápisu a spracovania vodných kanálov. Aby sa dosiahla jednotná a kompatibilná forma všetkých prác o slovenskej hydronymii, J. Krško vypracoval metodiku výskumu a spracovanie získaného materiálu pod názvom *Spracovanie hydronymie Slovenska. (Metodické pokyny na spracúvanie projektov Hydronymie Slovaciae)*. Kompatibilita prác je potrebná na to, aby sa v záverečnej fáze projektu mohli spojiť všetky čiastkové monografie do jedného celku.

V roku 2006 pripravil M. Majtán v spoluautorstve s K. Rymutom prepracovanú monografiu *Hydronymie povodia Oravy* podľa zásad metodiky projektu *Hydronymia Slovaciae*. V roku 2008 vyšla monografia J. Krška *Hydronymia povodia Hrona*, ktorá spracúva synchrónnu a diachrónnu hydronymiu hlavného povodia stredného Slovenska. Spracovanie povodia Hrona skompletizovalo spracovanie povodí takmer celého stredného Slovenska.

Od roku 2008 sa začal intenzívny výskum synchrónnej a diachrónnej hydronymie povodia Váhu a povodí západného Slovenska. Výsledkom skúmania sú doteraz publikované monografie z častí povodia Váhu – *Hydronymia povodia Kysuce* (Krško – Velička 2011), *Hydronymia horného povodia Váhu (od povodia Rajčanky po prameň Váhu)* (Krško 2011) a *Hydronymia povodia Dudváhu* (Hladký 2011). V roku 2012 dokončil a vydal monografiu o hydronymii slovenskej časti Moravy A. Závodný pod názvom *Hydronymia slovenskej časti povodia Moravy*. Prekročenie pomyselné hranice medzi stredným a východným Slovenskom sa podarilo trojici autorov A. Goótsovej, A. Chomovej a J. Krškovi, ktorí v roku 2014 spracovali celé slovenské povodie rieky Hornád. Ich monografia *Hydronymia slovenskej časti povodia Hornádu* analyzuje súčasnú i historickú hydronymiu Hornádu, ktorý odvodňuje územie západnej časti východného Slovenska a spracovaním tohto územia sa projekt *Hydronymia Slovaciae* výrazne posunul k splneniu záverečného cieľa. V polovici druhého decénia sa zintenzívnili výskum hydronymie západného Slovenska. M. Beláková vydala monografiu *Hydronymia severnej časti povodia Malého Dunaja* (2014), na ktorú nadviazali jej kolegovia. Zatiaľ ostatné monografie J. Hladkého a A. Závodného *Hydronymia Žitného ostrova* (2015) a M. Belákovvej, J. Hladkého a A. Závodného *Hydronymia Malého Dunaja* (2018) kompletizujú spracovanie slovenskej hydronymie západného Slovenska, v rámci ktorej je ešte potrebné analyzovať názvy z oblasti dolného povodia Váhu (po ústie do Dunaja). Stredná

časť Váhu, ktorej výskum je podporený grantovou agentúrou VEGA, by mal byť ukončený v roku 2022. Aktuálny stav spracovania slovenských povodí zachytáva obr. č. 1.

obr. č. 1 – stav spracovania slovenských povodí v rámci projektu Hydronymia Slovaciae

5. Spracovanie strednej časti povodia Váhu a analýza vybraných hydroným

V rámci tohto textu chceme venovať pozornosť analýze niektorých názvov z oblasti stredného povodia Váhu, ktoré sme na severe vymedzili rozhraním ústia Rajčanky (západne od Žiliny), južná časť je ohraničená zaústením rieky Vlára do Váhu (južne od Nemšovej).

5.1 Etymológia názvu Váh

V centre pozornosti sa prirodzene ocitá názov najdlhšej slovenskej rieky Váh (365,6 km). Etymológii tohto názvu nie sú dodnes jednoznačné a jasné, dlhé desaťročia sa o výklade názvu viedli diskusie a vášnivé polemiky. Logickejšie argumenty uvádzajú zástancovia predslovanského pôvodu názvu (napr. E. Schwarz, V. Šmilauer, B. Varsík a ďalší), ktorí pôvod názvu hľadali v germánskom *wâg* vo význame *prúd*. Plne sa stotožňujeme s historikom B. Varsikom a jeho logickým tvrdením, že názvy veľkých vodných tokov musia pochádzať od obyvateľov, ktorí tu žili pred príchodom Slovanov a tieto názvy Slovania od nich prevzali a adaptovali do svojho jazyka. Keďže pri veľkých tokoch riek boli pre obyvateľov výhodnejšie a lepšie životné podmienky a vieme, že územie Slovenska bolo pred príchodom Slovanov osídlené „germánskym a možno aj predgermánskym obyvateľstvom, najmä keltského pôvodu“ (Varsík 1989, s. 22), je pravdepodobné, že Slovania prevzali od nich názov rieky Váh. Žiaľ, najstaršie doteraz nájdené zápisy Váhu pochádzajú zo

začiatku 12. storočia (1111 flumen *Vvaga*, 1113 aqua *Vvac*), teda z obdobia prítomnosti Slovanov v tomto priestore.²

V. Šmilauer považuje názov *Váh* za germánsky: „Dnes obecně se vykládá jméno Váhu z germánčiny. Základem je germánske **wâg*, *bewegtes Wasser*, *Woge*, *Strom*, *Fluss*‘. (Šmilauer 1932, s. 307). Kvádi z Hessenska, ktorí prišli na územie dnešného Slovenska so sebou priniesli názov pochádzajúci z pomenovania rieky *Eschwege* (preteká medzi Kasselom a Erfurtom), ktorý súvisí s pragermánskym **wégaz* > *wága* (tvar v 3. storočí) > *wäg* (tvar v 4. storočí). Tento germánsky koreň znamená v slovenčine „hučiaci riek, prúd“. Germáni „tak pojmenovali tok Váhu někde u Laugaricia (Trenčína).“ (Salhiová 2001, s. 81). Podľa V. Šmilauera prevzali tento predslovan-ský – germánsky (kvádsky) názov Slovania vo forme *Wág* a od nich potom Maďari. V. Šmilauer takisto sumarizuje predchádzajúce etymológie Váhu, pričom ich delí na etymológie vychádzajúce zo sanskrtu (Veterán), latinské (Matej Bel), slovanské (Bel, Hunfalvy, Sasinek, Tomicki, Zoch), sarmatské (Sobolevskij) a maďarské (Podhráczky) – (Šmilauer 1932, s. 307).

Významný slovenský učenec 18. storočia Matej Bel vo svojich Notíciách sa zaoberal myšlienkou odvodiť a vysvetliť pomenovanie *Váh* zo slovenského apelatíva *váha* alebo z latinského *vagus* (túlavý), napokon odvodzuje meno rieky od nemeckého slova *die Woge* – vlna, príval. „Je totiž nadmieru zvlnený a prudký, najmä v tých miestach, kde skaly a bralá robia koryto hrboľatým. Vtedy totiž rozbitý jedným úskalím rúti sa do druhého a zas naspäť odrazený môže robiť dojem, že ani tak netečie, ako skôr sa len vlní.“ (Drdoš 1984, s. 81–82).

Podľa jazykovedca a slavistu J. Stanislava je pomenovanie *Váh* nemecké s významom „rieka“ (Stanislav 1947, s. 68). Od roku 1972 prichádza s viacerými verziami o slovanskom, resp. slovenskom pôvode názvu *Váh* predovšetkým Š. Ondruš, ktorý hľadá pôvod názvu *Váh* v prasloviančine. Š. Ondruš sa prikláňa k dvom možným významovým paralelám. Jednou je pôvod od praslovanského (ďalej len psl.) apelatívneho základu *vagv*, *vaga* vo význame „z hrubého konára vysekaná žrd“, teda motivantom boli ohrady zo žrdí a dosák postavených na brehoch toku. Takúto motiváciu majú podľa Š. Ondruša viaceré vodné toky u východných Slovanov (*Žerď*, *Žerdeva*, *Batiná*, *Batog* – (Ondruš 2004, s. 122), ale takto motivované hydronymá spomínajú aj O. P. Karpenko(vá) (2003, s. 98) a V. P. Šulgač – *Жердь* (Šulgač 1998, s. 331) – tu však uvažujú o motivácii indoeurópskym (ďalej len ide.) základom **ger-* vo význame „hýbať, kriviť“.³

Druhým motivantom rieky *Váh* by podľa názoru Š. Ondruša mohlo byť psl. slovo *jugv* v prvotnom význame *svetlo* pochádzajúce z ide. základov **veg-* : **vog-*, ktorú nachádzame v apelatívach *jug-*, *ug-* ale aj v hydronymách *Ug*, *Už*, *Jug* (Ondruš 2004, s. 122). O. P. Karpenko(vá) však názvy *Už*, *Uš/Uša*, *Jug...* dáva do súvislosti s psl. koreňmi **qž-*, **qg-* ale vo význame „šcos krive, zignute“ (Karpenko 2003, s. 197) – tu sa dostávame späť k predošlej motivácii zahnutým tvarom koryta rieky.

5.2 Etymológia názvu *Vlára*

Nejasný pôvod má aj názov riečky *Vlára*, ktorá spája územie Moravy so Slovenskom. *Vlára* pramení v katastri obce Drnovice (SZ od obce Valašské Klobouky), preteká cez Vlársky priesmyk,

² V tomto smere sme na tom lepšie pri historických dokladoch na riekou Hron, pretože prvý najstarší zápis pochádza z obdobia rokov 166–180 z pera rímskeho cisára Marca Aurélia v podobe *Granoua* (Krško 2008, s. 78–80).

³ „U takomu razi gidronim *Žerdja* mig bi tlumačitisja jak „kriva, zvivista (rička)“ – (Šulgač 1998, s. 332).

v mieste Vlárka–Rybníky pretína česko-slovenskú štátnu hranicu a južne od Nemšovej ústi do Váhu ako jeho pravostranný prítok. Vlársky priesmyk predstavoval už v minulosti veľmi dôležitú spojnici obchodných ciest medzi Moravou a územím dnešného Slovenska a cesta sa napájala na považskú magistrálu spájajúcu severnú časť Európy s juhom. O dôležitosti tejto spojnice svedčia aj archeologické nálezy arabských a byzantských mincí a fakt, že v čase Rímskej ríše týmto územím viedla rímska vojenská cesta (Salhiová 2001, s. 87) a neskoršie túto strategickú cestu strážili slovanské strážne hrady a hradiská spravované slovanskými veľmožmi.

Aj o pôvode názvu Vlára sa viedli polemiky jazykovedcov a etymológov. Zástancom slovenského pôvodu názvu bol predovšetkým Š. Ondruš, ktorý argumentoval aj tým, že názov Vlára sa objavuje v análoch pomerne neskoro – záznamy pochádzajú z 18. storočia. Túto chybu mu v recenzii jeho prednášok⁴ z XV. ročníka letného seminára slovenského jazyka a kultúry vyčítal V. Šmilauer (Šmilauer 1981, s. 155). V skutočnosti však máme záznamy o Vlære od 12. storočia – najstarší zápis pochádza z roku 1193 – z opisu hraníc darovaného územia Kameničian, Predmieru a Súľova, hranice ktorého viedli smerom k Morave až k rieke Vlære (usque ad rivum *Valara*) (Varsik 1990, s. 31). Ako píše B. Varsik „listina z r. 1193 sa nezachovala v origináli, ale v jednoduchom odpise rukou zo 17. storočia“ (Varsik 1990, s. 31). Zároveň pripomína, že R. Marsina podrobne skúmal vznik listiny a záverom o nej uviedol, že text je autentický a vyjadruje skutkový stav na konci 12. storočia. V roku 1539 sa dozvedáme z listu mestčka Brumov adresovaného mestu Trnava, že ich zemský pán dal postaviť rybník na Vlære („na Wlarzy“). Napriek tomu, že najstarší zápis pochádza z 12. storočia, ide bezpochyby o starý názov. Viaceré teórie (či už o slovanskom alebo germánskom pôvode) sa zhodujú v tom, že dnešný tvar Vlára je výsledkom fonologickej zmeny, ktorá nastala aj v praslovančine vo 8. storočí – metatéza likvid. Š. Ondruš uvažuje o tom, že základ *vlar-* vznikol metatézou zo staršieho *vol-r-a* a podobnosť nachádza medzi slovanskými zemepisnými názvami *Vol-ynb* (jeden sa nachádza pri ústí Odry do Baltského mora, druhý leží na pravom brehu rieky Bug). Paralely sú podľa Š. Ondruša aj pri slovanskom etnonyme *Volyňane* s pôvodným významom „Dolníci“, teda ľudia žijúci v nížine, v doline. Východiskom je podľa Š. Ondruša ide. koreň *aul-*, psl. *ul-*, s významom priehľbeň, jama, dolina. Vlára je teda rieka v doline, v údolí.

L. Barabás⁵ v jednom zo svojich etymologických blogov venoval pozornosť aj názvu Vlára. Ako správne upozornil, etymológia tohto názvu môžu vychádzať zo slovanských základov, teda z praslovančiny, ale aj zo starších indoeurópskych základov. Východiskom by podľa L. Barabása mohol byť predpoklad zmeny *vral-* > *vlar-*. Svoje analýzy smeruje čiastočne do germánskych základov, ktoré porovnáva so slovanskými sémantickými východiskami – „po dánsky vrčle, vrale, švédsky vrlla, nórsky (dial.) vrčla a dolnonemecky wrälen znamená kričať, revať.“ Motivácia revúcou vodou je známa aj v slovenskej hydronymii (*Revúca*, *Hučava*, *Gortva*...). Nórska rieka *Vråla* by mohla mať (podľa Barabása) súvislosť s dánskym slovesom *vrinske*, čo znamená „erdžať, krochkať“. Príbuzné je aj švédске *vride* – točiť, vrtieť, krútiť, ktoré vychádza z ide. koreňov **vri-*, **vre-*. Tieto germánske východiská sa L. Barabás pokúša spájať so slovenským apelatívom *vriedlo*, ktoré súvisí so slovesom *vrieť*. Spenenou (akoby vriacou) vodou boli motivované hydronymá *Vríca* (Krško 2003, s. 127), *Varínka* (Krško 2011, s. 167). Tieto slovenské hydronymá zapadajú do

⁴ Ide o prednášku *Slovenské rieky – pôvod mien* (Ondruš 1979).

⁵ <http://ladislavbarabas.blogspot.com/2011/09/o-povode-hydronyma-vlara.html>

sústavy slovanských hydroným typu *Vruči potok*, pramene *Vučije Vrelo*, *Slamino Vrelo*, *Djedova Vrela*, *Vrelo* v Bosne a Hercegovine, podobne pomenované pramene v Srbsku. L. Barabás pripomína aj prameň *fons Wralis (Wral)*, ktorý zaznamenal V. Šmilauer (1932, s. 90, 332) v listine z roku 1364 a ktorý sa nachádza v oblasti Strážovských vrchov neďaleko ústia rieky Vlára. Podľa jeho názoru mohol mať zapísaný prameň *Wralis* podobu „Vrälo, *Vrielo alebo *Vrelo“ (Barabás), čo môže spájať germánske etymóny so slovanskými, takže východiskom názvu Vlára by mal byť indoeurópsky základ.

Staroeurópsku etymológiu názvu Vlára pripúšťa aj M. Salhiová (2001) vo svojej diplomovej práci. V rámci tejto etymológie predstavuje názor O. Šefčíka, ktorý vychádza zo staroeurópskeho koreňa *ual- – ten vznikol z ide. koreňa *uel- a postupne sa transformoval do základu val- (napr. názvy riek *Valle* v Lotyšsku, Nórsku a v Istrii, rieky *Vala*, *Välius*, *Valupýpius*, *Válpis*, *Väliupis*, *Valqupis*, *Välupis* a *Vallné* v Litve, *Valbona* v Albánsku a pod. Ide. koreňa *uel- spája O. Šefčík so staroindickým *valati*⁶ s významom „točiť sa, otáčať sa“. Druhá časť názvu Vlára je sufix -ra, ktorý takisto poukazuje na neslovanský pôvod, pretože tento sufix sa vyskytuje v predslovanských hydronýmách (napr. *Nitra*, *Odra*). O. Šefčík takisto predpokladá ďalšiu zmenu názvu metatézou likvid (podobne ako Š. Odruš a ďalší). Vývoj názvu by teda mal byť *Valra > *Volra > Vlára s významom „rieka ležiaca v údolí“ alebo „víriaca, valia sa rieka“.

5.3 Etymológia vybraných hydroným motivovaných ojkonymami a prostredím

Výnimočnosť tejto časti Považia ako dôležitej obchodnej cesty dokazujú viaceré osadné názvy utvorené zo slovanských osobných mien. Časť z nich vznikla ako strážne hrady, resp. sústava strážnych hradov rozmiestnených po pravej i ľavej strane Váhu a ich história siaha do obdobia Veľkej Moravy a 12.–14. storočia. Časť hydroným je pomenovaná po príslušnom ojkonyme, čím sa vyjadruje príslušnosť vodného toku do chotára obce. Nemáme tu teda na mysli pravú etymológiu hydroným, ale tieto názvy sekundárne dochovávajú slovanské antroponymá (k tomu bližšie napr. Gerľaková 2004, Krško 2006). V sledovanom úseku Váhu leží západne od Žiliny osada *Predmier*, ktorej názov nachádzame v roku 1193 v podobe *Predmir*, ale v roku 1312 sa dochovala dnešná podoba *Predmier*⁷. Názov obce môžeme rekonštruovať ako **Prědъmirъ dvorъcbъ*, teda ako dvorec (majetok) patriaci veľmožovi Predmirovi. Severovýchodne od Predmieru nachádzame v ohybe Váhu ďalší strategicky umiestnený strážny hrad, ktorý sa pôvodne volal *Bytča* (neskôr v blízkosti hradu vznikli obce Veľká Bytča a Malá Bytča). V rannom stredoveku sa pri názve *Predmier* začína objavovať zdobňujúca podoba osobného mena *Bytek* v privlastňovacej forme *Bytča* (1250 *Byucha*). Táto podoba musela vzniknúť z podoby **Bytъkja vsъ* (Bytkova ves). „Možno sa domnievať, že mladší potomok váženého rodu plnil na druhej strane Váhu podobnú strážnu úlohu ako veľmož *Prědъmirъ*, prípadne aj v spolupráci s ním.“ (Krajčovič 2005, s. 85). Ojkonymum *Bytča* (a sekundárne aj slovanské osobné meno *Bytek*) je obsiahnuté v hydronyme *Bytčiansky potok*.

Podobne dochováva slovanské šľachtické mená aj názov *Kotešovský potok* (s variantom *Kotešová*), ktoré poukazujú na príslušnosť k obci *Kotešová* (1234 *Hotesou*) – jej názov vznikol z hypokoristickej podoby osobného mena *Choteš* (< *Chotemír*⁸). *Bolešovský potok* bol motivovaný

⁶ V praslovančine z tohto koreňa vzniklo sloveso *valiti*, v latinčine *volvere* znamená otáčať, valiť, nemecké *walzen* má význam otáčať sa sem a tam.

⁷ Tento názov je dôležitý aj pre slovenskú jazykovedu, pretože obsahuje najstarší zápis slovenskej dvojhlásky.

⁸ Týmto želaním menom priali nositeľovi, aby chcel mier (*chotěti* + *mir*).

ojkonymom Bolešov (v roku 1331 je názov obce zapísaný v podobe *Bolleso*). Názov obce vznikol podľa strážneho hradu, ktorý patril *Bolešovi* – táto domácka podoba mena vznikla zo zloženého slovanského šľachtického mena *Boleslav*, prípadne *Bolemír*⁹. *Bezdedovský potok* preteká katastrom obce Bezdedov (najstarší zápis je z roku 1471 v podobe *Bezdyedow*). Názov obce bol motivovaný slovanským osobným menom *Bezdedъ*. Pôvodný názov môžeme rekonštruovať do podoby *Bezdedovъ dvorъcbъ* – t. zn. dvorec patriaci váženému mužovi menom Bezded¹⁰. Sústavu strážnych hradov na Považí nepriamo dokladá aj názov ľavostranného prítoku Váhu – *Hradnianska*, ktorý bol motivovaný ojkonymom Hradná – toto ojkonymum len reflektuje prítomnosť strážneho hradu v blízkosti obce, nedochováva však meno majiteľa hradu a majetku v jeho okolí.

Viacere hydronymá boli motivované apelatívami označujúcimi vlhké prostredie, zapáchajúce a zahŕňajúce rastliny v mŕtvych ramenách rieky a pod. Tieto hydronymá neskôr motivovali názvy osád, ktoré vznikli v blízkosti tých vodných tokov. Hydronymá *Kvašov* (pravostranný prítok Lednice) a *Kvašovský potok* (ľavostranný prítok Domanižanky) boli motivované apelatívom *kvas*, prípadne nárečovou podobou *kvaš*, ktoré nemalo len význam „niečo vykvasené“, ale aj význam „nečistota, kaľ“. Toto apelatívum je celoslovanské, t. zn., že sa nachádza vo všetkých slovanských jazykoch. V jednotlivých jazykoch však dochádza k sémantickým posunom – v starej češtine slová *kvas*, *zkvašený* znamenali „kvas“, ale aj „zábavu, hodovanie“¹¹, v srbcine a chorváčine slovo *kvasan* znamená „kysnutý“, ale aj „rozmočený, mokrý“. Hydronymum *Kvašov* neskôr motivovalo názov osady Kvašov¹², ktorý vznikol transonymizáciou. Mokré okolie obce Kvašov potvrdzuje aj názov neďalekej osady Močiare. Sústavu hydroným motivovaných zapáchajúcou vodou dopĺňa názov potoka *Tuchyňa* (dnešný Tuchynský potok – najstarší zápis hydronyma pochádza z roku 1259 v podobe *Thuhene*). Hydronymum *Tuchyňa* vzniklo z praslovanského základu *tъch-* > *tuch-* a označovalo páchnucu vodu, v ktorej sa rozkladali rastliny, prípadne uhynuté živočíchy. Obec Tuchyňa leží asi 15 km južne od Kvašova. Západne od vodnej nádrže Nosice po prúde Váhu sa nachádza okresné mesto *Púchov*. Najstarší zápis obce pochádza z darovacej listiny kráľa Bela IV. z roku 1243 – tu je osada zapísaná v podobe *Puch*. Motiváciou názvu bolo apelatívum *puch* – nepríjemný zápach zo zahŕňajúcich rastlín v blízkych meandroch Váhu.

6. Záver

Spracovanie a analýza hydroným povodia Váhu je ďalším krokom pri naplňaní projektu Hydronymia Slovaciae, v ktorom ide o komplexné spracovanie historickej a súčasnej slovenskej hydronymie vrátane jej presnej lokalizácie, zozbierania historických dokladov všetkých variantov pomenovaní a analýzu motivácií týchto pomenovaní. Z doterajších čiastkových výstupov spracovania hydronymie Váhu, ale aj bakalárskych a diplomových prác, môžeme vybrať mnoho zaujímavých hydroným motivovaných praslovanským lexikálnym základom. Ide predovšetkým

⁹ Mená Boleslav, Bolemír mali nositeľovi mena zabezpečiť veľa slávi, veľa mieru. Obdobou slovanského mena Boleslav je aj české meno Václav.

¹⁰ Obsah mena je zrejmý – išlo o označenie mladého muža, ktorý nemal v rode deda (otcovho otca), čiže mohlo ísť o vyzdvihnutie jeho mladého veku.

¹¹ Ide o posun významu, pretože kvasiť znamená aj byť v pohybe, v nepokoji.

¹² Osada je zapísaná prvý raz v roku 1471 v podobe *Quazzow*.

o názvy, v ktorých nachádzame doklady na dnes už neexistujúce, resp. zriedkavo sa vyskytujúce apelatíva v súčasnej slovenčine.

Vodné toky, ale aj stojaté vody, mŕtve ramená a podobne boli odpradáva dôležitými orientačnými bodmi, preto v ich názvoch nachádzame lexiku spoločnú všetkým Slovanom. Mnohé praslovanské apelatíva sa v súčasnej slovnej zásobe už nemusia vyskytovať, prípadne niektoré z nich sú dochované len v nárečiach najstaršej generácie. Zaujímavosťou je, že viaceré praslovanské lexikálne základy z oblasti vody nachádzame aj v súčasnej hydronymii, hoci (aktuálnym) motivantom je názov osady (ojkonymum), cez ktorú daný tok preteká, prípadne tam pramení alebo ústí. Popri najstarších praslovanských východiskách sa aj v povodí Váhu nachádzajú aj názvy pochádzajúce z obdobia pred príchodom Slovanom do tohto geografického priestoru.

Literatúra

- Beláková, M.: *Hydronymia severnej časti povodia Malého Dunaja*. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2014.
- Beláková, M. – Hladký, J. – Závodný, A.: *Hydronymia Malého Dunaja*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, spoločné pracovisko Trnavskej univerzity v Trnave a VEDY, vydavateľstva Slovenskej akadémie vied, 2018.
- Drdoš, J.: *Matej Bel slovenský geograf*. Bratislava: Veda, 1984.
- Gerľáková, A.: Odraz posesívnych vzťahov v toponymii odvodennej od osobných mien. In Gerľáková, A. (ed.): *Zborník mladých filológov UMB, III*. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, 2004, s. 33–41.
- Goóťšová, A. – Chomová, A. – Krško, J.: *Hydronymia slovenskej časti povodia Hornádu*. Banská Bystrica: Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici – Belianum, Filozofická fakulta, 2014.
- Hikaníková, V.: *Hydronymia stredného povodia Váhu (Kralovany – Nosice)*. Rukopis diplomovej práce. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, 2005.
- Hladký, J.: *Hydronymia povodia Nitry*. Trnava: Trnavská univerzita – Pedagogická fakulta, 2004.
- Hladký, J.: *Hydronymia povodia Dudváhu*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2011.
- Hladký, J. – Závodný, A.: *Hydronymia Žitného ostrova*. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2015.
- Chomová, A.: K hydronymii povodia Torysy. (K variantnosti a polyonymii v pomenovaní tokov z povodia Torysy). In David, J. – Čornejová, M. – Harvalík, M. (eds.): *Mnohotvárnost a špecifická onomastika. IV. česká onomastická konference. 15.–17. září 2009, Ostrava. Sborník příspěvků*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě; Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2010, s. 198–205.
- Karpenko, O. P.: *Gidronimikon Centralnogo Polissja*. Kijiv: Institut ukrajinskoj movi NAN Ukrajin, 2003.
- Krajčovič, R.: *Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2005.
- Krško, J.: *Hydronymia povodia Turca*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, 2003.

- Krško, J.: *Spracovanie hydronymie Slovenska. (Metodické pokyny na spracúvanie projektov Hydronymie Slovaciae)*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, 2005.
- Krško, J.: Antroponymá ako motivanty terénnych názvov a hydroným. *Acta onomastica*, XLVII, 2006, s. 326–336.
- Krško, J.: *Hydronymia povodia Hrona*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, 2008.
- Krško, J.: *Hydronymia horného povodia Váhu (od povodia Rajčanky po prameň Váhu)*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, 2011.
- Majtán, M. – Rymut, K.: *Hydronymia povodia Oravy*. Bratislava: Veda, 2006.
- Ondruš, Š.: Slovenské rieky – pôvod mien. *Studia Academica Slovaca*, 1979, s. 267–287.
- Ondruš, Š.: *Odtajnené trezory slov*. Zv. 3. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2004.
- Rožai, G.: Pamäť a regionálna toponymia (1. časť). *Slovenská reč*, 2018a, roč. 83, č. 1, s. 47–57.
- Rožai, G.: Pamäť a regionálna toponymia (2. časť). *Slovenská reč*, 2018b, roč. 83, č. 2, s. 160–173.
- Salhiová, M.: *Předslovanská toponymie na území dnešného Slovenska*. Rukopis diplomovej práce. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta MU, 2001.
- Stanislav, J.: *Odkryté mená slovenských miest a dedín*. Bratislava: Nakladateľstvo Dr. J. Orlovského, 1947.
- Šmilauer, V.: *Vodopis starého Slovenska*. Praha – Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy, 1932.
- Šmilauer, V.: Šimon Ondruš: Slovenské rieky – pôvod mien. *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, 1981, roč. XXII, č. 1–2, s. 151–156.
- Šulgač, V. P.: *Praslovianskij gidronimnij fond (fragment rekonstrukcií)*. Kijiv: Institut ukrajinskoj movi NAN Ukrajini, 1998.
- Varsik, B.: *Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10.–12. storočí. Príspevok k etnogenéze Slovákov*. Bratislava: Veda, 1990.
- Závodný, A.: *Hydronymia slovenskej časti povodia Moravy*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, spoločné pracovisko Trnavskej univerzity v Trnave a VEDY, vydavateľstva Slovenskej akadémie vied, 2012.

Elektronické zdroje

- Barabás, L.: <http://ladislavbarabas.blogspot.com/2011/09/o-povode-hydronyma-vlara.html> (stiahnuté 27. 10. 2021)

Ostrov nad Ohří a Tajanov u Tupadel.

K nejasnostem v toponymech

Ostrov nad Ohří and Tajanov u Tupadel. On confusions in toponyms

Pavel Štěpán

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Abstrakt: Kapitola se zabývá „vícekolejností“ pojmenování jednotlivých sídelních lokalit v Česku, konkrétně pak případy, kdy železniční stanice, pošta a/nebo katastrální území má odlišné pojmenování než daná obec, případně její část. Autor upozorňuje, že zvláště názvy železničních stanic nebo pošt jsou často mylně ztotožňovány s oficiálními standardizovanými názvy obcí. Nezřídka pak může docházet k omylům a komunikačním problémům. Odstranění vícekolejnosti je obtížné kvůli značné roztržitosti pravomocí institucí, které jednotlivé názvy schvalují. Druhá část textu se věnuje názvům katastrálních území. Tato pojmenování se někdy od názvů obcí odlišují z toho důvodu, že obec byla oficiálně přejmenována, avšak k odpovídající změně názvu katastrálního území již nedošlo.

Klíčová slova: toponyma, oikonyma, jména železničních stanic, jména pošt, jména katastrálních území, přejmenování

Abstract: The chapter deals with the disunity in naming the individual inhabited localities in Czechia, namely with the cases when the railway station, post office and/or cadastral area has a name different from the municipality (or municipality part) name. It is noted that especially railway station or post office names are often mistakenly identified with the official standardized municipality names. This may lead to misunderstanding and problems in communication. Removing this disunity is difficult due to considerable fragmentation of powers of the individual authorities responsible for the individual names. The second part of the paper investigates the names of cadastral areas. In some cases, these names differ from the municipality names just because the municipality had been officially renamed, but the corresponding change of the cadastral area name did not take place.

Keywords: toponyms, oikonyms, railway station names, post office names, cadastral area names, renaming

P. Boháč (2009, s. 180) upozorňuje ve svém příspěvku zabývajícím se standardizací geografických jmen v Česku na „nesrovnalosti“, které „vznikly rozšířením jmen o přívlastky, často v podobě předložkové vazby, za účelem dosažení jedinečnosti jména v rámci větších územních celků nebo celého státu“. Autor k tomu dále uvádí: „O tom svědčí např. názvy železničních stanic *Hranice*

na Moravě, Teplice v Čechách nebo Benešov u Prahy. Tento způsob úpravy jmen byl použit při standardizaci názvů katastrálních území. Po desetiletí tedy v ČR existuje dvojkolejnost, či dokonce vícekolejnost v používání jmen týchž sídlištních objektů a v některých případech tato roztržičnost zapříčinila i postupnou diferenciaci v toponymickém základu jmen. Za typický příklad je možno považovat situaci, kdy se obecní reprezentace rozhodne pro změnu názvu, ale změna není následně provedena ve všech odvozených názvech (u zmíněných železničních stanic, katastrálních území, případně chráněných území přírody apod.).“ P. Boháč (2009, s. 180) rovněž konstatuje, že standardizace toponym „je upravena v rámci právního systému ČR roztržičně a nedokonale“.

S názvy obcí rozšířenými o distinktivní přívlastky, které nejsou jejich oficiální součástí, se setkáváme nejen v pojmenováních železničních stanic a katastrálních území, o kterých se zmiňuje P. Boháč (viz výše), ale rovněž v názvech pošt. Pojmenování pošt by sice z hlediska typu objektu spíše než mezi toponyma patřila mezi chrématonyma (jakožto názvy institucí), avšak k toponymům mají velice blízko. Často totiž jsou (nebo by aspoň v poštovním styku měla být) součástí adres. Pokud se kupříkladu adresní místo nachází ve městě *Ostrov* (okr. Karlovy Vary), pak by v poštovním styku místo oficiálního názvu města měl být v adrese uváděn rozšířený název *Ostrov nad Ohří*, který je využit v názvu tamější pošty. Tento rozšířený název se pak při používání v adresách vztahuje nejen k samotné poště, ale i k celému území, na které daná pošta doručuje zásilky. Z tohoto hlediska je tedy oprávněný i přístup, který by názvy tohoto typu zahrnoval mezi toponyma. Vzhledem k tomu, že názvy pošt jsou obvykle v souladu s oficiálními pojmenováními obcí, může často docházet k mylnému, avšak zcela logickému předpokladu, že údaj uváděný v adrese je identický s oficiálním názvem obce. K podobným domněnkám mohou vést rovněž názvy železničních stanic nebo katastrálních území.

Vícekolejnost, o níž se zmiňuje P. Boháč, může vést k četným nedorozuměním i komunikačním problémům. Nezřídka proto bývá předmětem pozornosti médií. Svědčí o tom např. článek z 25. 4. 2016 nazvaný „Ostrov, nebo Ostrov nad Ohří? Přibývá lidí, kteří chtějí změnu názvu“, který byl publikován na serveru iDnes.¹³ Píše se v něm mimo jiné: „Ostrov se stále častěji ocitá ve schizofrenní situaci. Na nádraží si sice lidé čtou, že přijíždějí do Ostrova nad Ohří, oficiálně se tak ale nejmenuje. Sílí hlasy po tom, aby se městu jeho někdejší přídomek vrátil.“ Dále se v článku píše: „O přesné určení místa přišel Ostrov v devadesátých letech. Teď je řada lidí, kteří by se k němu rádi vrátili. Ostrov nad Ohří by si nikdo s ostatními nespletl,“ říká Ostrovák Jan Šeda. [...] Název Ostrov nad Ohří z map ovšem nikdy definitivně nezmizel. Nejenže jej nese ostrovské vlakové nádraží, ale i samotné katastrální území města je vedené jako Ostrov nad Ohří. To považuje starosta Čekan za selhání státu.“ Z uvedených formulací nepřímou vyplývá, že i sám starosta města se domnívá, že dnešní město *Ostrov* se skutečně v minulosti nazývalo *Ostrov nad Ohří*. Tato domněnka je sice zřejmě i u místních obyvatel velmi rozšířená, avšak nezakládá se na skutečnosti. Město název *Ostrov nad Ohří* oficiálně nikdy neneslo, česky se vždy nazývalo pouze *Ostrov* (*Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005, II. díl*, 2006, s. 380).

Ze staršího článku z roku 2010¹⁴ vyplývá, že předcházející vedení města si skutečnosti, že

¹³ https://www.idnes.cz/karlovy-vary/zpravy/prejmenovani-ostrova-na-ostrov-nad-ohri.A160423_2241348_vary-zpravy_ba

¹⁴ <https://www.e15.cz/magazin/ostrov-bojuje-o-sve-jmeno-851692>

podoba *Ostrov nad Ohří* nikdy nebyla oficiálním pojmenováním města, bylo dobře vědomo a o sjednocení se snažilo naopak žádostí o změnu názvu železniční stanice *Ostrov nad Ohří* na *Ostrov*. Snaha o toto přejmenování nebyla úspěšná.¹⁵

O tom, že názvy železničních stanic, které vznikly doplněním oficiálního názvu obce o distinktivní přívlástek, jsou často užívány i pro obec samotnou, svědčí následující sonda provedená v Českém národním korpusu.¹⁶ Vyhledáváním spojení „v Hranicích na Moravě“ v korpusu SYN verze 8 bylo získáno 2 042 dokladů, z nichž všechny se vztahují k samotnému městu, které se oficiálně jmenuje pouze *Hranice*, nikoliv k železniční stanici *Hranice na Moravě*.

Zaměříme se nyní na problematiku názvů katastrálních území, které se nekryjí s názvy obcí, případně daných místních částí.

V roce 2011 byl v internetovém deníku E15 medializován případ názvu katastrálního území *Tajanov u Tupadel*.¹⁷ Takto se nazývá katastrální území v Tajanově, který je v současné době místní částí města Klatovy. Jak se uvádí v článku nazvaném „U Tupadel? To nikdo nenajde“, místní obyvatelé požadují, aby se katastrální území nazývalo *Tajanov u Klatov*. V textu je citován jeden z místních občanů: „Když někdo hledá v katastrálních mapách, objeví se Tajanov u Tupadel. Jenže kdo zná Tupadla? Mnohem logičtější by byl název Tajanov u Klatov. Na všech jiných dokumentech je uváděn přídomek u Klatov.“ Tajemník klatovské radnice k tomu sdělil, že byl podán dotaz na katastrálním úřadu, „zda se dá něco udělat“.

V dokumentu „Návod pro správu katastru nemovitostí“, který vydal Český úřad zeměměřický a katastrální, se uvádí, že návrh na změnu názvu katastrálního území schvaluje právě tento úřad.¹⁸ Je třeba konstatovat, že i v roce 2021 se dané katastrální území stále nazývá *Tajanov u Tupadel*. Je tudíž pravděpodobné, že oficiální žádost úřadu adresována nebyla. V opačném případě by totiž zřejmě nebyl důvod, proč návrhu nevyhovět. V přehledu změn názvů katastrálních území od roku 2007 do 17. února 2021¹⁹ můžeme totiž najít mj. analogický případ přejmenování katastrálního území v obci *Doubravice* z původní podoby *Doubravice u Nedabytle* na *Doubravice u Českých Budějovic*. Je pravděpodobné, že v tomto případě původní název příliš nevyhovoval z obdobného důvodu, jaký uvádějí místní obyvatelé v případě Tajanova.

Pozoruhodné jsou i některé další případy přejmenování katastrálních území. V roce 2007 byl název katastrálního území *Hoštka u Roudnice nad Labem* změněn na podobu *Hoštka*, čímž se

¹⁵ Jak vyplývá z platných směrnic Správy železnic (<https://docplayer.cz/30571035-Sprava-zeleznicni-dopravni-cesty-statni-organizace-dlazedna-1003-7-praha-1-sluzebni-rukovet-ciselnik-zeleznicnich-stanic.html>), název železniční stanice navrhuje obec; svůj návrh předkládá provozovateli dráhy, tedy Správě železnic, který pak žádost o určení názvu spolu se svým stanoviskem předkládá ke schválení Drážnímu úřadu. V tomto případě Správa železnic vydala ke změně názvu negativní stanovisko s odůvodněním, že rozšířený název *Ostrov nad Ohří* je nutný k orientaci cestujících, poněvadž v české železniční síti existují i stanice *Ostrov nad Oslavou* a *Ostrov u Tochovic* (srov. <https://www.e15.cz/magazin/ostrov-bojuje-o-sve-jmeno-851692>). K tomu je však zapotřebí poznamenat, že přejmenováním železniční stanice *Ostrov nad Ohří* na *Ostrov* by nedošlo k porušení zásad o jednoznačnosti pojmenování železničních stanic. V české železniční síti nacházíme totiž případy, kdy názvy železničních stanic nacházející se ve stejnojmenných obcích jsou rozlišeny tak, že v jednom případě má železniční stanice nerozšířené pojmenování shodné se jménem obce (např. *Loukov*), v další obci pak bylo užito pojmenování rozšířené (*Loukov u Mnichova Hradiště*; obě obce, nacházející se na Kroměřížsku a na Mladoboleslavsku, se přitom nazývají pouze *Loukov*).

¹⁶ <https://korpus.cz>

¹⁷ <https://www.e15.cz/magazin/u-tupadel-to-nikdo-nenajde-837782>

¹⁸ <https://www.cuzk.cz/Predpisy/Resortni-predpisy-a-opatreni/Navody-CUZK/160303022.aspx>

¹⁹ [https://cuzk.cz/Urady/Cesky-urad-zememericky-a-katastralni/Uredni-deska/Oznameneni-a-jina-uredni-sdeleni/Zmeny-nazvu-katastralnich-uzemi-\(platne-od-1-2-201.aspx](https://cuzk.cz/Urady/Cesky-urad-zememericky-a-katastralni/Uredni-deska/Oznameneni-a-jina-uredni-sdeleni/Zmeny-nazvu-katastralnich-uzemi-(platne-od-1-2-201.aspx)

dostal do souladu s názvem města *Hoštka*.²⁰ Je nasnadě, že důvodem změny byla právě snaha o odstranění dvojkoľejnosti, podobně jako v případě výše zmíněné neúspěšné snahy o přejmenování železniční stanice *Ostrov nad Ohří* na *Ostrov*. Touto změnou byl sice formálně dodržen požadavek jedinečnosti každého názvu katastrálního území v rozsahu celého území České republiky,²¹ avšak vzhledem k tomu, že na Tachovsku se nachází katastrální území *Hoštka*, jehož pojmenování je názvu *Hoštka* formálně mimořádně blízké, jistě může po schválení této změny hrozit nemalé nebezpečí záměny názvů těchto dvou různých katastrálních území. Zdá se tedy, že Český úřad zeměměřický a katastrální je při posuzování „jedinečnosti“ názvů katastrálních území vstřícnější než Správa železnic v případě změn názvů železničních stanic.²²

Výrazně přísnější měřítko jsou nepochybně kladena i na „jedinečnost“ názvů pošt. V jejich případě jsou oficiální názvy obcí rozšířeny o distinktivní přívlastek právě i v případech, kdy nejde o duplicitní název, avšak existuje nějaké pojmenování formálně podobné; např. v obci *Černožice* se nachází pošta s názvem *Černožice nad Labem*, patrně kvůli rozlišení od pošty *Černošice*; srov. dále i dvojice názvů pošt *Dešná u Dačic* a *Dešná u Jindřichova Hradce* nebo *Miskovice u Kutné Hory* a *Mískovice u Holešova*. Striktnější posuzování jedinečnosti názvu pošty má za následek i to, že ve zmíněném případě města *Hoštka* ani přejmenováním katastrálního území nedošlo k úplnému odstranění dvojkoľejnosti pojmenování. Pošta v tomto městě se totiž stále nazývá *Hoštka u Roudnice nad Labem*,²³ a to i přesto, že v *Hošce* na Tachovsku, s níž by *Hoštka* mohla být potenciálně zaměněna, se pošta nenachází. Snaha odlišit názvy pošt i od shodných nebo jen podobných názvů obcí nebo jejich částí, v nichž se pošta ani nenachází (a nikdy nenacházela), je však velmi častým jevem (srov. Štěpán, v tisku).

Za problematické je třeba považovat případy, kdy obec (nebo část obce) byla přejmenována, avšak zároveň nedošlo k odpovídající změně názvu katastrálního území. Tak byla kupříkladu obec *Dolany* nedaleko Kralup nad Vltavou v roce 2016 přejmenována na *Dolany nad Vltavou*. Zároveň s touto změnou dostala dosavadní železniční stanice *Dolany* název identický s novým pojmenováním obce, avšak katastrální území přejmenováno dosud nebylo: i v roce 2021 nese název *Dolany u Prahy*, platný před přejmenováním obce.²⁴

Zatímco v případě této obce není ani pro neznalé místní situace obtížné pochopit, že v *Dolanech nad Vltavou* se nachází katastrální území *Dolany u Prahy*, složitější je situace v Hazlově na Chebsku. V části této obce zvané *Vlastislav* se nachází katastrální území *Táborská*.²⁵ Tento nesoulad je způsoben skutečností, že část obce Hazlov zvaná *Táborská* byla v roce 2016 přejmenována na *Vlastislav*,²⁶ avšak tato změna se nepromítla do změny názvu daného katastrálního území. Tato naprostá dvojkoľejnost může působit značné problémy a nedorozumění.²⁷

²⁰ [https://cuzk.cz/Urady/Cesky-urad-zememericky-a-katastralni/Uredni-deska/Oznameni-a-jina-uredni-sdeleni/Zmeny-nazvu-katastralnich-uzemi-\(platne-od-1-2-201.aspx](https://cuzk.cz/Urady/Cesky-urad-zememericky-a-katastralni/Uredni-deska/Oznameni-a-jina-uredni-sdeleni/Zmeny-nazvu-katastralnich-uzemi-(platne-od-1-2-201.aspx)

²¹ <https://www.cuzk.cz/Predpisy/Resortni-predpisy-a-opatreni/Navody-CUZK/160303022.aspx>

²² Je přitom třeba připomenout, že obec *Hoštka* se v minulosti oficiálně nazývala *Hoštka* (*Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005, II. díl*, 2006, s. 171). Až do roku 1994, kdy došlo k oficiálnímu přejmenování, platil název *Hoštka*, který byl zcela shodný s názvem obce na Tachovsku. Před rokem 1994 by tedy odstranění doplňujícího přívlastku *u Roudnice nad Labem* v názvu katastrálního území možné nebylo.

²³ Naopak místní železniční stanice se nazývá (a i se nazývala) pouze *Hoštka*, případně *Hoštka*.

²⁴ <http://www.katastralni-mapy.com/mapa-dolany-u-prahy-628328>

²⁵ https://cuzk.cz/Dokument.aspx?AKCE=META:SESTAVA:MDR002_XSLT:WEBCUZK_ID:638137

²⁶ K pozoruhodným okolnostem tohoto přejmenování viz Štěpán 2018, s. 221–224.

²⁷ S naprostou dvojkoľejností pojmenování jsme se donedávna setkávali i v poněkud odlišném případě, kdy název části obce

V ojedinělých případech obec pro svou prezentaci záměrně používá rozšířený název katastrálního území, který se nekryje s oficiálním pojmenováním obce. Kupříkladu obec *Podmokly* na Rokycansku na svých oficiálních webových stránkách vystupuje nejen jako *Podmokly*, ale i jako *Podmokly nad Berounkou*. Tento název katastrálního území je využit i v samotné internetové adrese webu <https://www.podmoklynadberounkou.cz>. V internetových vyhledávacích oficiální stránka obce vystupuje jako „Obec Podmokly nad Berounkou – Oficiální stránky Obce Podmokly“. Znak obce je prezentován společně s graficky provedeným nápisem „PODMOKLY NAD BEROUNKOU“.²⁸ Při preferenci rozšířeného názvu *Podmokly nad Berounkou* hraje roli kromě snahy o jednoznačnost názvu nepochybně rovněž reklamní funkce přívlastku, který odkazuje k významné a oblíbené řece a lokalizuje tak obec do atraktivního turistického regionu.

Vícekolejnost pojmenování konkrétní lokality je relativně častým jevem. Při analýze jednotlivých kategorií bylo zjištěno, že 10,5 % názvů železničních stanic obsahuje rozšířený název, který se nekryje s oficiálním pojmenováním obce. V případě pošt je podíl rozšířených názvů ještě vyšší (18 %) a nejvyšší je pak u názvů katastrálních území (cca 28 %); viz Štěpán, v tisku. Vícekolejnost názvů vede k častým záměnám a nejasnostem. V některých případech proto obce usilují o změnu názvu. Z tohoto důvodu došlo například ke změně názvu obce *Martinice* na *Martinice v Krkonoších*, a to podle pojmenování železniční stanice (viz Štěpán 2018, s. 219). V dalších případech mají obce zájem o změnu názvu železniční stanice, avšak jejich snaha nemusí být úspěšná (srov. žádost města *Ostrov* o změnu názvu železniční stanice *Ostrov nad Ohří*, která byla z důvodů, jež nelze považovat za zcela přesvědčivé, Správou železnic zamítnuta). Úsilí o sjednocení názvů a odstranění dosavadní vícekolejnosti často naráží na obtížné překonatelné překážky, a to především na značnou roztržičnost kompetencí (název obce navrhuje obecní zastupitelstvo a schvaluje jej Ministerstvo vnitra, název části obce je plně v kompetenci obce, o názvech železničních stanic rozhoduje Drážní úřad na doporučení Správy železnic, názvy pošt jsou plně v kompetenci České pošty, o názvech katastrálních území pak rozhoduje Český úřad zeměměřický a katastrální).²⁹

Literatura

Boháč, P.: Problémy standardizace geografických jmen. In Harvalík, M. – Minářová, E. – Tušková, J. M. (eds.): *Teoretické a komunikační aspekty proprií*. Brno: Masarykova univerzita, 2009, s. 179–185.

Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005, II. díl. Praha: Český statistický úřad, 2006.

Štěpán, P.: Ke změnám českých oikonym v letech 1996–2017. *Acta onomastica*, 59, 2018, s. 215–226.

Štěpán, P.: Liška nezmar. *Týdeník Rozhlas*, 25. 10. 2019.

Štěpán, P. (v tisku): Multiple standardization of Czech toponyms.

<https://korpus.cz> (Staženo 15. 8. 2021)

nebyl v souladu s pojmenováním autobusové zastávky. Autobusová zastávka v části obce *Pušperk* (v obci Poleň na Klatovsku) se ještě v roce 2018 nazývala *Poleň, Liška*, rozc. 1,0. Šlo o pozůstatek skutečnosti, že *Pušperk* se v letech 1950–1991 nazýval *Liška* (Štěpán 2019). Trvalo téměř tři desetiletí, než se autobusovou zastávku podařilo uvést do souladu se současným oficiálním názvem části obce; v prosinci 2021 se daná zastávka jmenuje *Poleň, Pušperk, rozcestí* (<http://portal.idos.cz/Search.aspx?mi=6&c=7>), avšak internetový portál mapy.cz stále uvádí název *Poleň, Liška*, rozc. 1,0 (<https://mapy.cz>).

²⁸ <https://www.podmoklynadberounkou.cz/obec/historie-obce/obecni-znak-a-prapor-obce>

²⁹ Text vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

<https://mapy.cz> (Staženo 30. 12. 2021)
<http://portal.idos.cz/Search.aspx?mi=6&c=7> (Staženo 30. 12. 2021)
<https://www.cuzk.cz/Predpisy/Resortni-predpisy-a-opatreni/Navody-CUZK/160303022.aspx>
(Staženo 3. 11. 2021)
[https://cuzk.cz/Urady/Cesky-urad-zememericky-a-katastralni/Uredni-deska/Oznameni-a-jina-uredni-sdeleni/Zmeny-nazvu-katastralnich-uzemi-\(platne-od-1-2-201.aspx](https://cuzk.cz/Urady/Cesky-urad-zememericky-a-katastralni/Uredni-deska/Oznameni-a-jina-uredni-sdeleni/Zmeny-nazvu-katastralnich-uzemi-(platne-od-1-2-201.aspx) (Staženo 3. 11. 2021)
<https://docplayer.cz/30571035-Sprava-zeleznicni-dopravni-cesty-statni-organizace-dlazdena-1003-7-praha-1-sluzebni-rukovet-ciselnik-zeleznicnich-stanic.html> (Staženo 30. 12. 2021)
https://www.idnes.cz/karlovy-vary/zpravy/prejmenovani-ostrova-na-ostrov-nad-ohri.A160423_2241348_vary-zpravy_ba (Staženo 2. 11. 2021)
<http://www.katastralni-mapy.com/mapa-dolany-u-prahy-628328> (Staženo 30. 12. 2021)
https://cuzk.cz/Dokument.aspx?AKCE=META:SESTAVA:MDR002_XSLT:WEBCUZK_ID:638137 (Staženo 30. 12. 2021)
<https://www.e15.cz/magazin/ostrov-bojuje-o-sve-jmeno-851692> (Staženo 2. 11. 2021)
<https://www.e15.cz/magazin/u-tupadel-to-nikdo-nenajde-837782> (Staženo 2. 11. 2021)
<https://www.podmoklynadberounkou.cz/obec/historie-obce/obecni-znak-a-prapor-obce/>
(Staženo 30. 12. 2021)

Modřín v pomístních jménech v Čechách

Common Nouns denoting a Larch Tree in Minor Place Names in Bohemia

Martina Zirhutová

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

Abstrakt: Kapitola se zabývá apelativem *modřín* a jeho nářečními variantami v pomístních jménech v Čechách. Cílem práce je zjistit, které nářeční varianty označující modřín se v pomístních jménech vyskytují, a určit jejich početní zastoupení, zeměpisné rozšíření a další charakteristiky. Analyzována jsou nejen anoikonyma vycházející z apelativ, která jsou v pomístních jménech na území Čech zastoupena ve větším množství (*verpán, merfán, modřín, břím, dřín*), ale pozornost je věnována i nářečním výrazům, které se v anoikonymii vyskytují spíše sporadicky (*lerpán, relpán, tis, klenč, skřívánčí*).

Klíčová slova: onomastika; pomístní jména v Čechách; apelativum *modřín*; nářeční výrazy v anoikonymii

Abstract: The chapter deals with the use of the common noun *modřín* (larch) and its dialectal variants in minor place names in Bohemia. The focus of the research is to find out which dialectal words denoting a larch tree are contained in the minor place names, and to state their number, geographical occurrence and other characteristic features. Attention is paid not only to the common nouns which are used in minor place names frequently (*verpán, merfán, modřín, břím, dřín*), but also to the dialectal words which appear in the minor place names rather scarcely (*lerpán, relpán, tis, klenč, skřívánčí*).

Key words: onomastics; minor place names in Bohemia; the common noun *modřín*; dialectal words in minor place names

Studie vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

1. Úvod

Modřín (*Larix*) je rod dřevin z čeledi borovicovité, který zahrnuje 10–14 druhů. V České republice se vyskytuje modřín opadavý (též evropský – *Larix decidua*), statný jehličnatý strom s jemnými jehlicemi ve svazečcích, u nás jediný na zimu opadávající jehličnan. Tato slunná dřevina, která dorůstá do výšky až 50 m a dožívá se až 500 let, je odolná vůči mrazu, horku i větru a málo náročná na půdu (prospívá i na mýtinách a spáleništích, nikoliv však na vlhkých půdách). Poskytuje cenné

stavební a nábytkářské dřevo, obvykle s červenohnědým jádrem. Dříve se z modřínu získávala pryskyřice, tzv. benátský terpentýn (Hejný – Slavík 1997, s. 309–310; Skořepa 2004, s. 206, 208; Wikipedia³⁰).

Na většině území České republiky není modřín původní dřevinou, jeho areál přirozeného výskytu zahrnuje výše položené oblasti (nad 800 m n. m.), především Karpaty a Jeseníky; teprve novodobé lesnictví se zasloužilo o jeho rozšíření i do nižších nadmořských výšek. Jak uvádí Český jazykový atlas (dále jen ČJA, 1997, s. 184), „[p]atrně proto se v našich nářečích objevuje větší množství názvů pro modřín než pro jiné odedávna běžně známé stromy“.

2. Etymologie a nářeční varianty apelativa *modřín*

Podle V. Šmilauera (1942, s. 196) se české slovo *modřín* objevilo až poměrně pozdě, v 17. nebo 18. st. (poprvé bylo doloženo r. 1726, jako rodové jméno jej zavedl J. S. Presl). Ač se přímo nabízí spojit jej s adjektivem *modrý*, „motivace pojmenování podle modré barvy není zcela jasná“ (Janyšková 1988, s. 103). V. Machek (1936, s. 132; 1968, s. 73) vidí hlavní důvod pojmenování modřínu v namodralé barvě vnější vrstvy modřínového dřeva.³¹

V. Šmilauer (1942, s. 196) a V. Machek (1968, s. 73) předpokládají, že staré slovanské označení modřínu bylo **brinъ*, stáří již praslovanského.³² Staročeským označením modřínu bylo apelativum *břín* (Machek 1954, s. 36), které je v různých obměnách (*břím*, *břem* atd.) zachováno v českých dialektech.

Dále byly zaznamenány nářeční výrazy *dřín*, *dřím*, *dřín*, *dřeň* atd. Záměna *b-/d-* byla způsobena zřejmě vlivem podobně znějícího, avšak frekventovanějšího výrazu *dřien* > *dřín*, což je druh listnatého stromu nebo keře (bot. rod *Cornus*), se kterým slovo *břín/břím* splynulo. Později byl tento výraz vlivem adjektiva *modrý* přetvořen v *modřín*, přičemž se předpokládá vliv polský (Janyšková 1988, s. 104; ČJA 1997, s. 184).

Kromě nářečních výrazů slovanského původu se pro modřín na českém jazykovém území vyskytují slova původu německého. Především jde o výrazy vzniklé hláskovou adaptací německého označení modřínu *Lärchenbaum* (*Lärbaum* apod.), které se vyznačují pestrou hláskovou variabilitou.³³ ČJA (1997, s. 184) jich dokládá celkem 26, např. *lerpán*, *relpán*, *merfán*, *verpán*, *ferpán*, *verchumpán*. Nejrozšířenější z nich je slovo *verpán*, které je doloženo na většině území Čech a vzniklo dílem asimilací *l- > v-* (*lerpán* > *verpán*), dílem vlivem lidové etymologie, tj. spojením s apelativem *verpánek* (Hadač – Hadačová – Spal 1964, s. 49). Druhou skupinu tvoří výrazy, které vznikly prostřednictvím nesprávného překladu slova *Lärchenbaum* (srov. něm. *Lerche* ‚skřivan‘).³⁴ Jde o západočeské (chodské) dialektismy *skřivan*, *skřivánčí strom*, *skřivánčina*, *skřivánek*, *skřivánčí dříví*, (*s*)*křivánčí*. Do třetí skupiny spadá výraz *šťasný/ščasný dřevo* (nebo pouze *ščasný*),³⁵ který je doložen na Doudlebsku.

³⁰ https://cs.wikipedia.org/wiki/Modřín_opadavý

³¹ Podrobněji k diskusi ohledně motivace apel. *modřín* srov. Janyšková 1988, s. 103–104.

³² K etymologii apel. **brinъ* srov. Machek 1954, s. 36; Janyšková 1988, s. 105–106.

³³ Odrážejí např. znělou či neznělou německou výslovnost fonému *b* (*b x p*), došlo zde k záměně likvid (*ler-/rel-*) nebo labiál (*ver-/mer-*), popř. k dalším „příležitostným“ obměnám (Kloferová 2000, s. 278).

³⁴ S. Kloferová (2000, s. 280–281) se domnívá, že nemuselo jít nutně o mylný překlad z němčiny, ale již sami Němci mohli vnímat *Lärchenbaum* jako *Lerchenbaum*, tj. *skřivánčí strom*.

³⁵ K jeho etymologii viz Kloferová 2000.

Jak uvádí I. Janyšková (1988, s. 108), „[v]e slovanských jazycích, zejména v dialekttech, se často zaměňují názvy podobných stromů“. Také pro modřín jsou v nářečích slovanských jazyků doloženy přenesené názvy jiných stromů, zejména jehličnanů, podle společných vlastností. V nářečích češtiny jde podle ČJA (1997, s. 184, 186) o výrazy *tis*, *klenč*³⁶ a *svrk*³⁷.

3. Apelativa označující modřín v pomístních jménech v Čechách

Materiálovým východiskem našeho výzkumu je abecední generální katalog pomístních jmen z území Čech,³⁸ v němž bylo identifikováno téměř 300 anoikonym, která obsahují apelativum *modřín* nebo některou z jeho nářečních variant (včetně jejich slovotvorných derivátů). Tato anoikonyma obsahují nářeční výrazy pro modřín z téměř všech výše jmenovaných skupin, přičemž nejvíce jmen (123 PJ, tj. více než třetina) vychází z apelativa *verpán*. Četná jsou též anoikonyma vzniklá z apelativ *modřín* (70 PJ) a *merfán* (49 PJ). Jmen vycházejících z výrazů *dřín* a *břím* je méně (20, resp. 15 PJ) a ostatní výrazy (např. *lerpán*, *relpán*, *skřívánčí*, *tis*, *klenč*) se v pomístních jménech vyskytují spíše sporadicky (v jednotkách případů).

Je třeba dodat, že přesný počet jmen nelze určit, neboť souvislost některých anoikonym s modřínem je nejistá. Výzkum pomístních jmen obsahujících nářeční výrazy pro stromy s sebou totiž může přinášet obtíže související s tím, že se v dialekttech často zaměňují označení podobných stromů. Identifikovat tak například jména, která obsahují apelativum *tis* jakožto nářeční výraz pro modřín není jednoduché, protože je třeba je odlišit od názvů motivovaných výskytem tisu červeného (bot. rod *Taxus*). Podobné obtíže přináší identifikace jmen obsahujících nářeční výraz *dřín* vzhledem k existenci homonymního výrazu *dřín* (bot. rod *Cornus*), který označuje keř či strom z čeledi dřínovitých (dřín obecný nebo jarní, zvaný též svída)³⁹ a v anoikonymii Čech se může také vyskytovat. Kromě těchto případů možné záměny dřevin, které se staly motivačním podnětem pojmenování, mohou být zdrojem nejistoty též nářeční výrazy *skřivan*, *skřivánek*, *skřívánčí* apod. označující modřínový porost, neboť u některých anoikonym s těmito výrazy připadá v úvahu i motivace osobním jménem *Skřivan*, *Skřivánek*, popř. *Křivánek* (podle bývalého majitele či osoby jinak s objektem spjaté) nebo apelativem *skřivan*, *skřivánek* ve významu „zpěvný pták“ (podle výskytu ptactva).

V těchto sporných případech mohou být vodítkem (1) informace ze soupisů pomístních jmen (dále jen SPJ), ke kterým je však třeba přistupovat kriticky, neboť mohou obsahovat lidové etymologie, (2) informace o oblastech výskytu příslušných nářečních výrazů, (3) v některých případech napoví gramatická podoba daného jména,⁴⁰ (4) někdy lze přihlídnout k zeměpisnému rozšíření rostlin.

3.1 Verpán (verpan, vrpán, verbán)

Apelativum *verpán* je nejrozšířenějším nářečním výrazem pro modřín, vyskytuje se na většině

³⁶ Vzniklo snad zkřížením pojmenování (javor) *klen* a *kleč*.

³⁷ Nářeční pojmenování pro smrk bylo přeneseno na modřín (Slezsko).

³⁸ Soupisy PJ byly získány při soupisové akci Místopisné komise ČSAV v letech 1963–1980 a jsou uloženy v oddělení onomastiky Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., v Praze. Viz Olivová-Nezbedová 1995, s. 40, 48.

³⁹ Srov. definici v PSJČ: <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=dřín>

⁴⁰ Např. pomístní jméno *Křivánkova louka* ve Štípkolasech na Kutnohorsku bezpochyby souvisí s OJ *Křivánek*.

území Čech. ČJA (1997, s. 184, 186, 187) uvádí též podobu *verpan* na Jindřichohradecku, variantu *vrpán*, která odráží místní výslovnost s redukcí samohlásky *-e-*,⁴¹ na Semilsku, a obměnu *verbán* v Podještědí.

Pomístní jména vzniklá z apelativa *verpán* (nebo některé z jeho obměn) tvoří v našem materiálu nejpočetnější skupinu, je jich celkem 123. Čtyřikrát se v našem materiálu vyskytuje bezpředložkové jméno *Verpán*, které může označovat jak jednotlivý strom, obvykle výrazný a zdaleka viditelný (jméno *Verpán* v Rosičce na Jindřichohradecku označuje strom, který podle SPJ „vévodí celé krajině“), tak celý modřínový les (např. les *Verpán* v Sobíňově na Chotěbořicku). Častější je však pro označení lesa forma plurálu *Verpány* (např. jméno lesa v Bednárci na Jindřichohradecku), přičemž v jednom případě jméno obsahuje též nevlastní přívlástek (lesy *Verpány u svaté Barbory /Kři/Bratronice*)⁴².

Většinu jmen však tvoří předložková spojení, a to nejčastěji *U verpánu / U verpanu* (22 PJ) a *U verpánů / U verpanů* (13 PJ), dále pak např. *Pod verpánem*, *Ve verpánech*, *Za verpány*. Spíše výjimkou jsou názvy obsahující přívlástek, např. hon *U verpánů v Němcích na Kočkovici* (Slavčina/Svinařov). Předložková jména označují nejčastěji pozemky, na nichž nebo v jejich blízkosti se nachází modřín, skupina modřínů či modřínový les.

Z výkladů zaznamenaných v SPJ lze usuzovat, že nářeční výraz *verpán* byl pro jejich autory srozumitelný, obvykle jej dokázali vysvětlit pomocí spisovného slova *modřín*, např.: „dříve tu stával verpán, modřín“ (pole *U verpánu*, Sdč/Ředice). V některých případech doplnili i další nářeční výrazy pro modřín, např. „na místě, kde byly staré modříny, zvané tu merfány, verpány“ (místní část *U verpánů*, NBr/Česká Bělá); „podle modřínů – lerpánů, verpánů“ (les *Verpány*, JH/Bednárec).

Dále je třeba zmínit, že devět jmen obsahuje hláskovou podobu *verpan*, tři jména vznikla z varianty *verbán* a jedno anoikonymum je derivátem apelativa *vrpán*. Zatímco ČJA dokládá variantu *verpan* pouze na Jindřichohradecku, v pomístních jménech byla zaznamenána hojněji, a to na různých místech jižních, středních a východních Čech (např. Třeboňsko, Příbramsko, Náchodsko). Také některé SPJ potvrzují, že v daných oblastech se modřínu říká *verpan* (např. SPJ pro Tře/Stržibřec, Nas/Vranov). Obojí nasvědčuje tomu, že varianta s krátkou samohláskou byla rozšířenější, než ukazují údaje v ČJA, případně mohlo docházet ke kolísání apod.⁴³ V případě anoikonym vycházejících z apelativ *verbán* a *vrpán* jejich oblasti výskytu odpovídají oblastem výskytu příslušných nářečních výrazů. Výraz *verbán* je zachycen ve třech pomístních jménech z Liberecka a Železnobrodsko (hon *U verbánu*, les *Ve verbání* a lesík *Ve verbánčí*). *Ve vrpání* je název lesa v obci Příkrý na Semilsku.⁴⁴

Součástí některých anoikonym jsou lexikální jednotky, které byly vytvořeny z apelativa *verpán*

⁴¹ J. Bělič (1972, s. 54) uvádí ze semilského úseku v Podkrkonoší výrazy *vevrka*, *vržinka*, *čipřná*, v nichž vzniklo sekundární *r* zánikem samohlásky při původním neslabičném *r* nebo její redukcí v pouhý průvodní element. Vznik nového slabičného *r* (častěji však *l*) je doložen též v jihozápadočeských nářečích, kde redukovanou výslovnost výrazu *verpány* „modříny“, tj. *vrpány*, na Sušicku dokládá J. Voráč (1951, s. 145).

⁴² Jména ve sbírce pomístních jmen v Čechách i v tomto článku jsou lokalizována do bývalých soudních okresů platných v r. 1923. Jejich seznam (včetně seznamu zkratk) viz např. Olivová-Nezbedová et al. 1995, s. 10–13.

⁴³ V obci Bratronice na Královéhradecku je doloženo jméno honu *U verpanů*, jméno polí a luk *U Topinkovic verpanků* a název lesa *Verpány u svaté Barbory*.

⁴⁴ V SPJ pro ŽB/Skuhrov (lesík *Ve verbánčí*) je uvedeno, že se jedná o „modřínový – verbánový lesík“; také SPJ pro Sem/Příkrý potvrzuje, že jde o název modřínového lesa.

pomocí sufixů *-í*, *-ek*, *-čí*, *-ka* a *-ový*. Nejčastější jsou sufixy *-í* a *-ek*, popř. lze jména chápat jako vzniklá toponymizací hromadného substantiva *verpání* (27 PJ, z toho jednou v podobě *vrpání*), respektive jako vzniklá z deminutiva *verpánek*, tj. malý modřín, modřínek⁴⁵ (18 PJ, z toho jednou v podobě *verpanek*). V obou případech jde především o názvy lesů nebo jiných pozemků, např. pole *U verpání* (Vot/Nadice, Střelítov), les *Verpánek* (ŽB/Hrubá Horka).

Tak jako se apelativum *verpán* vyskytuje na většině území Čech, lze totéž říci o anoikonymech, která z tohoto výrazu vycházejí (viz mapa č. 1). Nižší výskyt vykazují západní Čechy (zde jsou doložena spíše anoikonyma s apelativem *merfán* – viz níže), jména též chybějí v nejvýchodnějších okresech východních Čech (zde jsou doložena anoikonyma obsahující apelativa *břím*, *dřín* a jejich varianty).

3.2 Modřín

Slovo *modřín* se podle ČJA (1995, s. 184) objevuje téměř v celých Čechách (není např. v Podještědí a Podkrkonoší), a to zpravidla jako dubleta s nářečními výrazy *verpán* a *merfán*. Jeho nedubletní výskyt byl (kromě měst) zaznamenán v úzkém pruhu mezi Roudnicí, Prahou a Kolínem a též v menší oblasti mezi Hradcem Králové a Vysokým Mýtem.

V pomístních jménech se toto apelativum vyskytuje rovněž často: anoikonym obsahujících slovo *modřín* nebo jeho odvozeniny je v Čechách celkem 70. Je však třeba zdůraznit, že mezi všemi jmény obsahujícími apelativa označující strom botanického rodu *Larix* nepředstavují největší skupinu, a to ani vzhledem ke skutečnosti, že se jedná zároveň o slovo spisovné.

Apelativum *modřín* se vyskytuje pouze v předložkových jménech (48 PJ). Nejčastější jsou předložková spojení *U modřínu*, pojmenovávající pozemky podle polohy v blízkosti osamělého, vzrostlého či jinak nápadného stromu, který sloužil jako důležitý orientační bod, a *U modřínů*, která pojmenovávají pozemky v blízkosti skupiny modřínů nebo modřínového lesa. Méně početná jsou předložková spojení *K modřínu*, *Na modříně*, *V modříněch*. Nepříliš četná jsou taktéž jména s přívlastkem, např. hon *Nad Bohoušovým modřínem* (Krá/České Petrovice), poloha *U krásného modřínu* (TV/Albrechtice nad Vltavou).

Dále jsou v pomístních jménech doloženy lexikální jednotky, které byly z apelativa *modřín* utvořeny pomocí sufixů *-ek*, *-ka*, *-ový* a *-í*. Jména obsahující sufix *-ek* (10 PJ), jež mohou být též chápána jako vzniklá z deminutiva *modřínek*, se vyskytují v singuláru (pole *U modřínku* /Unh/Družec/) i v plurálu (lesík *V modřínkách* /Vla/Český Šternberk/). Názvy byly motivovány porostem menších modřínů, a to jak jednotlivých stromů, tak souvislejších modřínových porostů či lesů. Nelze vyloučit ani možnost, že v některých případech šlo naopak o velké, nápadné stromy, které sloužily jako důležité orientační body a jménem v deminutivní formě byly označeny z emocionálních důvodů (srov. Pleskalová 1992, s. 69).

Anoikonyma *Modřínka* (KuH/Roztěž), *Modřínka* (Čás/Zbýšov), *V modřínce* (Rok/Radnice) a *Modřínová alej* (např. JH/Jindřichův Hradec) pojmenovávají modřínové aleje a cesty lemované modříný; předložková jména, např. pole *Pod Modřínkou* (KuH/Roztěž), označují objekty nazvané podle polohy vzhledem k takové cestě či aleji. Anoikonymum *V modříní* (Zbr/Vonoklasy) označuje modřínový les.

⁴⁵ Apel. *verpánek* ve významu ‚lid. zdrob. k verpán; modřínek‘ uvádí PSJČ: <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=verpánek>

Výskyt slova *modřín* a jeho derivátů v pomístních jménech v Čechách je v porovnání s jeho apelativním areálem více územně omezen, v některých oblastech Čech nebyla tato jména zaznamenána vůbec (viz mapa č. 2). Místem největšího výskytu jsou střední Čechy (pás táhnoucí se od Rakovníka a Lounska jihovýchodním směrem až k Pelhřimovsku a Havlíčkovobrodsku) a část východních Čech (pás, který je na západě vymezen bývalým soudním okresem Sobotka a na východě okresem Králupy). Téměř bez dokladů (kromě jednotlivých výskytů) jsou jižní, západní a severní Čechy, ale i oblast středních a východních Čech nacházející se mezi oběma výše zmíněnými pásy.

3.4 Merfán (merfan)

Nářeční výraz *merfán* vytváří podle ČJA (1997, s. 184) dvě oblasti: větší v západních Čechách a menší ve středočeské nářeční oblasti s centrem na Ledečsku.

Pomístních jmen vycházejících z apelativa *merfán* je v našem materiálu celkem 49, z toho šestkrát je doložena varianta *merfan*, a to jednou na Hořovicku a pětkrát na Klatovsku⁴⁶ (ČJA podobu *merfan* neuvádí). Bezpředložkové názvy jsou pouze dva (les *Merfány* v obci Srby na Nepomucku a stejnojmenný les v Hněvkovicích na Humpolecku), ostatní jména jsou předložková, např. *K merfánům*,⁴⁷ *Pod merfánama*, *Za merfány*, nejčastěji však *U merfánu* (10 PJ) a *U merfánů* / *U merfanů* (10 PJ). Nebyla zaznamenána žádná jména s přívlastkem.

Z údajů uvedených v SPJ vyplývá, že nářeční výraz *merfán* byl jejich zpracovatelům dobře znám; bez problémů jej vysvětlují pomocí spisovného označení *modřín* a někdy uvádějí i další nářeční varianty: „dosud tu stojí mohutný modřín“ (svah *U merfánu*, Klt/Zdeslav); „podle modřínu – merfánu, který tu roste“ (pole *U merfánu*, LS/Příseka); „v této části lesa byly merfány, jiní jim říkají verpány, správně se jmenují modříny“ (hon *U merfánů*, Ber/Svatá).

Dále jsou v pomístních jménech doloženy lexikální jednotky, které byly utvořeny z apelativa *merfán* pomocí sufixů *-čí*, *-í*, *-íčko*, *-ka* a *-ový*. Pomístní jména *Merfánčí* (Blo/Štítov), *Merfání* (LS/Druhanov) a *Merfáníčko* (LS/Druhanov)⁴⁸ označují modřínové lesy, předložkové názvy (*U Merfánčí*, *U merfání*) pak další objekty podle polohy vzhledem k modřínovému lesu. Jména *Merfánka*/*Na Merfance* označují lesní cesty lemované modříny (např. cesta *Merfánka* v obci Dobřív na Zbýšovsku) nebo část lesa s cestou (les *Na Merfance* v obci Osek na Rokycansku). Adjektivum *merfánový* obsahují jména cest (např. *Merfánová cesta* v Hůrkách na Zbýšovsku) nebo dalších objektů pojmenovaných podle polohy (pole *U merfánové aleje* v obci Soubor u Ledče nad Sázavou).

Co se týče zeměpisného rozšíření anoikonym vycházejících z apelativa *merfán*, můžeme konstatovat, že propriální areál odpovídá areálu apelativnímu (viz mapa č. 3).

3.5 Dřín (a varianty)

ČJA (1997, s. 184, 187) pro modřín dokládá nářeční výrazy *dřím*, *dřen*, *dřem* (všechny slezské),

⁴⁶ V tomto okrese je však zaznamenána i podoba *merfán*.

⁴⁷ Pomístní jméno *K merfánům* v Plzni proniklo do oficiálního uličního názvosloví, ulice na západním okraji Plzně v městské části Nová Hospoda nese od roku 1957 název *K Merfánům*. Viz on-line Encyklopedie Plzeň: https://encyklopedie.plzen.eu/home-mup/?acc=profil_ulice&load=660&qd=13

⁴⁸ V katastru obce Druhařov (LS) se nacházejí dva modřínové lesy, které spolu sice nesousedí, ale leží blízko sebe. Větší se nazývá *Merfání* a menší dostal pro odlišení jméno *Merfáníčko* (SPJ).

dřín, dřeň, dřín f. a *zdřín*. Největší oblast zaujímá *dřín*, což je především moravský nářeční výraz, ale areál jeho výskytu zasahuje i do východních Čech, kde se objevují varianty *dřeň* f. (Náchodsko, Rychnovsko), *dřín* f. (Podorlicko), *zdřín* f., *zdřín* m. Doloženy jsou také deminutivní podoby *dřínek, dřínka* (obojí na Pardubicku) a *dřeňka* (Rychnovsko).

Co se týče odlišení jmen, která byla motivována modřínovým porostem, od těch, jejichž motivací byl výskyt dřínu obecného (bot. rod *Cornus*), je třeba (kromě údajů ze SPJ) vzít v úvahu též skutečnost, že nářeční výraz *dřín* pro modřín se mohl uplatnit jen v oblastech, kde nebyl dřín obecný příliš známý a rozšířený. Zatímco nářeční výraz *dřín*, modřín je doložen výhradně ve východních Čechách (srov. mapu č. 71 v ČJA 1997, s. 187), dřín obecný (*Cornus*), teplomilná a suchomilná rostlina, se podle Wikipedie⁴⁹ vyskytuje v teplejších oblastech středních a severozápadních Čech (tj. především v Českém krasu, Českém středohoří a dolním Povltaví).

Porostem dřínu obecného (*Cornus*) bylo tedy pravděpodobně motivováno 10 anoikonym z Kladenska, Berounska (oblast Českého krasu) a Libochovicka (oblast Českého středohoří),⁵⁰ zatímco s modřínovým porostem souvisí 20 anoikonym, která se nacházejí výhradně ve východních Čechách, a to ještě pouze v těch nejvýchodnějších okresech (Žamberk, Lanškroun, Litomyšl, Králupy, Rychnov nad Kněžnou, Skuteč).

Ve jménech je nejvíce zastoupena varianta *dřín* f., a to jak v neodvozené podobě (7 PJ, např. les *Dřín* /Žam/Kunčice/, pastvina *Pod dřín* /Lan/Horní Čermná, Nepomuky/), tak v derivátech, které vznikly pomocí sufixů *-ák* (les *Dřínák*, Lan/Dolní Heřmanice), *-ovka* (les *Dřínovka*, Žam/Mistrovice), *-oví* (les *Janečkovo dřínoví*, Lan/Bystřec), *-ek* (pole *U dřínků*, Žam/Pastviny), *-ek* nebo *-ka* (silnice *Pod dřínkama*, Lty/Pazucha).⁵¹

Deriváty jsou utvořeny též z podob *dřeň* f., *dřín* a *dřím*, popř. lze jména chápat jako utvořená z deminutivních forem těchto apelativ⁵² (totéž platí i o výše uvedených jménech *U dřínků* a *Pod dřínkama*). Jde o les *U dřeněk* (Sku/Zbožnov), mez *Ve dřínkách u silnice* (RK/Javornice) a pastvinu *Dřínky* (RK/Javornice). Adjektivum *dřínkový* je obsaženo v názvu cesty *Dřínkovéj alej* (RK/Jahodov). Varianta *zdřín* v anoikonymii Čech není doložena.

3.6 Břím (a varianty)

Podle ČJA (1997, s. 184, 187) jsou v českých nářečích doloženy výrazy *břem, břen, břín* (všechny pouze ve Slezsku, ev. na Moravě), podoba se změnou rodu *břín* f. (ve východních Čechách, hl. na Chrudimsku) a především starý nářeční výraz *břím*, který je nejrozšířenější. Vyskytuje se hlavně na Moravě, ale jeho nářeční areál zasahuje i do Čech, a to na Chrudimsko, Vysokomýtsko a Pelhřimovsko (srov. SNČJ⁵³).

V odborné literatuře byly zaznamenány též deminutivní formy apelativa *břím*, a to *břímek* (kartotéka NLA⁵⁴) a frekventovanější *břímka*, která byla doložena na Vysokomýtsku (Bachmann

⁴⁹ https://cs.wikipedia.org/wiki/Dřín_obecný

⁵⁰ S apel. *dřín* (*Cornus*) souvisí např. název místní části *Dřín* v Kladně (podle SPJ „svědčí o dřívějších dřínových lesích, dřínovém porostu /*Cornus mas*/“). *Dřín*, dnes část čtvrti Kladno-Dubí, byla kdysi samostatná obec mezi Kladnem a Buštěhradem. Také podle A. Profouse (1947, s. 418) byl její název motivován dřínovým porostem.

⁵¹ U většiny uvedených jmen SPJ potvrzují souvislost s výskytem modřínů, např. „stojí zde velký modřín“ (Lan/Horní Čermná, Nepomuky); „u modřínového lesa“ (Žam/Pastviny); „nad silnicí je modřínový lesík“ (Lty/Pazucha).

⁵² Podoba singuláru daného dem. apelativa není vždy jasná, v úvahu připadají např. podoby *dřímek* i *dřímka*.

⁵³ Slovník nářečí českého jazyka; <https://sncl.ujc.cas.cz/entry/?id=břím&mode=vsechno>

⁵⁴ <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=břímek>

2001, s. 141), v Podkrkonoší (Bachmannová 2016, s. 57) a na Jablonecku (SNČJ⁵⁵). V obci Hlí-na mezi Chrudimí a Skutčí bylo zaznamenáno deminutivum *břínka* (Šmilauer 1943, s. 87), na Pardubicku *břínka* (ČJA 1997, s. 184).

V našem materiálu je doloženo celkem 15 anoikonym, která vycházejí z nářečního apelativa *břím* nebo jeho hláskových variant. S apelativem *břím* souvisí sedm jmen z východočeských okresů Skuteč, Polička a Litomyšl a jižněji položeného Humpolecka. Čtyři z nich obsahují apelativum *břím* (např. jméno pozemků *U břímů* v Bystré na Humpolecku), dvě jména jeho deminutivní formu *břímek* nebo *břínka* (jména lesů *Břímky* a *Švandovy břímky* v obci Františky v okr. Skuteč⁵⁶) a jeden název byl z apelativa *břím* utvořen pomocí sufixu *-ovec* (název lesa *Břímovec* ve Svojanově u Poličky). Všechny SPJ potvrzují motivaci jmen modřínovým porostem.

Dále je doloženo osm anoikonym, která mají v kořeni substantiva či adjektiva nikoliv souhlásku *-m-*, ale *-n-*. Jména *U břínek* (pole, VM/Ostrov; hon, Nev/Nahoruby), *Pod břínkama* (pole, pastvina, Nev/Nahoruby), *V břínkách*⁵⁷ (pole, louky, Jíl/Zlatníky; hon, Jíl/Zlatníky) a *Břínkovcí* (les, VM/Jaroslav) byla pravděpodobně utvořena z nářečního deminutivního apelativa *břínka*, které dokládá V. Šmilauer (1943, s. 87) a jehož existenci potvrzuje též SPJ pro VM/Jaroslav („porost modřínů, lidově břínky“), ev. *břínka*. Anoikonymický materiál tak svědčí o tom, že toto apelativum bylo dříve zřejmě rozšířenější, než máme doloženo, a to i mimo oblast východních Čech (okr. Neveklov a Jílové u Prahy).⁵⁸

3.7 Tis a klenč

Co se týče nářečních výrazů pro modřín, které vznikly přenesením označení jiných jehličnanů na základě společných vlastností, jsou v pomístních jménech na území Čech doloženy výrazy *tis* a *klenč*. Podle ČJA (1997, s. 184, 186) se nářeční výraz *tis* ve významu „modřín“ vyskytuje na Českomoravské vysočině především mezi Novým Městem na Moravě a Jihlavou, přičemž areál výskytu zasahuje i do Čech na Pelhřimovsko. Výraz *klenč* ČJA situuje na Jilemnicko a Semilsko, V. Machek (1968, s. 254) jej hodnotí jako východočeský. Toto apelativum uvádí také J. Bachmannová (2016, s. 164).⁵⁹

V našem materiálu máme pouze jedno jisté anoikonymum, které vychází z apelativa *tis* ve významu „modřín“, a to jméno pole *U tisů* v Bořetíně v okrese Kamenice nad Lipou. V SPJ je vyloženo slovy „rostou tam modříny, lidově tisy“. Popřípadě připadá v úvahu též název pole *U Tisu* v Zajíčkově na Pelhřimovsku, které bylo pojmenováno podle polohy vzhledem k sousednímu lesu *Tis*. S jakým druhem stromu toto jméno souvisí, ale není v SPJ uvedeno. Možnost, že

⁵⁵ <https://sncj.ujc.cas.cz/entry/5464>

⁵⁶ Z tvaru jmen ani na základě informací v SPJ nelze rozhodnout, zda názvy vycházejí z apelativa *břímek* nebo *břínka*. Jména lze též hodnotit jako utvořená sufixem *-ek* z apelativa *břím* (srov. SPJČ V 2009, s. 156).

⁵⁷ PJ V *břínkách* v obci Zlatníky (Jíl) proniklo též do místního uličního názvosloví, avšak v podobě V *Břínkách*.

⁵⁸ Podle V. dílu SPJČ (2009, s. 157) tato jména vznikla z nář. apelativa *břím*, případně z jeho dem. podoby, přičemž ve jméně došlo k artikulační změně *-m-* > *-n-*. Avšak vzhledem k tomu, že je doloženo dem. *břínka*, považujeme za vhodnější vycházet při výkladu z tohoto apelativa.

U zbývajících dvou jmen (*Břínová stráň* /Hum/ a *U břínce* /BB/) nelze jednoznačně rozhodnout, zda jejich východiskem bylo apel. *břím* či *břín*. (Na Humpolecku se nacházejí jména s oběma variantami /*Břínová stráň* a *U břímů*/, avšak doloženo je v této oblasti pouze apel. *břím*. V okr. Bělá pod Bezdězem není doložena žádná z podob (*břím*, *břín*, ev. *břín*), podle SPJ jméno vychází z apel. *břín* („bylo tam mnoho modřínů – břínů“).

⁵⁹ Vedle významu „modřín“ autorka uvádí pro apel. *klenč* i význam „javor klen“. Zaznamenala též dem. formu *klenček* a adj. *klenčové*.

vzniklo z apelativa *tis* ve významu ‚modřín‘, připadá v úvahu vzhledem k tomu, že Zajíček leží asi 4 km od Myslotína, kde ČJA tento nářeční výraz dokládá.

V Jilemnici je doložen název lesa *Klenč*, který byl, jak je uvedeno v SPJ, pojmenován „podle modřínového porostu“. Stejně anoikononym je uvedeno i v SPJ pro sousední obec Horní Branná, zřejmě tedy půjde o tentýž objekt.

3.8 Skřivánčí

Výrazy pro modřín, které vznikly nesprávným překladem německého slova *Lärchenbaum* (tj. *skřivan*, *skřivánčina* apod.), situuje ČJA (1972, s. 184, 187) na Domažlicko a Klatovsko. (S)křivánčí je jihočeské kolektivum s významem ‚mladé modříný‘ (Machek 1968, s. 73).

Odhalit tyto výrazy v pomístních jménech je, jak již bylo uvedeno výše, v mnoha případech obtížné, neboť v úvahu připadají i jiné motivace. Souvislost s modřínovým porostem je jistá pouze u dvou anoikonym a v jednom případě je pravděpodobná. V obci Nevděk na Kdyňsku se nachází pole *U skřivánčí*, které bylo podle SPJ pojmenováno „dle modřínů v lese“. V obci Kozí na Klatovsku byl zaznamenán les *Ve skřivánčí*, přičemž autor SPJ uvedl, že „les je osázen modříný, lidově skřivany“. S modřínovým porostem pravděpodobně souvisí též název pole *Na křivančí* v jihočeské obci Horosedly u Mirovic.⁶⁰

3.9 Lerpán, relpán apod.

Z nářečních výrazů označujících modřín vzniklých z německého apelativa *Lärchenbaum* máme kromě již zmíněných slov *verpán* a *merfán* v pomístních jménech doloženy ještě varianty *lerpán*, *relpán* a *rajchypán*. Nářeční výrazy *lerpán* a *relpán* uvádí ČJA (1997, s. 184), *rajchypán* zaznamenal V. Šmilauer (1942, s. 196).

Podle ČJA (1997, srov. mapu č. 71 na s. 187) nářeční rozšíření výrazu *lerpán* nevytváří žádný výraznější areál, byl zachycen porůznu v Čechách a na Moravě. V anoikonymii Čech byl zaznamenán pouze jednou, a to v názvu lesa *V lerpánech* v Nedomicích nedaleko Brandýsa nad Labem. Autor SPJ však překvapivě uvádí, že jméno souvisí s místním označením olše („protože olši se u nás říkalo lerpán /Lerchbaum/, vznikl v té části lesa název *V lerpánech*“).

Označení olše nářečním výrazem *lerpán* není v dialektologické literatuře doloženo. Nedomice se navíc nacházejí nedaleko obcí Kly a Krpy (cca 6 km), kde apellativum *lerpán* jakožto nářeční označení modřínu zachytil ČJA. Existenci daného výrazu v této oblasti dokládá též SPJ z obce Košátky (NBe), od Nedomic vzdálené asi 7 km, v němž je zaznamenáno pole *Ve verpánech* s výkladem „bývalý modřínový les – lerpán, verpán“. Na základě těchto skutečností se domníváme, že tvrzení uvedené v SPJ pro Nedomice je mylné, a i v tomto případě jde o pojmenování vycházející z nářečního výrazu pro modřín.⁶¹

Ve Zdeslavicích u Malešova na Kutnohorsku je zaznamenán název pole *Pod relpány* a v Tehově na Říčansku jméno pole a honu *U Relpán*, přičemž sousední les se podle údajů v SPJ jmenoval *Relpány*. ČJA nářeční výraz *relpán* situuje (kromě jihovýchodní Moravy) i do několika středo-

⁶⁰ Je třeba dodat, že nářeční výraz *šťastné dřevo*, který byl podle ČJA (1997, s. 187) zaznamenán na Doudlebsku, se ve jménech v našem materiálu nevyskytuje.

⁶¹ Pro zajímavost dodejme, že výraz *lerpán* byl zmíněn též v SPJ pro Bednárec na Jindřichohradecku při výkladu názvu lesa *Verpány*: „podle modřínů – lerpánů, verpánů“. ČJA výraz *lerpán* v této oblasti nedokládá, z údajů uvedených v SPJ však lze usuzovat, že i zde byl (vedle výrazu *verpán*) známý a užívaný.

českých obcí (např. Královice u Říčan, Chlístovice na Kutnohorsku), což odpovídá lokalitám výskytu výše uvedených pomístních jmen.

Nářeční výraz *rajchypán* je obsažen v anoikonymu *Na rajchypánu*, které bylo zaznamenáno v Přešticích. Podle SPJ se jedná o část lesa pojmenovanou „podle původního porostu, kterým byly modříný – rajchypány“. V. Šmilauer (1942, s. 196) toto slovo sice uvádí, nikoliv však oblast jeho výskytu. Anoikonymický materiál existenci výrazu tak může nejen potvrdit, ale přispět i informací o jeho (dřívějším) výskytu v oblasti Přeštic.⁶²

Nakonec je ještě třeba zmínit dvě anoikonyma, která byla také pravděpodobně motivována modřínovým porostem, ale určení jejich etymologie je obtížnější, neboť obsahují výrazy *lefrpán/lechrpán* a *ruchumpál*, které nejsou ve slovnících češtiny ani v dialektologické literatuře doloženy.⁶³

V obci Samechov na Benešovsku se nachází les *V lefrpánech*, označovaný též *V lechrpánech*. Autor SPJ název nevysvětluje. Také v blízkosti této obce (v 5 km vzdáleném Ostředku) byl výzkumem ČJA doložen výskyt nářečního apelativa *lerpán* „modřín“. Anoikonymum bylo zřejmě motivováno výskytem modřínů, není však jisté, zda v dané oblasti existovalo nářeční apelativum *lefrpán/lechrpán*, zda jméno vzniklo z výrazu *lerpán* a až poté bylo hláskově pozměněno, nebo zda vzniklo přímo z německého označení modřínu, tj. z apelativa *Lärchenbaum*. Vzhledem k tomu, že nářeční apelativum *lefrpán/lechrpán* není doloženo (ani v jiných oblastech) a změnu jména **V lerpánech* na *V lefrpánech/lechrpánech* (zkomplikováním výslovnosti) nepovažujeme za příliš pravděpodobnou, přikláníme se k možnosti vzniku jména přímo z německého apelativa.

V Lešanech na Neveklovsku byl zaznamenán název pole *V ruchumpále* a jméno honu taktéž *V ruchumpále* (starší název, který se již neužívá), přičemž novější označení téhož objektu je *U modřínů*. Autor SPJ název *V ruchumpále* neuměl vysvětlit. Domníváme se, že i v tomto případě by mohlo jít o název, který byl motivován výskytem modřínového porostu, ač označení modřínu v této podobě není doloženo. Vede nás k tomu jednak existence paralelního názvu honu *U modřínů*, jednak hlásková podobnost s některými doloženými nářečními výrazy pro modřín, např. *rechumpán*, *verchumpán*, *chrpán*, *nechrpán*.⁶⁴ Také v tomto případě považujeme za nejpravděpodobnější, že jméno vzniklo přímo z německého apelativa *Lärchenbaum*. Nelze vyloučit ani možnost (dřívější) existence nářečního výrazu v této podobě (tj. *ruchumpál*), považujeme ji však za méně pravděpodobnou.

4. Závěr

V abecedním generálním katalogu pomístních jmen z území Čech lze najít téměř 300 anoikonym, která obsahují apelativum *modřín* nebo některou z jeho nářečních variant (včetně jejich slootovorných derivátů). Nejčastěji se jedná o nářeční výrazy *verpán* a *merfán*, nižší výskyt

⁶² SPJ pro Přeštice vychází z diplomové práce H. Křišťanové-Jandíkové (1976), která na s. 46 uvádí, že výraz *rajchypán* ve významu „modřín“ se na Přešticku (zvláště mezi staršími lidmi) v 70. letech 20. st. ještě užívá.

⁶³ *lefrpán/lechrpán*: V. Šmilauer (1942, s. 196) uvádí výraz *lerfán*, ČJA (1997, s. 184) *chrpán*, *nechrpán*. *ruchumpál*: V. Šmilauer (1942, s. 196) zaznamenal pouze *rechumpán*, a to bez uvedení oblasti výskytu. Tentýž výraz dokládají E. Eliášová (1939, s. 394) a E. Hadač (1999, s. 21), oba shodně na Pardubicku. ČJA uvádí jednu podobu končící na *-mpál*, a to *rempál*.

⁶⁴ Výrazy *chrpán* a *nechrpán* dokládá ČJA (1997, s. 184) na sousedním Benešovsku, výraz *verchumpán* pouze na Trutnovsku.

v anoikonymii Čech vykazují apelativa *břím*, *dřín* a jejich hláskové varianty, jednotlivě se vyskytují též výrazy *tis*, *klenč*, *skřivánčí*, *lerpán*, *relpán*.

Hojný výskyt anoikonym vycházejících z apelativa *modřín* a jeho nářečních variant zřejmě souvisí jak s velkým rozšířením tohoto stromu ve všech oblastech Čech, tak i s mohutností vzrůstu a celkovou výrazností jednotlivých stromů, které se z tohoto důvodu snadno stávaly důležitými orientačními body v krajině, a tudíž i častým motivačním podnětem pojmenování, a to nejen samotných stromů, lesů a jiných modřínových porostů, ale též dalších objektů nacházejících se v jejich blízkosti.

Se skutečností, že mnohé objekty dostaly jméno podle polohy vzhledem k nějakému výraznému modřínu, souvisí hojný počet předložkových jmen (nejčastěji s předložkou *u*) – ta v našem materiálu převažují nad nepředložkovými názvy. Většina jmen též neobsahuje přívlastek; bližší určení přívlastkem obvykle není potřeba vzhledem k výraznosti relačního objektu: daný strom je sám o sobě tak nápadný, že není třeba jej specifikovat.

Pojmenovanými objekty jsou nejčastěji pozemky, a to lesy, pole, louky, pastviny a hony, vyskytují se též hodonyma, tj. jména alejí a cest lemovaných modřínů. Vzhledem k tomu, že modřín neroste na vlhkých půdách, neobjevují se jeho označení v hydronymech (ve jménech potoků, rybníků apod.).

Některé z pojmenovaných objektů mají dva paralelní názvy, přičemž oba jsou motivovány modřínovým porostem, obsahují však různá označení modřínu (např. *Nad modříny* a *Nad verpánkama*). Důvodem je skutečnost, že v některých oblastech Čech bylo pro modřín užíváno více nářečních výrazů, případně některé objekty mají novější název obsahující slovo *modřín* a starší název obsahující některou nářeční variantu.

Významnou část analyzovaného anoikonymického materiálu tvoří jména obsahující slovotvorné deriváty. U substantiv byly nejčastěji identifikovány sufixy, které nesou příznak hromadnosti: *-í* (*V modříní*, *Verpání*, *Merfání*), *-čí* (*Verpánčí*, *Ve verbánčí*, *Merfánčí*), *-ovčí* (*Břínkovčí*), *-oví* (*Na dřínoví*), *-íčko* (*Merfáníčko*). U adjektiv byla doložena jediná přípona, a to *-ový* (*Modřínová alej*, *Merfánová cesta*, *Ve verpánovém*, *Dřínkovéj alej*, *Břínová stráň*).

Jistě by bylo podnětné doplnit naše zjištění informacemi o nářečních variantách apelativa *modřín* v pomístních jménech na Moravě a ve Slezsku. Některá hesla ze Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku⁶⁵ dávají tušit, že i zde bude situace pestrá a neméně zajímavá.

Literatura

- Bachmann, L.: *Nářečí na Vysokomýtsku*. Praha: Academia, 2001.
Bachmannová, J.: *Slovník podkrkonošského nářečí*. Praha: Academia, 2016.
Balhar, J. – Jančák, P.: *Český jazykový atlas. II. díl*. Praha: Academia, 1997.
Bělič, J.: *Nástin české dialektologie*. Praha: SPN, 1972.
Eliášová, E.: Příspěvek k dialektickému slovníku českému z Holicka. *Listy filologické*, 66, 1939, s. 390–396.

⁶⁵ Např. již zpracovaná hesla BŘÍMOVICE, BŘEMIČÍ, nezpracovaná hesla MERFÁN, MERFÁNÍ, RELPÁNÍ, LERPÁN, LERPÁMČÍ, LERCHBAUM. Viz: <https://spjms.ujc.cas.cz/>

- Hadač, E.: Lidová jména rostlin ve východních Čechách. In *Orlické hory a Podorlicko: sborník vlastivědných prací*, 9, 1999, s. 9–31.
- Hadač, E. – Hadačová, A. – Spal, J.: Jména rostlin na Chodsku. In Šváb, M. (ed.): *Sborník Pedagogického institutu v Plzni: Jazyk a literatura 5*. Praha: SPN, 1964, s. 5–60.
- Hejný, S. – Slavík, B.: *Květena České republiky 1*. Praha: Academia, 1997.
- Janyšková, I.: Pojmenování modřínu ve slovanských jazycích. In *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university*, 37, 1988, s. 103–110.
- Kloferová, S.: Areálová lingvistika, etymologie a šťastné dřevo. In Janyšková, I. – H. Karlíková (eds.): *Studia etymologica Brunensia 1*. Praha: Euroslavica, 2000, s. 277–282.
- Křišťanová-Jandíková, H.: *Pomístní jména na katastru města Přeštice*. Diplomová práce. Plzeň: Pedagogická fakulta v Plzni, 1976.
- Machek, V.: Tři jména rostlin. *Listy filologické*, 63, 1936, s. 129–133.
- Machek, V.: *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1954.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 1968.
- Matušová, J. et al.: *Slovník pomístních jmen v Čechách V. (Bra–Buc)*. Praha: Academia, 2009.
- Olivová-Nezbedová, L.: Soupis pomístních jmen na území Čech v letech 1963–1980. In Olivová-Nezbedová, L. et al.: *Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, hor, vod a cest*. Praha: Academia, 1995, s. 35–51.
- Olivová-Nezbedová, L. et al.: *Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, hor, vod a cest*. Praha: Academia, 1995.
- Pleskalová, J.: *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*. Jinočany: H&H, 1992.
- Profous, A.: *Místní jména v Čechách I. (A–H)*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1947.
- Skořepa, H.: Modřín opadavý – obyčejná či neobyčejná dřevina? *Živa*, 5, 2004, s. 206–208.
- Šmilauer, V.: Jména našich stromů. *Naše řeč*, 26, 1942, s. 162–171, 193–196, 217–222.
- Šmilauer, V.: Výklady slov. *Naše řeč*, 27, 1943, s. 83–87.
- Voráč, J.: K jazykovému zeměpisu Čech. *Naše řeč*, 35, 1951, s. 138–148.
- <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=břímek> (Staženo 8. 10. 2021)
- <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=dřín> (Staženo 3. 9. 2021)
- <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=verpánek> (Staženo 10. 9. 2021)
- https://cs.wikipedia.org/wiki/Dřín_obecný (Staženo 8. 10. 2021)
- https://cs.wikipedia.org/wiki/Modřín_opadavý (Staženo 3. 9. 2021)
- https://encyklopedie.plzen.eu/home-mup/?acc=profil_ulice&load=660&qd=13 (Staženo 20. 12. 2021)
- <https://sncj.ujc.cas.cz/entry/5464> (Staženo 3. 9. 2021)
- <https://sncj.ujc.cas.cz/entry/?id=břím&mode=vsechno> (Staženo 3. 9. 2021)
- <http://spjms.ujc.cas.cz> (Staženo 20. 12. 2021)

Heslové slovo

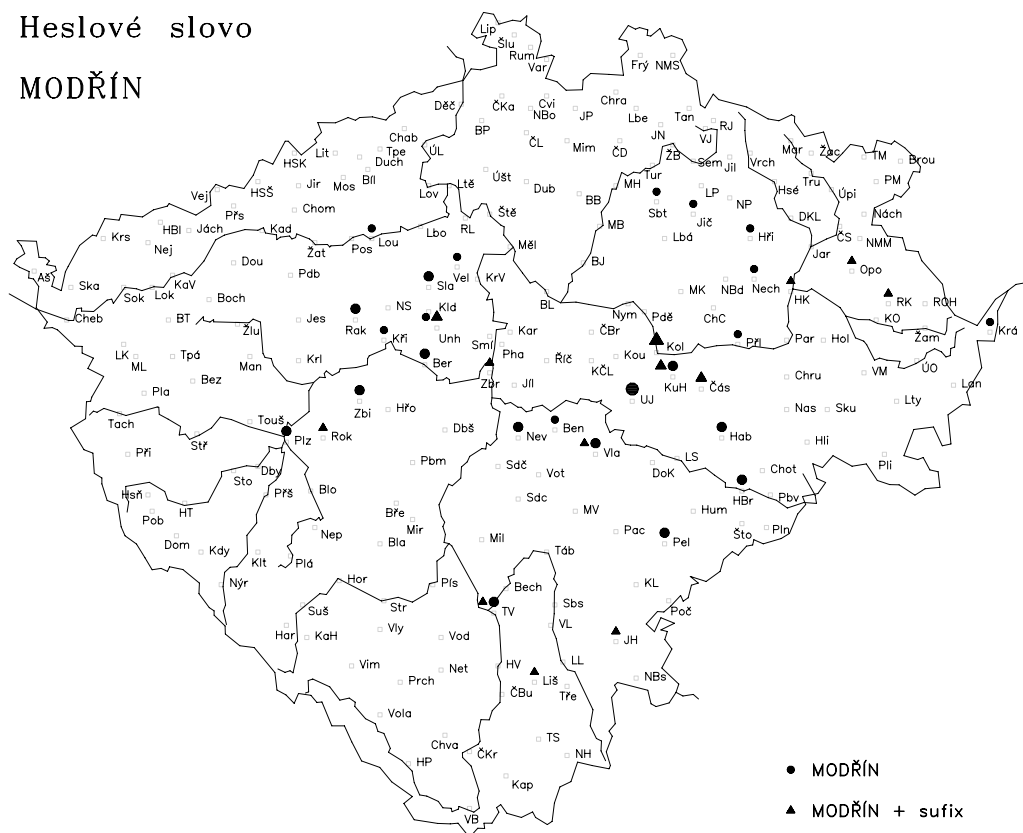
VERPÁN

Mapa č. 1

Heslové slovo

MODŘÍN

Mapa č. 2

Heslové slovo

MERFÁN

Mapa č. 3

Paměť stolové hory Bor ve světle pomístních jmen

The Memory of Table Mountain Bor in the Light of Minor Place Names

Martina Ptáčnicková

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Abstrakt: Stolová hora Bor tvoří spolu se sousední Hejšovinou součást pohraničního pásma hor, obklopujících území Čech. V onomastických výzkumech se jí dosud nedostalo přílišné pozornosti a tuto mezeru se pokusí zaplnit předkládaná studie. Upozorníme v ní na známé i méně známé varianty názvu hory, které vznikly jak v českém, tak i v německém prostředí. Zvláštní pozornost věnujeme jménům pro pískovcový skalní labyrint nacházející se na hřebeni Boru. Jeho nejstarší název Divoké důry, stejně jako i nejstarší pojmenování jednotlivých skalních útvarů vytvořil Daniel Ducháč, obyvatel obce Bukovina, která náležela k tzv. Českému koutku v Kladsku. V závěru studie odpovíme na otázku, zda lze prvotní české expresivní jméno skalního labyrintu v současné době ještě stále najít v jazykové krajině sledované oblasti, nebo už nikoliv.

Abstract: Table mountain Bor forms part of the border zone of mountains surrounding Bohemia together with the neighbouring Hejšovina. Bor has not received much attention in onomastic research and this study attempts to fill this gap. It will highlight the well-known and lesser-known variants of the name of mountain, which originated in both Czech and German environments. We pay special attention to the names for the sandstone rock labyrinth situated on the edge of Bor. The oldest name of the labyrinth, Divoké důry (EN: Wild Holes, GER: Wilde Löcher), as well as the oldest names of individual rock formations were created by Daniel Ducháč, a resident of the village of Bukovina, which belonged to the so-called Czech Corner in Kłodzko Land. In the conclusion of the study we will answer the question whether the original Czech name of the rock labyrinth, i.e. Divoké důry, can still be found in the linguistic landscape of the area today or not.

Klíčová slova: toponymie, anoikonymie, Bor, Český koutek, Prusko, Kladsko

Keywords: toponymy, minor place names, Bor, Czech Corner, Prussia, Kłodzko

1. Úvodem⁶⁶

Na samé hranici mezi Čechami a Polskem, východně od Hronova a jihovýchodně od Police nad Metují leží *Bor*. Při pohledu z Čech se jeví jako mohutná stolová hora, která svými strmými svahy

⁶⁶ Studie vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

vystupuje nad okolní krajinu. Při pohledu z polského vnitrozemí se charakteristický tabulový tvar hory ztrácí a *Bor* vypadá spíše jako horský masiv s několika vrcholy, z nichž nejvyšší je *Skalniak* (915 m n. m.).

Karel Čapek označil *Bor* a sousední *Hejšovinu* za „velké hraniční kameny země“ (Čapek 1954, s. 9). Jde bezesporu o výstižnou metaforickou charakteristiku jejich podoby i funkce, neboť obě stolové hory zaplňují mezeru v pověstném věnci pohraničních hor, jež obklopují území Čech, a symbolizují tak jeho jednotu a nedotknutelnost. Těto geografické zvláštnosti českého území si povšiml už Kosmas: „V Evropě leží Germanie a v jejích končinách směrem k severní straně daleko široko se rozkládá kraj, kolem dokola obklíčený horami, jež se podivuhodným způsobem táhnou po obvodu celé země, že se na první pohled zdá, jako by jedno souvislé pohoří celou tu zemi obklopovalo.“ (Kosmas 2015, s. 21; srov. také Maur 2006, s. 21).

Pohraniční hora *Bor* patří spolu se sousední *Hejšovinou* k nejvyšším částem *Stolových hor* (pol. *Góry Stołowe*, něm. *Heuscheuergebirge*). Její jméno je poprvé písemně zachyceno v listině z roku 1518,⁶⁷ avšak fakticky je jistě starší, neboť názvy podobně výrazných topografických objektů tvoří nejstarší vrstvu pomístních jmen (srov. Boháčová 2008, s. 86–87; Malenínská 1995, s. 244). *Bor* získal své jméno podle porostu, neboť na jeho suchých úbočích bez půdního krytu převažovaly odpradávná borovice.⁶⁸ Jarosław Malicki ve svém článku o oronymii *Stolových hor* uvádí, že pro *Bor* se v jeho nejbližším okolí dříve používalo jméno *Machovská hora*⁶⁹ (Malicki 2009, s. 36 a 49). Jak však připomněl již Ivan Honl, jedná se o název uměle vytvořený historikem Václavem Vladivojem Tomkem,⁷⁰ který nevešel v širší užívání (Honl 1965, s. 242). Uplatnil se pouze literárně, a to v díle Sigismunda Boušky (viz Koudelková 2011, s. 25, a Krpata 1969, s. 5), sběratele lidové slovesnosti Antonína Krtičky-Polického (např. Krtička-Polický 1934, s. 195) nebo Aloise Jiráska (např. Jirásek 1932, s. 371). Jirásek zmiňuje *Machovskou horu* ve svých beletristických textech poměrně hojně, a to vždy současně se jménem *Bor*. Ve svých vlastivědných textech však o *Machovské hoře* nemluví a důsledně užívá jen všeobecně rozšířeného názvu hory (srov. Jiráskovy texty v Ottově encyklopedii Čechy, viz Šubert – Borovský 1889, s. 205 n.).

V německém jazykovém prostředí byla pohraniční hora *Bor* nazývána *Spiegelberg*.⁷¹ Doložen je ještě lidový název *Heide*, tj. „vřesoviště“, který vznikl na základě četného výskytu vřesů (Šimák 1919, s. 48; Bernard 1980, s. 202; Bartonitschek 2009, s. 30). Naopak jméno *Spitzberg*, které pro *Bor* uvádějí Šebela a Fišer (2003, s. 394), není doloženo v žádných pramenech ani zmiňováno v žádné další odborné literatuře.⁷²

2. Bor v kartografických a vlastivědných pramenech

Zajímavé je srovnání výskytu anoikonyma *Bor* na mapách česko-kladského pohraničí a oblasti tzv.

⁶⁷ Hraše 1885, s. 23; k tomu srov. Šimák 1919, s. 48.

⁶⁸ Srov. také heslo *Bor* ve Slovníku pomístních jmen v Čechách (Matúšová 2008, s. 117–119).

⁶⁹ Machov je nejbližší obec u *Boru* na území Čech.

⁷⁰ Viz Tomek 1857, s. 13.

⁷¹ K možným výkladům etymologicky ne zcela průhledného toponyma *Spiegelberg/Spielberg*, které se často vztahuje k místům na hranicích, z nichž je dobrý výhled do okolí, viz Frank (1986). Srov. také heslo *Špilberk* u Hosáka a Šrámka (1980, s. 554–555) a u Lutterera a Šrámka (2004, s. 250–251).

⁷² Nelze vyloučit ani omyl autorů, neboť na s. 361 v téže studii uvádějí správný německý ekvivalent *Spiegelberg*.

Českého koutku⁷³ s výskytem jména sousední a jen o něco málo vyšší *Hejšoviny*. Česká toponyma se v kartografických pramenech vztahujících se ke sledované oblasti začala objevovat po polovině 19. století (Semotanová 2008, s. 38). Řadu jich přinesla podrobná mapa Aloise Vojtěcha Šembery z roku 1863, na níž však *Bor* vyznačen ani pojmenován není, kdežto sousední *Hejšovina* ano. O tři dekády mladší mapa Kristiana Plodka z roku 1891 už sice *Bor* vyznačuje, avšak pojmenovává jej německým jménem *Spiegelberg*, zatímco *Hejšovina* je i zde opět pojmenována česky.

Dichotomie českého a německého jména pro dvě výrazné stolové hory ležící na česko-kladském pomezí těsně vedle sebe se objevuje i v díle geodeta Karla Kořistky. Kořistka o *Boru* důsledně píše jako o *Spiegelberku*, tj. používá německé složené oronymum s počestěnou grafickou podobou druhé části. Sousední *Hejšovinu* označuje navíc ještě jménem *Stoh* (Kořistka 1877, s. 108).

Česko-německou dvojici jmen *Spiegelberg* a *Hejšovina* najdeme i v Řivnáčově průvodci po Království českém (Řivnác 1882, s. 228). Na jiném místě je v této publikaci uvedeno navíc ještě chybně přeložené jméno *Spieglova hora* (tamtéž, s. 230), vzešlé z mylného chápání první části složeného oronyma *Spiegelberg* jako osobního jména. O něco mladší Kafkův průvodce už pohraniční stolovou horu označuje většinou českým oronymem *Bor* (z kontextu se však zdá, že oronymum vztahuje pouze na část hory viditelnou z české kotliny), kdežto zbytek horského masivu pojmenovává německým jménem *Spiegelberg* doplněným o jeho český překlad *Zrcadlová hora*, méně často *Zrcadlo* (Kafka 1908, s. 53, 56).⁷⁴

Na přelomu 19. a 20. století se objevují první turisticky orientované práce, jež používají pouze české jméno, které už nedoplňují jeho německým protějškem (např. Hraše 1895, s. 22; Domečka 1911, s. 66). Patrně první mapou, která hraniční stolovou horu označuje jejím českým jménem, je mapa Jana Srpa, vydaná okolo roku 1900. *Bor* zmiňují i dvě mapy kreslené Josefem Štefanem Kubínem ve 20. letech 20. století a vytvořené jako doplněk jeho etnografické práce České Kladsko. Obě navíc vyznačují a pojmenovávají také skalní labyrint *Divoké důury* (viz dále). Tyto mapy jsou však spíše výjimkami, neboť převažující většina ostatní mapové produkce z konce 19. století a 1. poloviny 20. století užívá pro *Bor* stále jen jeho německé jméno.

3. Labyrint mnoha jmen

Na severozápadním okraji *Boru* vznikl vlivem erozních procesů pískovcový skalní labyrint. Širší veřejnosti zůstával skrytý až do poloviny 19. století, kdy jej pro turisty objevil, zpřístupnil a od roku 1850 v něm provázel Daniel Ducháč (1820–1902), majitel hostince na blízké Bukovině (srov. Koudelková 2011, s. 25; Koudelková 2002, s. 127; Semotanová a kol. 2015, s. 80). Po něm sloužily jako průvodci ve skalním labyrintu i další dvě generace členů jeho rodiny.

Daniel Ducháč byl také původcem názvu *Divoké důury*,⁷⁵ patrně nejstaršího jména celého skalního labyrintu (srov. Koudelková 2012, s. 101), a autorem prvních jmen pro úzké soutěsky a nejrozmanitější skalní útvary. Jména byla s ohledem na budoucí turisty volena s jistým reklamním záměrem. Návštěvníci skal, mezi něž patřily takové osobnosti jako Sigismund Bouška, Alois

⁷³ Tradičně se tak označuje polské (dříve pruské) území v okolí města Chudoba (dnes polsky Kudowa-Zdrój), kde do roku 1945 tvořili většinu etnicky čeští obyvatelé, tzv. kladští Češi. K anoikonymii Českého koutku viz Ptáčníková (2021).

⁷⁴ Podobně i mapa Josefa Erbeny z 80. let 19. století uvádí jako český překlad německého *Spiegelberg* jméno *Na zrcadle*.

⁷⁵ Genitiv jména je doložen ve formě *douery* (Kubín 1913, s. 13; Siatkowski 1962, s. 22) a lokál *dírouch* (Jech 1959, s. 346).

Jirásek, Jaroslav Vrchlický, F. X. Šalda nebo Tomáš Garrigue Masaryk, tak mohli obdivovat *Kolébku Krakonošovu, Čertovu kuchyni, Lví jeskyni, Sklad látek, Velrybu, Přístav lodí, Hroší a sloní hlavu, Zazděnou pannu, Hrob poustevníkův* aj. (Doberský-Pohl 1946, s. 102). S většinou z těchto jmen už se současní návštěvníci labyrintu nesetkají, neboť byla v průběhu času nahrazena jinými názvy, podněcujícími jejich fantazii.

Ve stejné době jako jméno *Divoké doury* se objevuje i jeho německý překlad *Wilde Löcher*, který se méně často vyskytuje i ve tvaru singuláru: *Wilde Loch*.⁷⁶ Jarosław Malicki uvádí, že nelze spolehlivě rozhodnout, zda je v případě těchto sémanticky totožných názvů kalkem jméno české, nebo německé (Malicki 2011, s. 129). Protože je však doloženo, že se objevitel skalního labyrintu a současně autor jeho prvotního názvu Daniel Ducháč až do své smrti německy vůbec nenaučil (srov. Koudelková 2012, s. 101; Krpata 1969, s. 5), jeví se jako pravděpodobnější, že nejprve vzniklo jméno české a až poté německé.

Vedle německého jména *Wilde Löcher* se pro skalní labyrint užívalo méně často ještě jméno *Bukowiner Felsen*,⁷⁷ tj. „skály na Bukovině“, vzniklé podle polohy u blízké pruské obce. V češtině jsou doložena ještě jména *Divoké doupě* (Kafka 1908, s. 51; v 2. vydání knihy z roku 1922 autor jméno uvádí v plurálu: *Divoká doupata*), *Vlčí jámy* (existují též jeho pozdější polské sémantické ekvivalenty *Wilcze Doły* a *Wilcze Jamy*; srov. Staffa 1992,⁷⁸ s. 39) a dále pak jméno *Brloh*, které se vyskytuje pouze na mapě Josefa Erbena z roku 1883 a patrně vůbec nebylo jménem živým,⁷⁹ nýbrž pouhým volným překladem německé varianty *Wilde Loch*, jež částečně zachovávalo zvukovou kvalitu původního jména. Motivací k jeho vzniku byla stejně jako u některých výše uvedených názvů podobnost nízkých a úzkých skalních průchodů s chodbami do zvířecích nor.

Dalším jménem, které se pro skalní labyrint na temeni *Boru* podařilo doložit jen v jednom prameni, jsou *Sypací skály*. Toto oronymum používá ve své studii historik Jaroslav Čáp (1998, s. 188). Na skalní bludiště tak přenáší jméno dnes už neexistujícího skalního převisu, nacházejícího se v minulosti v jeho těsné blízkosti. *Sypací skála* (též *Rozsejpací skála*; něm. *Überhängende Stein*, tj. „převislý kámen“) byl nápadný skalní útvar ve tvaru obrácené boty, jeden z turisticky nejatraktivnějších a ikonograficky nejzobrazovanějších oronymických objektů *Stolových hor*. Dle slov Ivana Honla mohl „dospělý člověk pod vodorovně trčícím balvanem pohodlně sedět u stolu, který tam blízký restaurační kiosk zřídil. Stát však mohl jen pochýlen. Plošinka bývala obehnána dřevěným zábradlím a otvíral se z ní daleký rozhled“ (Honl 1965, s. 253). Motivací ke vzniku jména tohoto pozoruhodného objektu byla skutečnost, že se skála neustále drolila (Kulíř 1923, s. 95; Jech 1959, s. 489). Erozní činnost vedla nakonec k jejímu úplnému zřícení, k němuž došlo během bouřky v květnu roku 1921.

K *Sypací skále* se pro její nápadnost a solitérnost vztahovala řada pověstí (souhrnně viz Koudelková 2002, s. 22). Některé vyprávěly o pokladu v její blízkosti, jiné předpovídaly, že se

⁷⁶ Takto je uveden např. na mapě III. vojenského mapování (mapový list 3856/2; <http://oldmaps.geolab.cz/>; cit. 2021-03-04).

⁷⁷ Viz např. Otto 1914, s. 114; Bartonitschek 2009, s. 66.

⁷⁸ Słownik geografii turystycznej Sudetów pod redakcí M. Staffy je rozsáhlým geografickým dílem. Přestože jeho 13. díl přináší řadu podrobných informací o terénních útvarech v oblasti *Stolových hor*, jedná se o poněkud tendenční dílo, které ve shodě se starší polskou historiografií zcela pomíjí několikasetletou českou minulost Kladska. Uvádí pouze polská a německá jména jednotlivých toponymických objektů, jejich česká jména naopak nezmiňuje vůbec (srov. také Koudelková 2012, s. 112).

⁷⁹ K termínu „živé vlastní jméno“ viz Blanár – Matejčík 1978.

ve chvíli, kdy bude Prusku nejhůře, skála zřítí a okolní krajinu zaplaví rozsáhlá povodeň. Podle lidového vyprávění měla totiž skála fungovat jako brána tzv. mořského ucha⁸⁰ (obdoba mořských ok⁸¹) a měl se pod ní nacházet otvor vedoucí do oceánu.

4. Závěr

V rámci poválečného uspořádání Evropy připadla převážná část *Boru*, stejně jako i skalní labyrint na jeho temeni, Polsku a poté se pro toto území začala oficiálně používat polská toponymie. *Bor* získal nové jméno *Skalniak*. Skalní bludiště bylo nejprve krátce označováno jako *Wilcze Doły*, posléze se ustálilo oronymum *Błędne Skały*, které nese labyrint dodnes. V česky psaných turistických průvodcích z posledních dvou dekad se objevují dvě možnosti převodu jména do češtiny.⁸² Výrazně převažuje přímý překlad tohoto etymologicky průhledného toponyma: *Bludné skály* (uvádí jej Dibelková 2013; Podhorský 2014; David – Ludvík – Soukup 2017; Rak – Eliášek 2018, dále např. Adamovič – Mikuláš – Cílek 2010). Méně časté je v turisticky orientované literatuře oronymum *Bledné skály* / *Bledne skály* (uvádí jej David – Soukup – Dobrovolná 2003),⁸³ vzniklé hláskovou substitucí původního jména *Błędne Skały*. Tato forma však naopak dominuje na turistických mapách.⁸⁴

Stolové hoře *Bor* a jejímu labyrintu nebylo dosud věnováno tolik onomastické pozornosti jako sousední *Hejšovinė*.⁸⁵ V této studii jsme upozornili na známé i méně známé propriální pojmenovací varianty jména hory i jejího pískovcového bludiště a pokusili jsme se sledovat jejich vzájemný vztah. Prvotní české expresivní jméno labyrintu, tj. *Divoké ďoury*, již dnes v jazykové krajině⁸⁶ stolové hory *Bor* nefiguruje. Bylo užíváno ještě v poválečných historicko-vlastivědných publikacích, vydávaných na podporu myšlenky připojení Kladska k Československu.⁸⁷ Poté

⁸⁰ *Mořské* (resp. *Morské*) *ucho* bylo podle Josefa Štefana Kubína jméno pro „bývalý rybník na Boru“ (Kubín 1913, s. 21; viz také Jech 1959, s. 30), ve skutečnosti však jde jen o fiktivní toponymum pocházející z lidových vyprávění. Propojením stolové hory *Bor* s oceánem si lidé vysvětlovali neobvyklé množství vody, jež stékala po borských svazích (srov. Koudelková 2012, s. 75 a 100).

⁸¹ Abecední generální katalog pomístních jmen z území Čech, který je uložen v oddělení onomastiky Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., uvádí hydronymum *Mořské oko* pro rybník v Milevsku a jméno *Mořský voko* pro studánku ve Vysokové. Geoprohlížeč a internetové turistické mapy.cz zmiňují název *Mořské oko* ještě pro studánku v Adršpašsko-teplických skalách, rybník u Krnova, Frýdku-Místku, u Fryštáku nebo na Pustevnách. Vznik zmíněných metaforických jmen byl motivován průzračně čistou vodou a pravidelným kulatým tvarem (srov. Komárková 2010, s. 237) či např. skutečností, že hydronymický objekt byl i v suchých obdobích stále zásoben vodou. Patrně nejznámějším okem oceánu je jezero ve Vysokých Tatrách, nacházející se na hranici mezi Slovenskou republikou a Polskem (polsky *Morskie oko*, slovensky *Morské oko*).

⁸² Vztahem mezi pojmenovacími variantami užívanými pro konkrétní oronymický objekt v různých jazycích se zabýval E. Skála (1970, s. 209 n.). Srov. také studii L. Hanzalové (1975).

⁸³ Adjektivum *bledný* nezmiňuje žádný z českých výkladových slovníků. Vyskytuje se však v excerpčních listcích k Příručnímu slovníku jazyka českého (zde ve významu „bledý“).

⁸⁴ Viz Mapa Orlické hory, Góry Stołowe 1 : 60 000. Vizovice 2015; Mapa Broumovsko, Adršpach 1 : 40 000. Vizovice 2017; Mapa Orlické hory, Góry Stołowe 1 : 40 000. Vizovice 2019. Také internetové turistické mapy.cz zmiňují toponymum *Bledné skály*, resp. *Pod Blednými skalami*. Nazváno je tak rozcestí nacházející se pod labyrintem ještě na českém území. Podobu *Bludné skály* uvádí z turistických map vydaných v posledních dvou desetiletích jen Mapa Broumovsko 1 : 25 000, Praha 2011 a Mapa Broumovsko. Góry Kamienne a Stołowe 1 : 50 000, Praha 2007.

⁸⁵ K výkladu oronyma *Hejšovina* nejnověji viz Malickí (2010).

⁸⁶ K tomu viz Landry – Bourhis 1997, s. 25.

⁸⁷ Viz především publikaci Františka Kulhánka *Boj o Kladsko* – zde se vyskytuje v podobě *Divoké ďoury* /sic!/ (Kulhánek 1946, s. 78).

postupně z úzu vymizelo. Na tom, že upadlo v zapomnění, měl bezesporu svůj podíl i nucený odchod etnicky českého obyvatelstva z oblasti borského podhůří.

Literatura

- Abecední generální katalog pomístních jmen z území Čech. Archiv oddělení onomastiky Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., v Praze.
- Adamovič, J. – Mikuláš, R. – Cílek, V.: *Atlas pískovcových skalních měst České a Slovenské republiky: geologie a geomorfologie*. Praha: Academia, 2010.
- Bartonitschek, N.: *Grenzack/Tscherbeney. Von A bis Z*. Nепublikovaný text, 2009.
- Bernard, A.: Die Bewohner des böhmischen Winkels. In Marx, J. (ed.): *Grafschafter Land und Leute. Glatzer Heimatbücher. Band 6*. Leimen – Heidelberg: Max Verlag, 1980, s. 202–203.
- Blanár, V. – Matejčík, J.: *Živé osobné mená na strednom Slovensku. 1. diel. Designácia osobného mena*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1978.
- Boháčová, M.: Příspěvek ke studiu nejstarších českých pomístních jmen. *Acta onomastica* 49, č. 1, 2008, s. 85–90.
- Čapek, K.: *Obrázky z domova*. Praha: Československý spisovatel, 1954.
- Čáp, J.: Česko-kladská hranice v 18. a 19. století. In W. Wolf, W. (ed.): *Kladský sborník II*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta Vysoké školy pedagogické v Hradci Králové, 1998, s. 183–210.
- David, P. – Ludvík, P. – Soukup, V.: *Kladské pomezí – Náchodsko a Broumovsko*. Praha: S&D, 2017.
- David, P. – Soukup, V. – Dobrovolná, V.: *Těplíčko-adršpašské skály a Broumovsko*. Praha: S&D, 2003.
- Dibelková, I.: *Broumovsko*. Praha: Olympia, 2003.
- Doberský-Pohl, J.: Kladsko politicko-zeměpisné a hospodářské. In Černý, V. (eds.): *Kladský sborník*. Praha: Družstevní práce, 1946, s. 97–130.
- Domečka, L.: *Výlety polodenní a jednodenní z Hradce Králové*. Hradec Králové: Tiskem a nákladem bratří Peřinů, 1911.
- Erben, J.: *Mapa okresního hejtmanství Broumovského 1 : 100 000*. Tábor: Karel Janský, [1883], <http://chartae-antiquae.cz/cs/maps/33639> cit. 2021-09-09.
- Frank, I.: Zur Deutung des Ortsnamens Spielberg. In Hauck, K. – Kroeschell, K. (eds.): *Sprache und Recht, Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters*. Berlin – New York: W. de Gruyter, 1986, s. 98–133.
- Hanzalová, L.: Revize pomístního názvosloví po r. 1945. *Zpravodaj místopisné komise ČSAV* 16, 1975, s. 600–605.
- Honl, I.: *Jiráskův kraj a Kladsko*. Praha: Sportovní a turistické nakladatelství, 1965.
- Hosák, L. – Šrámek, R.: *Místní jména na Moravě a ve Slezsku, II. díl, M–Ž*. Praha: Academia, 1980.
- Hraše, K.: *Zemské stezky, strážnice a brány v Čechách*. Nové Město nad Metují: J. K. Hraše, 1885.
- Hraše, K.: *Turista v Náchodě: průvodce a výlety Náchodem a jeho okolím*. Náchod: Klub českých turistů, 1895.
- Jech, J.: *Lidová vyprávění z Kladska*. Praha: SNKLHU, 1959.
- Jirásek, A.: *Staré pověsti české*. Praha: J. Vilímk, 1932.

- Kafka, J.: *Kafkův illustrovaný průvodce po Království českém XIV. Orlické Hory, Kladský Sněžník a Vysoký Jeseník, Adrspašské a Teplické skály*. Praha: Eduard Grégr, 1908.
- Kafka, J.: *Kafkův illustrovaný průvodce po Čechách*. Praha: Eduard Grégr, 1922.
- Komárková, Z.: Jména studánek na Moravě a ve Slezsku. *Acta onomastica* 51, č. 1, 2010, s. 227–246.
- Kořistka, K.: *Práce topografického oddělení přírodovědeckého proskoumání Čech v letech 1867–1871, jež obsahují popis terénu, spisek měřených výšek a mapu vrstvení hor Jizerských a Krkonošských s jižním a východním pohořím jejich*. Praha: František Řivnáč, 1877.
- Kosmas: *Kosmova kronika česká*. Litomyšl: Paseka, 2015.
- Koudelková, E.: *Police nad Metují a okolí v lidových vyprávěních*. Liberec: Bor, 2002.
- Koudelková, E.: *Čtení o Českém koutku*. Liberec: Bor, 2011.
- Koudelková, E.: *Výpravy do Českého koutku*. Liberec: Bor, 2012.
- Krpata, K. R.: *Nejkrásnější vrch kraje*. Pochodeň, roč. 58, č. 182, 1969, 5. 8. 1969, s. 5.
- Krtička-Polický, A.: *Pověsti a báje z kraje Jiráskova*. Praha: Vojtěch Šeba, 1934.
- Kubín, J. Š.: *Lidomluva Čechů kladských, příspěvek k české dialektologii*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1913.
- Kubín, J. Š.: *České Kladsko. Nástin lidopisný*. Praha: Národopisná společnost československá, 1926a.
- Kubín, J. Š.: Český koutek v Kladsku 1 : 33 000. In Kubín, J. Š.: *České Kladsko. Nástin lidopisný*. Praha: Národopisná společnost československá, 1926b, s. 16a.
- Kulháněk, F.: *Boj o Kladsko*. Praha: Práce, 1946.
- Kulíř, B.: Na českokladských hranicích. *Od Kladského pomezí 1*. Náchod: Jiráskův kraj, 1923, s. 90–97.
- Landry, R. – Bourhis, R.: Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: an Empirical Study. *Journal of Language and Social Psychology*, 16, 1997, s. 23–49.
- Lutterer, I. – Šrámek, R.: *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje*. Havlíčkův Brod: Tobiáš, 2004.
- Malenínská, J.: Oronymie Čech. In Olivová-Nezbedová, L. et. al.: *Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest*. Praha: Academia, 1995, s. 244–284.
- Malicki, J.: Czeska oronimia Gór Stołowych. In Malicki, J. – Janovec, L. – Gwóźdź-Szewczenko, I. (eds.): *Na Kłodzkim pograniczu o czeskim języku i literaturze: VII. Studencka Konferencja Naukowa Bohemistów Radków 28.–29. 3. 2008*. Nowa Ruda: Wyd. Maria, 2009, s. 34–59.
- Malicki, J.: Hejszowina. Przyczynek do badań nad dziejami nazewnictwa górskiego Sudetów. In Łobodzińska, R. (ed.): *Nazwy własne a społeczeństwo*. Łask: Leksem, 2010, s. 67–81.
- Malicki, J.: Místní a pomístní jména z Českého koutku v nářečí a mimo nářečí. In Holub, Z. – Sukač, R. (eds.): *Dialektologie a geolingvistika v současné střední Evropě*. Opava: Slezská univerzita v Opavě, 2011, s. 124–135.
- Matúšová, J. (ed.): *Slovník pomístních jmen v Čechách IV (Bíge-Bož)*. Praha: Academia, 2008.
- Maur, E.: *Paměť hor. Šumava, Říp, Blaník, Hostýn, Radhošť*. Praha: Havran, 2006.
- Otto, A.: *Die Grafschaft Glatz. Praktischer Reiseführer*. Berlin: A. Goldschmidt, 1914.
- Pašma, J.: *Körbrův illustrovaný průvodce po památných a zajímavých místech Království Českého. Police nad Metují a okolí*. Pavel Körber, 1906.

- Plodek, K.: *Církevní mapa arcibiskupství pražského 1 : 200 000*. Praha: Hynek Fuchs, 1891.
- Podhorský, M.: *Broumovská vrchovina: Adršpašsko-teplické skály, Góry Stołowe*. Praha: Freytag & Berndt, 2014.
- Ptáčníková, M.: „Půda cizí, ale řeč ještě naše“ – anoikonymie tzv. Českého koutku. *Acta onomastica* 62, č. 2, 2021, s. 404–418.
- Rak, J. – Eliášek, J.: *Skalní města*. Český Krumlov: MCU, 2018.
- Řivnáč, F.: *Řivnáčův průvodce po Království českém. Nejstarší souhrnný průvodce po Čechách*. Praha: F. Řivnáč, 1882.
- Semotanová, E.: Komparativní kartografie a ikonografie Českého koutku – zrcadlo regionální identity a mentalit? In Wolf, V. (ed.): *Český koutek v Kladsku. Kladský sborník. Supplementum*. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové – nakladatelství Lupus Trutnov, 2008, s. 35–54.
- Semotanová, E. a kol.: *Kladsko. Historickogeografický lexikon*. Praha – Kłodzko – Wrocław: Historický ústav, 2015.
- Siatkowski, J.: *Dialekt czeski okolic Kudowy. 2. díl*. Wrocław: Wyd. Polskiej akademii nauk, 1962.
- Skála, E.: K typologii dvoujazyčných oronym v Čechách. *Zpravodaj místopisné komise ČSAV* 11, 1970, s. 209–223.
- SRP, J.: *Podrobná mapa království českého 1 : 100 000*. Nové Město nad Metují: Jan Bursík, [nedatováno, kol. r. 1900] <https://www.oldmapsonline.org/map/cuni/1168851> cit. 2021-03-04.
- Staffa, M. (ed.): *Słownik geografii turystycznej Sudetów. Tom 13. Góry Stołowe*. Warszawa – Kraków: Wyd. PTTK KRAJ, 1992.
- Šebela, M. – Fišer, J.: České názvy hraničních vrchů, sídel a vodních toků v Kladsku. In Wolf, V. (ed.): *Kladský sborník V*. Hradec Králové: Ústav historických věd Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové, 2003, s. 355–408.
- Šembera, A. V.: Mapa země moravské. S částmi pohraničními Slezska, Čech, Rakous i Uher 1 : 228 000. In Felcman, O. – Semotanová, E.: *Kladsko. Proměny středoevropského regionu. Historický atlas*. Hradec Králové – Praha: Univerzita Hradec Králové – Historický ústav AV ČR Praha, 2005.
- Šimák, J. V.: Osídlení Kladska. *Český časopis historický* 25, 1919, s. 39–57.
- Šubert, F. A. – Borovský, F. A. (eds.): *Čechy. Hory Orlické a Stěny. V. díl*. Praha: J. Otto, 1889.
- Tomek, V. V.: *Paměti újezdu Polického čili nynějších panství Broumovského a Polického z časů před válkou Husitskou*. Praha: Jaroslav Pospíšil, 1857.

Janův hrad nebo John's Castle – vlastní jména v překladu v sémantické perspektivě

Janův hrad or John's Castle – proper names in translation in the semantic perspective

Jaroslav David – Kristýna Březinová – Agata Reclik
Ostravská univerzita

Abstrakt: Kapitola se zabývá adaptacemi vlastních jmen, konkrétně překládáním českých toponym, v cizojazyčných webových prezentacích turistických informačních center vybraných lokalit. Zaměřuje se jednak na prezentace velkých měst (např. Praha, Brno, Ostrava), jednak na lokality UNESCO (např. Český Krumlov, Holašovice, Zelená hora), ale také na atraktivní turistické regiony (např. Krkonoše, Český ráj, Moravský kras). V textu sledujeme uvádění toponym v anglicko-, německo-, polsko- a ruskojazyčných verzích materiálů.

Abstract: The chapter focuses on adaptation of proper names, especially translation of Czech place names, that are used in foreign language materials on the websites of tourist info centres. The presentations of big cities (e.g., Prague, Brno, Ostrava) are examined, the localities under UNESCO protection (e.g., Český Krumlov, Holašovice, Zelená hora), and also attractive tourist regions (e.g., the Krkonoše mountains, Český ráj, Moravský kras). The usage of Czech place names is examined in English, German, Polish, and Russian versions of the presentations.

Klíčová slova: jazyk turismu; překlad; toponyma; exonyma

Key words: language of tourism; translation; place names; exonyms

1. Úvod

Studie se zabývá tématem adaptace českých proprií, konkrétně překládáním toponym, v cizojazyčných internetových prezentacích vybraných turistických lokalit ležících na území České republiky. Cílem výzkumu, prováděného v roce 2021, bylo zjistit, jak s vlastními jmény, konkrétně toponymy, popř. též chrématonymy obsahujícími toponyma, nakládají anglicko-, německo-, polsko- a ruskojazyčné prezentace určené turistům, jak se v nich uplatňují exonyma a jejich formy, zejména pak překlad. Téma překládání vlastních jmen je součástí *translatologické onomastiky*, která v českém prostředí až na několik málo výjimek (viz Knappová 1983; Dvořáková 2017, s. 196–207; Špačková 2017; nejnověji David – Klemensová – Místecký a kol. 2022, s. 95–106; srov. též Chlumská 2017, s. 59) zatím není etablovanou a systematicky rozvíjenou disciplínou, na rozdíl např. od ruskojazyčného prostředí (např. Jermolovič 2005).

Daná problematika náleží do výzkumného tématu označovaného jako *jazyk turismu* (*the language of tourism*), který je v zakladatelské práci Grahama Danna definován následovně: „the language of tourism attempts to persuade, lure, woo and seduce millions of human beings, and, in doing so, convert them from potential into actual clients“ (Dann 1996, s. 2). Současně je však zřejmé, že vedle pragmatických a komunikačních otázek je jedním z klíčových témat jazyka turismu také problematika překládání textů určených turistům. V rámci cizojazyčných textů nás zajímala česká toponyma a jejich adaptace. Na důležitost toponym coby klíčových slov turistického textu upozornila ve své kvantitativnělingvistické analýze webové prezentace města Sienna italská lingvistka Gloria Cappelli: „The importance of keywords in the language of the web is one of the most interesting phenomena for linguists and translators alike and the lexical level of online content provides a good vantage point for some observations on the nature and quality of web translation“ (Cappelli 2008, s. 6). Téma vztahu vlastních jmen a turismu však přesahuje hranice textové analýzy – se zřetelem k aspektům marketingu, lokální či národní identity nebo jazykové politiky představuje oblast výzkumu, v níž se setkávají onomastika, kulturní a sociální geografie, sociologie, prostorová studia a další disciplíny. To rovněž potvrzuje nedávno vydaná mezioborová monografie *Naming, Identity and Tourism* (Caiazza – Coates – Azaryahu 2020).

Vraťme se ale k tématu toponym a jejich adaptace v cizojazyčných textech. Isabel Durán Muñoz ve své studii zabývající se chybami v překladu turistických textů ukázala, že nejkomplikovanější je právě překlad pojmenování skutečností označovaných jako reálie (*realia*), kam náleží nejen např. názvy místních gastronomických specialit nebo tradic, ale rovněž jména lokalit (toponyma): „The use of cultural references, called realia, which do not have any equivalent in the target language“ (Durán Muñoz 2012, s. 337). Ve svém textu vymezila čtyři kategorie chyb, které se v překladech turistických materiálů objevují nejčastěji: 1) grammar and spelling, 2) lexis and semantic, 3) pragmatics and discourse, 4) omissions, repetitions and additions, přičemž právě do druhé kategorie náleží adaptace a překlady toponym. Durán Muñoz však upozorňuje, že zatímco v případě antroponym pro případ převodu anglických osobních jmen do španělštiny jsou pravidla daná (adaptují se pouze jména králů, královen a papežů; v případě angličtiny se zachovává původní forma osobního jména), pro toponyma taková pravidla nejsou stanovena (Durán Muñoz 2012, s. 343; srov. Jiangbo – Ying 2010).

2. Propria se přece nepřekládají, nebo ano?

Vlastní jména nejsou zahrnována do výkladových jazykových slovníků z důvodu specifičnosti jejich sémantiky. Tradičně, a je to charakteristické pro anglosaskou onomastiku, jsou nahlížena jako jazykové jednotky bez vlastní sémantiky v lingvistickém slova smyslu, mající pouze konotace a asociace. Tato jejich vlastnost je interpretována jako předpoklad pro vytváření autenticity místa i pro proces jejich transonymizace za účelem podpory turismu: „Names have no inherent synchronic linguistic meaning (sense), which makes them suitable for focusing on and manipulating the other major aspect of their meaning: their connotations (associations) and conventionalized memories“ (Coates 2020, s. 43). V českém prostředí teorie vlastních jmen vychází z deskriptivistického přístupu. Na jeho pozadí jsou propria vnímána jako zkratky za deskripce a rozlišuje se mezi propriálním významem a sémantikou apelativního komponentu obsaženého v základu vlastního jména (Šrámek 1999, s. 22–34; Šrámek 2017). Původní apelativní sémantika základu

obsaženého v propriu (ať už reálná, nebo jen domnělá) se může uplatnit např. v nevědecké etymologii, heraldice a symbolice (např. mluvící znamení), marketingu, ale také se může promítnout do překladu vlastního jména nebo podmínit jeho přeložitelnost.

Překládání proprií je jedním ze způsobů jejich adaptace do cílového jazyka a podílí se významně na vzniku toponymických exonym. Překlad se uplatňuje především v případě víceslovných názvů administrativních celků, území a pomístních jmen obsahujících přeložitelné apelativum nebo průhledný apelativní etymon (např. *Dolny Śląsk* – *Dolní Slezsko*, *Islas Canarias* – *Kanárské ostrovy*), avšak u místních jmen nepředstavuje produktivní způsob tvoření (např. *Cape Town* – *Kapské Město*; Beránek et al. 2011, s. 6; Harvalík 2017; srov. též Špačková 2017, s. 149–167).

Není naším cílem ani úkolem tohoto textu rozhodnout, zda je vhodné vlastní jména překládat, či nikoliv. Je nepochybné, že překládání proprií má své místo v umělecké literatuře (překladatelské přístupy viz Dvořáková 2017, s. 30, 196–207) a také v geografii a kartografii. Zpravidla se překládá pouze apelativní složka zeměpisného názvu (*generic component*) označující druh pojmenovaného objektu, zatímco pokud název obsahuje proprium nebo depropriální složku (*specific component*), ta se obvykle pouze pravopisně a morfologicky adaptuje, např. *New Scotia* – *Nové Skotsko*, *Bodensee* – *Bodamské jezero*, *Saint Lawrence River* – *řeka svatého Vavřince*. Výsledkem částečného překladu toponyma je tedy kombinovaná forma označovaná jako *couplet* či *polokalk*. Částečný překlad doporučuje též *Manual for the national standardization of geographical names United Nations Group of Experts on Geographical Names* (2006, s. 104–106). Manuál ovšem upozorňuje na případy typu *Lake Placid* (americké městečko ležící nedaleko stejnojmenného jezera) a tedy skutečnost, že vlastní jména nelze překládat mechanicky. Vždy jde ale o to, jak vyvážená bude oscilace překladatelského přístupu, s ohledem na typ jména apod., mezi póly doslovnost a funkční ekvivalence, respektive teorie skoposu.

3. Analýza internetových prezentací

3.1 Metoda a materiál

Volba jazykových verzí pro analýzu webových prezentací určených zahraničním turistům a návštěvníkům vybraných českých lokalit nebyla nahodilá. Vycházeli jsme z předpokladu, že angličtina, jakožto germánský jazyk s češtinou nepřibuzný, bude zachovávat původní formy českých proprií a bude je pouze doplňovat o apelativní komponent nesoucí informaci o druhu pojmenovaného objektu, zatímco němčina, ač rovněž nepřibuzný germánský jazyk, bude ovlivněna existencí tzv. *Namenpaaren*, historicky vzniklých dvojic toponym, např. *Brno* – *Brünn*, *Jihlava* – *Iglau*. Z tohoto faktu vycházel náš předpoklad, že německojazyčné formy tvořící *Namenpaaren* budou preferovány před českými podobami.

V případě polštiny a ruštiny se jedná o příbuzné slovanské jazyky, ale i zde najdeme řadu faktorů, na jejichž základě jsme uvažovali o odlišných způsobech nakládání s vlastními jmény. Pro polštinu platí vliv historické a kulturní blízkosti – opět jsme tedy podobně jako v případě němčiny předpokládali používání polských exonym. U ruštiny jsme naproti tomu neočekávali existenci rozvinuté české exonymie – a navíc jsme předpokládali roli odlišných grafických systémů. Transliteraci českých jmen do cyrilice jsme přičítali spíše konzervační funkci – ruskojazyčné prezentace jsme tedy z perspektivy uvádění českých toponym nahlíželi podobně jako ty anglickojazyčné.

Pro výzkum, který jsme realizovali v říjnu 2021, jsme zvolili oficiální webové prezentace tří největších českých měst: Praha, Brno, Ostrava, dále prezentace vybraných památek UNESCO (czech.cz, org): Praha, Český Krumlov, Holašovice, Litomyšl, Telč, Zelená hora, Olomouc a prezentace přírodních oblastí: Krkonoše, Šumava, Beskydy, Český ráj, Adršpašské skály, Moravský kras. Kromě kritéria jejich atraktivity a geografické blízkosti německo- nebo polskojazyčné oblasti, jež by se odrazila v existenci či neexistenci dané jazykové verze stránek a také v používání cizojazyčné exonymie, jsme chtěli rovnoměrně pokrýt území České republiky. Analýza webových prezentací postupovala po lokalitách a po jednotlivých jazykových verzích (pokud existovaly – označeno „x“, viz tabulka 1).

U každého zkoumaného jazyka uvádíme pro ilustraci typické příklady se způsobem adaptace – překládání toponym, včetně komentářů. Podtržením označujeme sledovaná toponyma, citované texty necháváme v původní pravopisné a jazykové podobě.

Lokalita	EN	DE	PL	RU
Adršpach	x	x	x	-
Beskydy	x	-	-	-
Brno	x	x	-	-
Český Krumlov	x	x	-	-
Český ráj	x	-	-	-
Holašovice	x	-	-	-
Krkonoše	x	-	x	-
Lednice-Valtice	-	-	-	-
Litomyšl	x	x	x	-
Moravský kras	x	x	x	x
Olomouc	x	x	x	x
Ostrava	x	x	x	-
Pálava	x	-	-	-
Praha	x	x	-	x
Šumava	x	x	-	-
Telč	x	x	-	-
Zelená hora	x	-	-	-

Tabulka 1 Sledované lokality – jazykové verze webových stránek⁸⁸

3.2 Anglickojazyčné prezentace

V případě angličtiny, a platí to také pro němčinu a polštinu, není třeba při převodu českých jmen použít transliteraci. Jedná se sice o nepříbuzný (germánský jazyk), ale jazyk používající latinku.

⁸⁸ V tabulce jsou uvedeny webové prezentace jednotlivých lokalit (abecedně řazeno) mimo stránek UNESCO. Hlavní stránka (WWW.UNESCO-ORG) má pouze anglickojazyčné prezentace; národní stránka (WWW.UNESCO.CZ) má pro všechny české lokality prezentace ve všech sledovaných jazycích.

V analyzovaných anglickojazyčných textech se setkáváme s nesystematičností a nejednotností převodu českých toponym, včetně chybných doslovných překladů typu *Růžový palouček* – *Pink Field* (příklad 2), ale výrazněji se projevuje tendence zachování proprií jako citátových slov, popř. uvádění českého toponyma s doplněním označení druhu objektu a překladem pouze apelativní části (příklady 1, 3, 4).

- Příklad 1 Litomyšl – U Rytířů

*A tour of the city begins in the arcade of the Renaissance U Rytířů (Knight's Hall), ale proklik na stránku s titulem KNIGHT'S HOUSE - LITOMYŠL MUNICIPAL GALLERY GALLERY a textem *The Town Gallery of Litomyšl is housed in the U Rytířů House built in the 1760s.**

- Příklad 2 Litomyšl – Růžový palouček

Link z *Růžový palouček (the Růžový palouček)* na stránku mimo UNESCO, kde je překlad *Pink Field*, ale výklad názvu operuje opět s růžemi, nikoliv s růžovou barvou (*pink*): *The memorial commemorates the events of the post-White Mountain period; at the site members of the Litomyšl Brotherhood bid each other farewell prior to heading abroad in exile. The Rose Clearing was originally in the middle of a field and for ages has been overgrown with French roses, Latin name *Rosa gallica* (as well as steppe and parrot roses). It is said that they grew from the tears the Czech Brothers shed prior to their departure.*

- Příklad 3 Telč

We leave Náměstí Zachariáše z Hradce along Palackého Street passing the Svatodušní věž and the Horní brána (Upper gate) and we arrive at the Ulického fish pond causeway.

- Příklad 4 Ostrava, Moravský kras

– *Mining museum Důl Michal, New City Hall, Karolína Tripple House (Trojhalí Karolína)*
 – *Rudnické sinking, Býčí rock, Ochozská cave*

3.3 Německojazyčné prezentace

U německého jazyka je to hodně podobné jako v případě angličtiny – není potřeba transliterace a jedná se o nepříbuzný, germánský jazyk. Obdobné je to také s nesystematičností zápisu vlastních jmen na oficiálních webových stránkách (příklad 2). Mnohokrát se setkáme s částečně přeloženými jmény (polokalky), přesněji řečeno je přeloženo pouze apelativum, zatímco propriální část se zachovává v českém jazyce (příklad 1).

V případě německého jazyka se ale setkáváme s již zmíněnou specifičností, a to jsou *Namen-paaren* – česká toponyma, která mají svoje historicky vzniklé cizojazyčné ekvivalenty, např. *Praha – Prag* (příklad 3). Abychom zjistili, jaká je současná situace používání českých exonym v Německu, provedli jsme výzkum na německých internetových stránkách. Z této sondy vyplynulo, že prezentování českých vlastních jmen je i v německojazyčných zemích nejednotné. Můžeme se setkat jak s německými variantami, např. *Brünn*, tak stejnou měrou i s českými formami, např. *Brno*, přičemž patrný je trend používat originální české podoby (viz výzkum Ondráčková 2017).

- Příklad 1 Litomyšl – U Rytířů

Název města se objevuje většinou v češtině s německým ekvivalentem, např. *Litomyšl (Leito-mischl)*. Pojmenování památek jsou ponechána také v původní české podobě a v závorce je

německý překlad *im Laubengang des Renaissancehauses U Rytířů (Zu den Rittern)*, avšak ne vždy – většina názvů turisticky atraktivních objektů je uváděna česky: *Kozlovská rozhledna, Toulouvcova rozhledna, Terežka und Borůvka*.

- **Příklad 2 Litomyšl – Růžový palouček**

Vyskytuje se také nesjednocený překlad pojmenování pamětihodností, např. *Růžový palouček (Rosenwiese)*, ale dále v textu už je potom název lokality přeložen jako *Rosenanger* („růžový palouk“, ne jako *Rosenwiese* „růžová louka“).

- **Příklad 3 Telč**

Hned na úvodní straně webové prezentace města je místní jméno zapsáno česky *Telč*, v dolní části webové stránky se proklikem dostaneme na odkaz na zámek Telč, který už je uveden ve formě *Staatsschloss Teltsch*. Celkově je překlad nesjednocený, objevují se odkazy na památky v městě, jejichž pojmenování jsou v původním českém znění, např. *Untergrund der Stadt Telč, Panský dvůr Telč – Zentrum von Freizeitaktivitäten*, a to hned vedle překladových variant, např. *Hochland-museum Iglau Zweigstelle Teltsch*. Na stránkách UNESCO je místní jméno napsáno česky s německým ekvivalentem v závorkách *Telč (Teltsch)*. V rámci textu, kde je město představováno a popisováno, je jeho jméno uváděno německy *Teltsch*, ale opět nejednotně – v textu se vyskytují i české podoby toponyma.

- **Příklad 4 Ostrava, Moravský kras**

Některé názvy jsou přeloženy doslovně s českým ekvivalentem v závorce *Halde Ema (Halda Ema)*, *Die Drei Hallen Karolina (Trojhalí Karolina)*. Ale opět jen stěží hledáme jednotný přístup, neboť mnoho názvů je ponecháno v češtině, např. *Obchodní dům Horník, Palác SAVOY*, a také se objevuje pouze německý překlad bez českého ekvivalentu *Holzkirche der hl. Katharina von Alexandrien, Städtische Denkmalschutzzone Vítkovice*.

3.4 Polskojazyčné prezentace

Dalším sledovaným jazykem je polština, která je slovanským jazykem příbuzným s češtinou. Polskojazyčné texty jsou psány latinkou a, jak jsme se zmínili výše, v případě adaptace toponym není třeba použít transliterace. Ve zkoumaném materiálu se setkáváme s velmi nesystematickým překladem českých toponym, srov. variantnost adaptovaných názvů, a to včetně chybných překladů (příklady 1, 2).

Překlad a zachování původní formy jsou dva nejčastější způsoby adaptace českých toponym, které se vyskytují v polskojazyčných prezentacích a zpravidla se objevují v jednom textu. Rovněž je třeba upozornit, že se v případě doslovných překladů často jednalo o nerespektování polských pravopisných pravidel, především o nedodržování zásady psaní velkých písmen na začátku každé jednotky jednotlivého názvu (příklad 3); charakteristickým jevem doslovných překladů je již zmíněná variantnost (příklad 4).

Výjimkou z tendence překládat názvy, či zachovávat originální podoby jsou webové prezentace přírodních oblastí Moravský kras a Adršpašské skály, kde se častěji vyskytovaly případy zachování českých toponym doplněných o apelativa označující druh objektu nebo doslovné překlady s původními formami v závorkách (příklad 5). V případě největších českých měst jsou jejich názvy často převáděny pomocí vžitých exonym (např. *Ołomuniec, Praga*), zatímco u dalších pojmenování pozorujeme výše zmíněnou tendenci k doslovnému překladu (např. *Muzeum górnictwa Kopalnia Michał, Ogrody Klasztorne*).

- Příklad 1 Litomyšl – U Rytířů
Link DOM POD RYCERZAMI - MIEJSKA GALERIA LITOMYŚL GALERIA odkazuje na český název Dům u Rytířů. Dále v textu také překlady dom U Rytířů a Dom Rycerzy.
- Příklad 2 Litomyšl – Růžový palouček
Toponymum Růžový palouček je přeloženo jako różana polana – význam názvu neoperuje s růžovou barvou (pl. różowy), ale s růžemi (pl. różany).
- Příklad 3 Ostrava
– *Dom sztuki, Dolny obszar Witkowic, Duży świat techniki, Narodowe Muzeum Rolnictwa – Muzeum Żywności i Maszyn Rolniczych*
- Příklad 4 Litomyšl, Olomouc
– *dom Maxe Švabinského / Chatka Maxe Švabinského, Kolumna Trójcy Przenajświętszej / Kolumna Największej Trójcy*
- Příklad 5 Moravský kras, Adršpašské skály
– *przepaść Macocha, jaskinie Punkevní, kaniony Pustý i Suchý žleb, jezioro Pískovna*
– *Bycza skała (Býčí skála), Dolny mostek (Dolní můstek), forma skalna Kochankowie (czes. Milenci), Mały i Wielki Radny (czes. Malý i Velký konšel)*

3.5 Ruskojazyčné prezentace

Ruskojazyčné texty se z analyzovaného souboru vymykají přítomností transliterace toponym do azbuky. Ovšem fakt, že ruština a čeština jsou příbuzné jazyky, se promítá do způsobu práce s vlastními jmény, kdy dochází ke kombinaci transliterace a doslovného překladu (příklady 1, 2, 3), někdy dokonce nabývající bizarních hybridních podob (viz příklad 3 – к зданию «Egon Schiele Art Centr»).

- Příklad 1 Litomyšl – U Rytířů, Růžový palouček
Городская галерея в Литомиише находится в доме У Рыцарей [...] Розовой луг
- Příklad 2 Telč
По улице Палацкого, ведущей с площади, около башни св. Духа и далее через Верхние ворота дойдём к дамбе Улицкого пруда.
- Příklad 3 Český Krumlov
Осмотр города можно начать с автостоянки Олений парк. Затем по мостику через реку Влтаву пройти на улицу Широкою к зданию «Egon Schiele Art Centr», а потом по Кайовской улице к музею восковых фигур и на мост Э. Бенеша. [...] По Горной улице вернёмся назад на площадь Согласия [...] Пройдя по улице Ратушной к Лазебницкому мосту и улице Латран

4. Závěry

Cílem analýzy bylo sledování adaptace českých toponym v cizojazyčných verzích webových stránek vybraných turistických lokalit, a to se zřetelem k jejich překládání. Zjistili jsme, že v anglicko-, německo-, polsko- a ruskojazyčném materiálu je překlad proprii velmi nesystematický a nejednotný, a přitom se ve zkoumaných příkladech často objevují chyby, zejména pravopisné. Například německá verze uvádí varianty v závorkách nebo používá pouze historické německé

formy: Český Krumlov (*Böhmisch Krumau*), ale i Olmütz, *Erzgebirge*; polská verze používá pravopisnou nebo doslovnou adaptaci: *Czeski Krumlow*, *Ołomuniec*, *Rudawy*; ruský text toponyma transliteruje a překládá: *Оломоуи, Чешский Крумлов, Крушиногоржи / Рудные горы*. „Určitou“ systematickostí jsme našli pouze na anglickojazyčných stránkách UNESCO, které uvádějí originální podoby toponym lokalit (s výjimkou překladové formy *Ore Mountains* místo *Erzgebirge* / *Krušnohoří*, uvedené v závorce).

Výzkum ukázal, že se v případě adaptací českých toponym do nepříbuzných jazyků uplatňují dvě tendence – angličtina přebírá vlastní jména jako citátová slova, popř. doplňuje označení druhu objektu nebo překládá pouze apelativní část jména (*generic component*), zatímco němčina využívá historické formy (*Namenpaaren*), jež však německému mluvčímu (tedy cizinci) nemusí být vždy srozumitelné. Naproti tomu češtině příbuzné slovanské jazyky (polština, ruština) charakterizuje větší tendence k adaptaci formou doslovného překladu vlastních jmen (toponym, popř. chrématonym).

Nejednotnou a rozkolísanou adaptaci exonym je možné pozorovat nejenom v internetových prezentacích turistických informačních center, ale paradoxně rovněž v geograficky zaměřených časopisech, např. v českém časopise *Lidé a země* a polském *Poznaj świat*. Náš předchozí výzkum upozornil na způsoby přejímání *proprii* zejména prostřednictvím doslovného překladu. Nedostatečná znalost pravopisných pravidel obou jazyků – češtiny a polštiny – vedla autory textů k velké míře variability geografických jmen, včetně chybných překladů (srov. Rupińska 2020, s. 68–74; srov. též David – Rupińska 2020, s. 303–304).

Poděkování

Studie vznikla s podporou projektu č. SGS03/FF/2022 Od etymologie ke krajině: témata české onomastiky 21. století (řešeného na Filozofické fakultě Ostravské univerzity).

Literatura

- Beránek, T. et al.: *Index českých exonym*. Praha: Český úřad zeměměřický a katastrální, 2011.
- Caiazzo, L. – Coates, R. – Azaryahu, M. (eds.): *Naming, Identity and Tourism*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2020.
- Coates, R.: Naming, Packaging and the Management of Expectations. In L. Caiazzo – R. Coates – M. Azaryahu (eds.): *Naming, Identity and Tourism*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2020, s. 29–44.
- Cappelli, G.: The translation of tourism – related websites and localization: problems and perspectives. In A. Baicchi (ed.): *Voices on Translation, RILA Rassegna Italiana di Linguistica Applicata*. Roma: Bulzoni Editore, 2008, s. 97–115.
- Dann, G.: *The Language of Tourism. A Sociolinguistic Perspective*. Wallingford: CAB International, 1996.
- David, J. – Klemensová, T. – Místecký, M. a kol.: *Od etymologie ke krajině. Onomastika pro 21. století*. Brno: Host, 2022.
- David, J. – Rupińska, A.: Varianty a variování zeměpisných názvů v českém politickém diskurzu 1945–1989. *Acta onomastica*, roč. 61, č. 2, 2020, s. 299–310.

- Durán Muñoz, I.: Analysing common mistakes in translations of tourist texts (Spanish, English and German). *Onomázein*, roč. 26, č. 2, 2012, s. 335–349.
- Dvořáková, Ž.: *Literární onomastika. Antroponyma*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2017.
- Hamalčíková, P.: *Deutsche und tschechische Ortsnamen im Vergleich. Bildungsweise, Entstehung und Bedeutung der deutschen und tschechischen Ortsnamen der Tschechischen Republik anhand ausgewählter Beispiele* [diplomová práce]. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, 2010.
- Harvalík, M.: Exonymum. In P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Brno: Masarykova univerzita, 2017 [online]. Cit. 20. 12. 2021. <<https://www.czechency.org/slovník/EXONYMUM>>.
- Chlumská, L.: *Překladová čeština a její charakteristiky*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2017.
- Jermolovič, D. I.: *Imena sobstvennyje. Teorija i praktika mežjazykovej peredači*. Moskva: R. Valent, 2005.
- Jiangbo, H. – Ying, T.: Study of the translation errors in the light of the Skopostheorie. Samples from the websites of some tourist attractions in China. *Babel*, roč. 56, č. 1, 2010, s. 35–46.
- Knappová, M.: K překládání osobních jmen. *Naše řeč*, roč. 66, č. 4, 1983, s. 169–173.
- Manual for the national standardization of geographical names United Nations Group of Experts on Geographical Names*. New York: United Nations, 2006 [online]. Cit. 20. 12. 2021. <https://unstats.un.org/unsd/publication/seriesm/seriesm_88e.pdf>.
- Ondráčková, R.: *Překlady českých toponym v německých textech (Die Übersetzung der tschechischen Toponyma in deutschen Texten)*. Brno: Masarykova univerzita 2017 [diplomová práce] [online]. Cit. 20. 12. 2021. https://is.muni.cz/th/wdohc/Diplomova_prace.pdf.
- Rupíňská, A.: Adaptace exonym v odborném textu – tendence, variantnost, reflexe. In E. Molnárová (ed.): *Od textu k překladu* 14. Praha: Jednota tlumočníků a překladatelů, 2020, s. 68–74.
- Špačková, S.: *Rusko-česká ekvivalence propriálního lexika: vlastní jména v překladu*. Brno: Masarykova univerzita, 2017.
- Šrámek, R.: *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita, 1999.
- Šrámek, R.: Propriální sféra jazyka. In P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Brno: Masarykova univerzita, 2017 [online]. Cit. 20. 12. 2021. <https://www.czechency.org/slovník/PROPRIÁLNÍ_SFÉRA_JAZYKA>.

Prameny – internetové prezentace

- WWW *Adršpašské skály* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://www.adrspasskeskaly.cz>>.
- WWW *Brno* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://www.gotobrna.cz/poznejte-brno>>.
- WWW *Český Krumlov* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://www.ckrumlov.cz>>.
- WWW *CHKO Beskydy* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://beskydy.ochranaprirody.cz>>.
- WWW *CHKO Český ráj* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://ceskyraj.ochranaprirody.cz>>.
- WWW *CHKO Moravský kras* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://moravskykras.ochranaprirody.cz>>.
- WWW *CHKO Pálava* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://palava.ochranaprirody.cz/en/landscape-attribute>>.

WWW *Holašovice* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://www.holasovice.eu>>.
WWW *Lednicko-valtický areál* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://www.lednice.cz>>.
WWW *Litomyšl* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://www.litomysl.cz>>.
WWW *Moravský kras* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<http://www.moravskykras.net>>.
WWW *NP Krkonoše* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://www.krnap.cz>>.
WWW *NP Šumava* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://www.npsumava.cz>>.
WWW *Olomouc* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://tourism.olomouc.eu>>.
WWW *Ostrava* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://www.ostravainfo.cz/cz/objevuj-ostravu/top-10>>.
WWW *Praha* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://www.prague.eu/en/objects/places>>.
WWW *Telč* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://www.telc.eu>>.
WWW *UNESCO CZ* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://www.unesco-czech.cz>>.
WWW *UNESCO ORG* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://en.unesco.org>>.
WWW *Zelená hora* [online]. Cit. 20. 10. 2021. <<https://www.zelena-hora.cz>>.

Propria a apelativa v Kollárově *Slávy dcera* z aspektu slovotvorného

Proper nouns and appellatives in Kollár's *Slávy dcera* from the aspect of word formation

Marie Janečková

Filozofická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

Abstrakt: Kollárova básnická skladba *Slávy dcera* má z lingvistického hlediska bohatou slovní zásobu. Obsahuje propria i apelativa, jejichž slovotvorná struktura si zaslouží pozornost. Předmětem zkoumání jsou jen složená antroponyma, konkrétně vlastní jména osob a etnonyma, dále složená toponyma zahrnující choronyma, oikonyma, anoikonyma. Sledována jsou i fiktivní onyma a složená apelativa sloužící k charakteristice osob. Kollárova *Slávy dcera* obsahuje přes 200 substantivních kompozit. Deriváty jsou uváděny jen výjimečně. Takto zúžený soubor jmen je podroben analýze onomastické a slovotvorné. Kollár experimentoval, vytvářel neologismy, ale projevil se jako zdatný tvůrce. Jeho slovní zásoba je ukázkou filologických dovedností. Utvořené formace, včetně neologismů, nevybočují ze slovotvorných zákonitostí u proprií ani apelativ. Kollárovo dílo by mělo získat více pozornosti lingvistů, protože ukazuje jeho tvůrčí invenci stejně jako snahu vyjadřovat se mnohotvárným způsobem bez obav z experimentování.

Abstract: Kollár's poetic composition *Slávy dcera* has a rich word-stock from a linguistic viewpoint. It contains both proper nouns and appellatives whose word formation structure deserves attention. Subject of research are only compound anthroponyms, in particular personal names and ethnonyms, furthermore, compound toponyms including choronyms, oiconyms and anoiconyms. Fictitious onyms and compound appellatives serving for personal characteristics are also tracked. Kollár's *Slávy dcera* contains over two hundred substantive compounds. Derivatives are mentioned only rarely. Such a narrowed collection of onyms is put under onomastic and word formation analysis. Kollár experimented, coined neologisms, but he proved himself to be a potent creator. Kollár's vocabulary is a demonstration of his philological skills. Resulting formations, neologisms included, don't stray from word formation patterns of proper nouns and appellatives. Kollár's work should gain more attention from linguists because it shows his creative inventiveness as well as an effort to express himself in a multifaceted way without fear of experimentation.

Klíčová slova: propria, antroponyma, etnonyma, toponyma, choronyma, oikonyma, anoikonyma, fiktivní onyma, apelativa.

Key words: proper nouns, anthroponyms, ethnonyms, toponyms, choronyms, oiconyms, anoiconyms, fictitious onyms, appellatives.

Kollárova (1793–1852) básnická skladba *Slávy dcera* je dílem jeho srdce a smýšlení ovlivněného dobovou filozofií a společenskou atmosférou intelektuálů v první třetině až polovině 19. století. První vydání z roku 1824 mělo kromě Předzpěvu tři zpěvy, I. Sála, II. Labe, Rén, Vltava, III. Dunaj a obsahovalo 150 sonetů. Ve třech zpěvech básník označuje prostor slovanského osídlení, kterým se lyrický hrdina na své cestě pohybuje. Je to fiktivní cesta Evropou ze západu na východ, na sever a jih. Vydání z roku 1832 má 615 sonetů a je rozšířeno o dva další zpěvy, totiž IV. Léthé a V. Acheron, kterými se zesiluje mytický rys celé skladby, jak konstatuje Irina Wustdorff (2010, s. 81) citujíc Vladimíra Macuru. Třetí vydání (1845) mělo 622 sonetů a do čtvrtého vydání (1852) byly přidány ještě 23 sonety, takže konečný počet byl 645 sonetů.

Vladimír Macura ve svých pracích vyložil, jak Kollár celou skladbu jejím rozšiřováním a přepracováváním mytologizoval a vytvořil i bohyni Slávu. Také Mína, básníková láska, se postupně měnila, stala se dcerou bohyně Slávy. Zbožštění *Slávy dcery* souviselo se snahami rekonstruovat či znovu konstruovat slovanskou mytologii (Macura 1995, s. 86). Kollár byl jako jiní čeští obrozenci ovlivněn filozofií a přesvědčením Johanna Gottfrieda Herdera o národní a jazykové rozmanitosti a svébytnosti. Pro české obrozence první poloviny 19. století měly velký význam Herderovy myšlenky o Slovanech a jejich budoucnosti. Herder uvažoval mimo jiné o úloze jazyka při vytváření obrazu světa a také o možném novém použití mytologie prostřednictvím básnictví (Wustdorff 2010, s. 81–82).

Z lingvistického hlediska má Kollárova skladba bohatou slovní zásobu s pozoruhodnou slovotvorbou. Obsahuje propria i apelativa, jejichž slovotvorná struktura vzbudila náš zájem. Kromě výrazů známých z jiných básnických děl i z dobové slovní zásoby je v sonetech mnoho odvážných odvozenin a složenin. Kollár netvořil nová slova nepoučený. V době, kdy *Slávy dcera* poprvé vyšla (1824), již Dobrovský popsal tvoření slov ve slovanských jazycích a zvláště v češtině⁸⁹ a důkladněji pak ve dvou vydáních své mluvnice (1809, 1819).

Materiálovým zdrojem pro naši analýzu se stala celá Kollárova skladba *Slávy dcera* a předmětem zkoumání antroponyma (vlastní jména osobní a skupinová)⁹⁰, dále toponyma (vlastní jména zeměpisná), z nich pak oikonyma (vlastní jména sídlištní), méně často anoikonyma (vlastní jména nesídlištní)⁹¹ a také apelativa. Kollár vytvářel i fiktivní vlastní jména mající v textu různé funkce, nejčastěji charakterizační, evokační a estetickou.⁹²

Provedli jsme úplnou excerpci antroponym, toponym i apelativ, využili jsme však jen lexikální jednotky utvořené kompozicí. Tento zúžený soubor jmen podrobujeme analýze z hlediska onomastického a slovotvorného. Jména vzniklá kompozicí nabízejí sémanticky bohatou slovotvornou strukturu. Kollárova *Slávy dcera* obsahuje přes 200 substantivních kompozit, apelativ i proprií.

⁸⁹ *Die Bildsamkeit der Slawischen Sprache, an der Bildung der Substantive und Adjektive in der Böhmischen Sprache dargestellt.* Prag 1799.

⁹⁰ Jana Pleskalová (2017): ANTHROPONYMUM. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: <https://www.czechency.org/slovník/ANTHROPONYMUM> (poslední přístup: 26. 12. 2021).

⁹¹ Jana Pleskalová (2017): TOPONYMUM. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: <https://www.czechency.org/slovník/TOPONYMUM> (poslední přístup: 26. 12. 2021).

⁹² Miloslava Knappová (2017): LITERÁRNÍ ONOMASTIKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: [https://www.czechency.org/slovník/LITERÁRNÍ ONOMASTIKA](https://www.czechency.org/slovník/LITERÁRNÍ_ONOMASTIKA) (poslední přístup: 26. 12. 2021).

Z derivátů zmiňujeme jen vybrané útvary. Vysvětlující údaje literárněhistorické a historické jsou zčásti převzaty z knihy Martina C. Putny: *Jan Kollár. Slávy dcera. Báseň lyricko-epická v pěti zpěvích. Překlad a výklad Slávy dcery z panslavistického mýtu do kulturní historie* (2014).

Pozornost tedy zaměříme na složená antroponyma, konkrétně na vlastní jména jednotlivých osob a na etnonyma, dále na toponyma zahrnující choronyma, oikonyma, anoikonyma. Mezi nimi si všimneme i fiktivních onym a nepomineme ani apelativní kompozita. Cílem analýzy je ukázat bohatost onymického materiálu, posoudit výsledky Kollárova experimentování a zjistit, zda jím vytvořené formace zůstaly v mezích slovotvorných zákonitostí.

1. Složená antroponyma

Do této skupiny jsme zařadili vlastní jména osob a z nich jen rodná jména křestní, dále etnonyma, tj. jména národů a kmenů, a připojili jsme i specifický druh nepravých antroponym, theonyma. U složených jmen osob se uplatňuje parasystémové tvoření navazující na praslovanské slovo-
tvorné postupy. Parasystémovost se v kompozici projevuje tím, že první a druhý komponent složených osobních jmen nejsou vždy ve smysluplném vztahu. Dva autosémantické základy se spojují volněji a nepřihlíží se k sémantice výsledku.⁹³ Kollár složená osobní jména netvořil, nýbrž je většinou přejímal hotová.

Mnohá jména užitá v básnické skladbě *Slávy dcera* je možné pokládat za literární. Jsou mezi nimi jména **autentická**, tedy jména skutečných lidí, většinou historických osobností nebo i Kollárových současníků, ale i jména mytologických postav, dále běžně užívaná jména **realistická** označující fiktivní postavy a také jména **autorská**, skutečně fiktivní, která si Kollár vymyslel. Dělení literárních jmen je inspirováno monografií Žanety Dvořákové (2017, s. 93n). Omezujícím aspektem je, že náš výběr se soustředil pouze na jména vzniklá skládáním.

1.1 Vlastní jména osobní, rodná jména

Nejpočetnější skupinu (50) tvoří rodná jména osob z různých historických období, ba i z předhistorických dob, a také jména mytologická, případně literární jména převzatá, např. z *Rukopisu královédvorského* (RK) a *Rukopisu zelenohorského* (RZ). Získaný soubor složených osobních jmen je tedy náhodný. Kollár užívá jména česká a počestěná slovanská (polská, ruská, chorvatská, srbská, bulharská), mezi nimi i dávná osobní jména polabských Slovanů.

Obsahují komponenty **Bog/-bog/Bož-**; **Boj/-boj**; **-bor**; **-dar**; **Drag/-drag**; **-druh**; **-duch**; **-gněv/-hněv**; **Gost/-host/-hošť**; **-mil/-mila**; **-mir/-mír/-míra**; **-pluk/-polk**; **-slav/-slava**; **-vít**; **-těch/-těcha/ -těš**; **Voj/-voj**. Převládají mezi nimi jména mužská.

1.1.1 Mužská jména realistická

Nejpočetněji zastoupená jsou mužská jména s druhým členem **-slav (16)**: *Bojislav* P6; *Boleslav* IV/407, *Břetislav* I/122 (česká knížata); *Dobroslav* II/259 (postava z RZ); *Jaroslav* II/260 (ze Štern-

⁹³ Jana Pleskalová (2017): PARASYSTÉM. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*.
URL: <https://www.czechency.org/slovník/PARASYSTÉM> (poslední přístup: 26. 12. 2021).

berka)⁹⁴; Jaroslav IV/414 (Moudrý, kyjevský kníže); Miroslav IV/488⁹⁵; Přibyslav⁹⁶ II/199, II/200, II/205, III/293, IV/408; Rostislav/Rastislav II/216, II/221, III/277 (moravský kníže); Stanislav (polský kníže a král); Václav (český kníže) IV/407; Vertislav/Vartislav II/199 (obodritský kníže, bratr Pribislava II.); Vítězoslav IV/415⁹⁷; Ladislav V/555 (uherský a český král); Vladislav V/614⁹⁸; Želislav IV/414 (polský hrabě zvaný Zlatoruký; Putna 2014, s. 229).

Ostatní složená mužská jména řadíme abecedně: Bogdan IV/416; Božidar IV/455, Dalibor II/244; Dragvit, Gostimil, Mezidruh, Moimir, Mstivoj II/157 (vládci kmene Luticů); Lubdrag a Radmil IV/416⁹⁹; Lumír IV/423 (postava z RK); Kazmir/Kazimír IV/407/ V/507; Mezamír IV/422 (z kmene Antů, zabit Avary; Putna 2014, s. 233); Miliduch P6, I/1 (lužickosrbský vůdce, padl v boji s Karlem Velikým); Ratibor¹⁰⁰ II/210; Stojněv II/159 (vládce Ukrů, padl v bitvě s Geronem u řeky Raxy); Svatopluk I/49, II/272, III/307, V/561 (moravský kníže); Sventipolk V/589 (obodritský kníže zabitý se synem, vrah byl Germán); Těšmír II/202 (fiktivní postava); Vladimír IV/407; Vojtěch III/294 (Slavíkovec, biskup); Všemil IV/488 (oběť přemyslovského vraždění); Záboj I/93, IV/423 (postava z RK), Zdirad IV/423.

Nově Kollár přitvořil jen dvě fiktivní autorská jména, expresivní pojmenování **Pekloslav** V/574 a **Maďaroman** (tamtéž). Pojmenoval tak Chorvata Škerlece, politika usilujícího o jednotu Chorvatska s Maďarskem. Hodnotící přívlastek *Maďaroman* nevznikl konverzí z *maďaromán*¹⁰¹, nýbrž Kollár druhý člen kompozita spojil se slovem *man* „leník, vazal“; pak je lze vyložit jako maďarský man, vazal: ...*jeť on Chorvat, Škerlec, Maďaroman, řeči své a vlasti milené jámu kopav, sám v ní padnul co man* (V/574).

1.1.2 Ženská složená jména realistická

Ženská složená jména uvádíme souhrnně (12), polovina má druhý člen **-slava** (6). Většina z nich vznikla přechýlením od mužského jména: Božetěcha I/117, Vojslava I/117 (žena Pribislava II.); Bronislava (polská), Přibyslava IV/408; Dobromila IV/423; Dobroslavka V/634 (Kollár jméno přeložil z řec. Eufemie), Kazimíra IV/445 (Maří Kazimíra d'Arquien, manželka polského krále Jana Sobieského), Vlastislavka I/54 (bájná Vlasta), srbské Vukosava V/632 (manželka Miloše Obiliće, oslavovaného v srbských epických písních a legendách)¹⁰². Od původu ženskými jmény jsou: Ludmila IV/408 (česká kněžna) / Lidmila IV/490 (zemřelá dcera P. J. Šafaříka). Uvedená jména patřila buď skutečným historickým, nebo mytologickým postavám. Kollár přitvořil jediné nové oslavné jméno pro Slávy dceru – **Všeslava** II/160 (Milek tak přejmenoval Mínu). Kollár

⁹⁴ Roku 1241 údajně zvítězil nad Tatary. Jméno Jaroslav s přídomkem ze Šternberka poprvé uvedl ve své kronice Václav Hájek z Libočan. Báseň *Jaroslav, vítěz nad Tatary* obsahuje RK. Kollár vytvořil další přídomek, derivační kompozitum *Hvězdohorský*, podle něm. *Sternberg*.

⁹⁵ S bratrem Všemilem oběti přemyslovského vraždění Vršovců.

⁹⁶ Král Obodritů *Pribislav* I., jeho žena se jmenovala Petrissa; *Pribislav* II., jméno jeho ženy *Vojslava*.

⁹⁷ Kollár tak pojmenoval Jana Jiskru z Brandýsa, „slavného vítěze“. Svoboda uvádí jen *Vitoslav* s významem „slavný sídlem, moc“ (1964, s. 91).

⁹⁸ Władysław, syn polského krále, Zikmunda III. Wazy.

⁹⁹ Dva z devíti synů Bogdana Juga, kteří všichni padli v bitvě o Kosovo. Bogdan Jug byl mytický hrdina srbské epické poezie, v ní dostal toto přízvisko, ale jmenoval se Vratko Nemanjić (Putna 2014, s. 230).

¹⁰⁰ Vendský kníže, pokřtěný, přesto byl s osmi syny zabit Dánem; podle kroniky Adama Brémského II, 59 (Putna 2014, s. 124).

¹⁰¹ Hybridní kompozitum *maďaromán* se vyskytuje v 555. sonetu pátého zpěvu.

¹⁰² Mužské jméno je *Vukosav* a užívá se i jako příjmení.

však možná znal ruské mužské jméno *Všeslav*. Svoboda je uvádí v seznamu slovanských složených jmen s prvním členem *Vše-* (1964, s. 93).

1.1.3 Theonyma

V básnické skladbě jsou také theonyma, jména slovanských bohů. Uvádíme jen kompozita: *Radhošt/Radohost* II/195, *Radhost* II/275 (Radegast); *Rugevít* II/189 (lokální božstvo na jižním okraji Rujany); *Svantovít* II/176; *Triglav* II/197¹⁰³.

1.2 Etnonyma, složená vlastní jména kmenů a národů

Tato skupinová jména jsou tvořena jmennými základy **Slav-/slav** v pozici prvního, nebo druhého členu. Kollár tímto způsobem pojmenovává slovanské etnikum (1.2.1a), nebo se substantivem označujícím nepřítele představuje člen *Slav-* tzv. patientní genitiv (1.2.1b). První člen může mít roli určujícího přívlastku ke *-slav* (1.2.2a), nebo je verbálního původu a řídí druhý člen (1.2.2b).

1.2.1 Slav- jako první člen kompozita:

- a) *Slavobulgaři* V/619¹⁰⁴; *Slavo-Dalmaté* IV/409; *Slavorus* II/154 (zde má na mysli kozáka), jako *Slavorus* je označen bratr ruského cara IV/437, *Slavorusové* jsou ruští hrdinové Minin a Požarskij IV/494; *Slavoplemec* II/183 (obecně označuje Slovana);
- b) *Slavokat* V/577¹⁰⁵; *Slavovrah* V/578 (nepřítel Slovanů, zvl. Slováků, pocházející z Peště), *Slavoborci* V/585 (Geron z německého Polabí, Minin krajan).

1.2.2 Základ -slav jako druhý člen kompozita:

- a) *Polosláv*, gen. *Poloslava* IV/461 (Rumun, který vysvobodil slovenského evangelického kněze z rukou Tatarů; za odměnu poslovanštěn Slávou); *Staroslávi* III/279 (staří Slované).
- b) S verbálním prvním členem jsou *Kazislavi* III/283 (utiskovatelé Slovanů, konkrétně zde Slováků).

1.2.3 Kompozita s jinými členy: *Vendozhoubci* I/116 (hubitelé Vendů, západních Slovanů, lužických Srbů); *Němcomil* V/536 (Přemysl Otakar II., Kollárem nazvaný „milovník Němců“).

2. Toponyma, vlastní jména zeměpisná

2.1 Choronyma, vlastní jména větších přírodních nebo správních celků, se ve *Slávy dceři* vyskytují sice často, ale kompozita jsou ojedinělá.

2.1.1 Realistická toponyma

V Kollárových sonetech jsou to derivační kompozita se sufixem **-sko**, výjimečně se tvoří konverzí. Sufix **-sko** je typický pro tvoření anoikonym, kde je vysoce produktivní (Štěpán 2018, s. 41). Kollár sufixem **-sko** vytvořil kompozitum *Černogorsko* IV/483 ze sousloví *Černá Hora*.

¹⁰³ Při christianizaci Štětína zabavil biskup Ota Bamberský tamní sošku Triglava (Putna 2014, s. 117).

¹⁰⁴ V sonetu je připomenut hrozný trest tisíců bulharských zajatců po prohrané bitvě. Byzantský císař Basileios II., zvaný Bulharobijce, je dal v r. 1014 oslepit.

¹⁰⁵ *Slavokati* jsou němečtí panovníci, náčelníci Avarů a Tatarů, také Arpád, zakladatel dynastie v Maďarsku.

2.1.2 Literární toponyma vytvořená Kollárem záměrně

Tentýž sufix **-sko** využil Kollár k vytvoření fiktivních zeměpisných jmen s expresivním zabarvením. Zároveň bychom je mohli označit i jako **mluvící toponyma** (srov. Dvořáková 2017, s. 139), prozrazující autorův vztah k označenému území:

Slavotrápsko II/224 trápí Slávy (Slovany), je to Germánie. Nejvíce básníka skličuje, že tam byl ve vězení umořen moravský kníže Rostislav.

Nebeslavsko IV/402, IV/526 je slovanské zásvětí, místo, kde je slovanské nebe. Kollárovo zásvětí má dvě části: nebe na řece Léthé, peklo na Acherontu, má i očištec (Putna 2014, s. 223): *Na hranicích Nebeslavska teče řeka Lethe čili Zábuda (řeka zapomenutí), jejíž pitím, čudo nad čuda! všechna mizí zemnatost i péče; ... Po napití zmizí všechny strasti, bolest, zármutek i ostuda.*

Lidomilsko IV/459 označuje fiktivní město, ba dokonce celou oblast, v níž prostí lidé konají dobré skutky, pomáhají jiným lidem, jsou k nim milí.

Slavopeklo V/638 je propast, místo s démonickými příšerami i lidmi, pochlebovačnými, prolhanými a zrádnými.

Dvě toponyma mají pronominální první člen: **Všehomír** IV/401 označuje Vesmír (JgSlov má *Vesmír*, gen. *všeho míra*, (*ves et mír*) ‚veškeren svět‘ a cituje z Ráj 2,17 / Ráj ztracený); **Všeslávia** II/268 je pojmenování pro slovanské území, jak je Kollár vymezil podle svých představ: *Od Athosa k Trigle, Pomořanům, ode Psiho k poli Kosovu, ... od Ladogy dole k Astrachanům; od kozáků ku Dubrovničanům, od Blatona k Baltu, Ozovu, ode Prahy k Moskvě Kyovu, od Kamčatky až tam ku Japanům; Ural, Tatra, Volga, řeka Savská a všech hor i krajin okolek, kde se koli mluva slyší Slavská: ... to, hle, vlast je naše: Všeslávia!*

Odvozený název pro území Slovanů je také **Slavsko** II/150, 225.

2.2 Oikonyma skutečná a fiktivní

2.2.1 Překlady a úpravy německých oikonym

Kollár překládal mnohá německá oikonyma, hledaje v nich slovanský původ. Některá skutečně slovanský původ měla. Vybíráme jen kompozita.

Doslovným překladem vznikl název **Koniles** z něm. *Rosswald* II/275, dnes Slezské Rudoltice, dále kompozitum **Slukodol** I/65 z něm. *Schnepfenthal*. Byla tam známá reformní škola založená Christianem Gotthilfem Salzmannem v roce 1784.

Kollár připomínal také původní slovanské názvy vyskytující se dodnes na německém území, jako např. **Stargrad** II/202 (dnes Stargrad-Oldenburg ve Šlesvicku-Holštýnsku). Ke složeným oikonymům patří i název vesnice **Radigast** I/116 (dnes Rodigast, 10 km východně od Jeny).

Z německého *Stolpen* přeložil a pomocí sufixu **-sko** derivoval název **Sloupsko** II/141, hrad východně od Drážďan (od 13. stol. je na hradě doložen slovanský šlechtický rod Moků).

2.2.2 Oikonyma na území Čech, Moravy a Slovenska

Pro *Bratislavu* užil Kollár pojmenování **Břetislava** III/278. Nazývá ji tak podle Tomáše Pešiny z Čechorodu (1629–1680) nebo Mateje Bela (1684–1749), ačkoli užívaný název byl *Prešpork* (< Breslauburg či Vratislavburg).

Realistická jsou jména obcí se složeným osobním jménem jako **Bohuslavice** IV/410 a kompozita přezdívková **Krátonohy** IV/425 (odtud pocházel písmák, rychtář a ovčák Jiří Volný) a **Sebechleby** IV/519 (slovenská obec, součást vinohradnické osady *Stará Hora* v okrese Krupina

v Banskobystrickém kraji). Připojené jméno *Necpaly* IV/481 je odvozené (slovenská obec v okrese Martin, dříve v Turčianské stolici, z níž pocházel Kollárův nespolehlivý kraján).

2.2.3 Literární oikonyma

Kollár vytvořil také fiktivní jména obcí. Vybíráme jen složené formace. Jmenuje dvě vesnice se stejným názvem *Řečislavice* IV/471 jako nebeské protějšky národních knižních nadací Matice srbské, založené v Pešti 1826 a Matice české, založené 1831 (Matica slovenská byla založena až 1863). Fiktivní jsou i *Sluhoslavce* IV/491 neboli místo věrných sluhů, kteří své pány provázeli často až do smrti, a odvozený název *Nestorovice* IV/484 (Nestorovi lidé, osada starců; jméno bylo vymyšleno podle určení pro starší obyvatele).

2.3 Anoikonyma

Mezi anoikonymy jsou početné odvozeniny. Ze složených pomístních názvů vybíráme jen Kollárem upravenou nevlastní složeninu z původního sousloví: *Babigora* I/120 (slc. Babia hora, pol. Babia Góra, nejvyšší vrchol Oravských Beskyd i Vnějších Západních Karpat na hranici s Polskem a Slovenskem).

Všechna ostatní složená anoikonyma Kollár převzal bez úprav. V přirovnání užil pojmenování *Běžiskala* IV/565 a ve vysvětlivkách je vykládá jako „jeskyni na Moravě v Holomuckém kraji“. Horu Radhošť zapsal jako *Radošť* II/259, název *Růžoskála* II/264 byl součástí lokálního přídomku k fiktivnímu jménu *Nehrad z Růžoskály*. Kompozitum *Růžoskála* vzniklo patrně překladem z něm. *Rosenstein*. Jméno *Svatibor* II/157 „svatý bor“, posvátný háj Zuttiber, o němž Kollár v sonetu mluví, je podle některých pramenů přisuzováno lesnímu bohu Svatoboru.¹⁰⁶ *Svatohorou* IV/412 pojmenoval Kollár horu, na níž stáli svatí slovanští muži a slovanské ženy (jmenování v předchozím sonetu 411) a odtud se dívali do jeskyňky v skále, kde žil poustevník Ivan. Kollár zmiňuje také *Velehrad* II/275, nad nímž s Milkem na své pouti přeletěli. Člen *Vele-* v tomto kompozitu je dnes pokládán za prefix nepředložkový (Štícha a kol. 2018, s. 615–616).

3. Propria utvořená záměrně k pojmenování jiných entit

K **autorským** pojmenováním řadíme také propria utvořená zamilovaným Kollárem, aby jimi vyjádřil své city k Míně. Jsou to neologismy odvozené, nebo neologismy složené z apelativních základů. Nebyly vytvořeny pro osoby, personifikují jednotlivé Míny vlásky jako nositele vlastností, nebo jako původce nějaké činnosti s jedním členem substantivním (konkrétem i abstraktem). Všechny tyto útvary pocházejí z 327. sonetu ve III. zpěvu Dunaj.

Jsou mezi nimi deriváty deadjektivní (*Zlatoš*, *Outloň*, *Libek*, *Hedvábníček*, *Žertohravek*), čistá i derivační kompozita typu **A-K-S**¹⁰⁷ (*Milhost*; *Krasihlávek*, *Sorboslávek*; určovaný druhý člen je

¹⁰⁶ **Zuttiber (Zuttibur, Suitibor)**: so hieß bei den Sorben-Wenden ein Gott, der über die Gehölze gesetzt war. Vorzüglich war ihm ein großer Eichen-Wald bei Merseburg heilig, worin, bei Lebensstrafe, niemand einen Baum oder auch nur einen Ast umhauen durfte: ihm mußten auch eigen dazu bestimmte Priester jährlich gewisse Opfer bringen. Erst zu Anfange des 11. Jahrhunderts ließ der Bischof zu Merseburg, Wigbert, den Wald sowol als den Abgott niederhauen und verbrennen. Brockhaus Conversations-Lexikon Bd. 8. Leipzig, 1811, s. 527. Dostupné online z: [http://www.zeno.org/Brockhaus-1809/B/Zuttiber+\(Zuttibur,+Suitibor\)](http://www.zeno.org/Brockhaus-1809/B/Zuttiber+(Zuttibur,+Suitibor)). Poslední přístup 12. 12. 2021.

¹⁰⁷ Značení skladu kompozit (A-K-S, S-K-V, V-K-S) je převzato z monografie Dušana Šlosara *Česká kompozita diachronně* (1999).

někdy doplněn formantem *-ek*). Početnější jsou determinační kompozita typu **S-K-V** (*Květovoň*, *Mukoděl*, *Očítěch*, *Selzovab*; *Sálorostek*). Opačný sled má typ **V-K-S** (*Krotipláč*, *Množižel*, *Stražislib*).

K typu **A-K-S** patří i jiná charakterizační kompozita, např. jména pro Kollárova průvodce Milka: *Zlatohlávek* II/138, *Zlatokřídlec* II/291 (jinak též *Bělbog* I/17). Kompozitum *Řepočet* II/274, typ **S-K-V**, jméno pro Krakonoše, je doslovným překladem z německého Rubezahl.

B. APELATIVA

4. Kompozita apelativního původu

Slouží Kollárovi v básnické skladbě k charakteristice postav. Vybíráme jen názvy osob:

4.1 Ve skupině S-K-V je ve druhé části základ formovaný teprve ve vznikajícím kompozitu, převažují **derivační kompozita sufixální (16)**: *bratrobijec* V/566; *časoměrice* IV/426; *divotvorce* II/244; *dobrodinec* IV/447; *křivdočinci* II/146, IV/493; *myšibojce* V/564; *nosovtípec* V/545; *plesovůdce* V/570; *siloskumec* IV/432 (v JgSlov je *siloskumce* ‚fyzik‘, *siloskum* je Preslův novotvar); *světoborci* V/635; *veršotepec* V/618; *žlabočistec* V/595; *knihvazač* IV/478; *lidožráci* II/184; *nebeslavka* IV/486; *nohsledek* II/138.

O málo menší skupinu tvoří kompozita, v nichž druhý verbální člen vznikl konverzí (**13**): *blahozvěsti* (m. pl.) IV/413; *dějoslav*, *mluvslav* IV/464; *divotvor* ‚bůžek‘ II/143; *hromotluk* V/559; *jídlonoš* V/639; *knihochmýr* V/606 ‚kazil, packal‘, *kuřiplach* V/564; *lidomil* IV/494; *listonoš* II/247; *světloňoš* V/638; *školomet* II/162.

4.2 Typ V-K-S je méně početný (**6**): *kazisvět* IV/505; *rušikvas* IV/501; *přišichvost* V/638 ‚pomlouvač‘; *tlučhuba* V/624; *trubiroh* V/617; *vydřiduch* V/638.

4.3 S jinými předními členy jsou: *darmotlach* V/609; *sedmispáči* II/184; *všetečka* IV/456; *všebořitel* II/201; *všeckoznatel* V/620.

4.5 Typ A-K-S (13): *bělohlava* V/629; *bělhbůžkové* IV/526; *bělohoubek* V/610; *cizoplemec* IV/506; *cizozemec* II/205, II/237, IV/499, V/552, V/560; *cizozenštiny* V/633; *černokněžník* V/638; *rovno-jmenec* IV/463; *svatojmenec* IV/409; *Šarlatorozenec* V/618 (Konstantin VII. Porfyrogennetos, byzant. císař); *siroslavek* IV/489; *zloboh* I/73, I/84, V/566 (JgSlov ‚zlý bůh, ďábel, černoboh‘ opak Bělbog); *zloboch* V/570 ‚zlý člověk‘; *zlosyn* II/203 (*zlosyn Teutonie*).

4.6 S jinými prvními členy jsou *samovrah* V/634; *sobělibec* V/544 (JgSlov má *sobělibý* a cituje z Dobrovského); *spoluměšťan* IV/457; *spoluoučastník* IV/526; *spoluvlastenec* II/269.

Juxtapozicí vznikly *ozembuch* V/638 a *zastobohovanec* V/598 ‚surový, zdivočelý člověk‘ (JgSlov je značí slc. a cituje Palkoviče).

Zvýrazněná kompozita (**21**) jsou Kollárovými neologismy. V Jungmannově slovníku buď vůbec nejsou, nebo je Jungmann cituje pouze z Kollárovy *Slávy dcery* či jiného jeho díla. Ze čtvrtého zpěvu je jich 8, z pátého 10, z druhého zpěvu jen 3.

Převládají mezi nimi pejorativa, některá méně ostrá, jiná ostřejší. **Myšibojcem** Kollár označil zbabělého bulharského bojovníka. Kromě tohoto nového kompozita užil ještě z úzu převzaté *kuřiplach* a odvozené *strachoš zbabínělý* V/564. V sonetu V/545 nazval pyšné lidi, zde Němce, **nosovtipci**, v sonetu 544 jsou to *nosálkové*. K tomu připojil **sobělibci** a *sadílkové* „chlubilové“.

V sonetu V/570 je novotvar **plesovůdce**. Kollár jej ironicky zmiňuje v souvislosti s jezuitou, rytířem Ignácem z Loyoly, nacházejícími se také v pekle. Slovem **veršotepec** znevažuje jistého řeckého básníka, který si tropil posměch ze slovanského obličej. Expresivní kritikou postihl „přemadžarčeného“ obyvatele Levoče jménem Kramarčík (stal se úředníkem a změnil si jméno na maďarské). Mezi několika nelichotivými označeními tohoto člověka vyniká novotvar **žlabočistec** V/595.

Ve zpěvu II/184 vyčítá Kollár Slovanům, že jsou **sedmispáči**, které *germánští lidožráci* připravili o národní život. K příznivým pojmenováním se řadí **nebeslavka** IV/486 (pěkná slovanská dívka). V sonetu 464 jsou jmenovány význačné osobnosti ze slovanské vědy a kultury: *Háj tu určen ráje nebeského mluv- a dějoslavům vlastenským...* Postupně autor vyjmenuje celkem 22 osobností. Složenina **siroslavek** IV/489 značí sirého malého Sláva, osiřelé slovenské dítě. Příslušníci jiných národů jsou **cizoplemci** IV/506.

Pejorativa jsou umístěna především v pátém zpěvu a jejich expresivita se stupňuje: **knihočmýr**, **příšichvost**, *tluchuba*, *trubiroh*, *vydřiduch*, **všekoznatel**. V pekle je i *všekoznatel Casanova*, jehož prohrěšky jsou připomenuty. Kollár si povzdechne, že *co jednou vzal čas všebořitel*, *nevzkřísí ... to nám žádný Slavů jednotitel!* II/201.

5. Závěr

Představený onymický materiál je rozmanitý, třebaže jsme stačili přiblížit jen složená apelativa a propria. Kollár experimentoval, nebál se vytvářet nová pojmenování působící neotřele, a byť některá působila podivně, projevil se jako slovotvorně zdatný tvůrce. Některé z jeho neologismů zařadil do svého *Česko-německého slovníku* Josef Jungmann.

Z aspektu slovotvorného je užitá slovní zásoba ukázkou Kollárových filologických dovedností. Formace jím utvořené, včetně novotvarů, nevybočují z mezí slovotvorných zákonitostí ani u proprií, ani u apelativ.

Jeho dílo by si zasloužilo větší pozornost lingvistů, protože poskytuje bohatý materiál, ukazuje Kollárovu tvůrčí invenci, snahu vyjadřovat se mnohotvárně i za cenu experimentování ve slovotvorbě, prozrazuje úsilí ovlivnit emotivním vyjadřováním myšlení a citění jeho současníků a snad i generací dalších.

Literatura

- Dvořáková, Ž.: *Literární onomastika. Antroponyma*. Praha: FF UK, Trivium, 2017.
- Knappová, M.: LITERÁRNÍ ONOMASTIKA. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. 2017. Dostupné online z: https://www.czechency.org/slovník/LITERÁRNÍ_ONOMASTIKA (poslední přístup: 26. 12. 2021).
- Macura, V.: *Znamení zrodu. České obrození jako kulturní typ*. Praha: H&H, 1995.
- Pleskalová, J.: *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. Brno: Masarykova univerzita, 1998.
- Pleskalová, J.: O tzv. parasystému. In: Večerka, R. a kol. (eds.): *Sborník prací filozofické fakulty*

- brněnské univerzity. *Linguistica Brunensia. Řada jazykovědná A 48*, Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2000, s. 41–46.
- Pleskalová, J.: ANTROPONYMUM. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. 2017. Dostupné online z: <https://www.czechency.org/slovník/ANTROPONYMUM> (poslední přístup: 26. 12. 2021).
- Pleskalová, J.: ETNONYMUM. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. 2017. Dostupné online z: <https://www.czechency.org/slovník/ETNONYMUM> (poslední přístup: 26. 12. 2021).
- Pleskalová, J.: PARASYSTÉM. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. 2017. Dostupné online z: <https://www.czechency.org/slovník/PARASYSTÉM> (poslední přístup: 26. 12. 2021).
- Pleskalová, J.: TOPONYMUM. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. 2017. Dostupné online z: <https://www.czechency.org/slovník/TOPONYMUM> (poslední přístup: 26. 12. 2021).
- Putna, M. C.: *Jan Kollár. Slávy dcera. Báseň lyricko-epická v pěti zpěvích. Překlad a výklad Slávy dcery z panslavistického mýtu do kulturní historie*. Praha: Academia, 2014.
- Šlosar, D.: *Česká kompozita diachronně*. Brno: Masarykova univerzita, 1999.
- Šrámek, R.: *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita, 1999.
- Svoboda, J.: *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. Praha: NČSAV, 1964.
- Štěpán, P.: *Pomístní jména v Čechách z pohledu slovotvorného*. Praha: Academia, 2016.
- Štícha, F. a kol.: *Velká akademická gramatika spisovné češtiny. I. Morfologie: Druhy slov/ Tvoření slov, Část 1 a Část 2*. Praha: Academia, 2018.
- Wustdorff, I.: Mytologizace v Kollárově Slávy dceři z genderového pohledu. In Matonoha, J. (ed.): *Česká literatura v perspektivách genderu*. Sborník příspěvků z IV. kongresu světové literárněvědné bohemistiky. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.: nakladatelství Filip Tomáš – Akropolis, 2010, s. 79–90.

Souboj Géra a Ondry. Antroponyma ve *Slezských písních* pohledem klíčových slov a kolokací

Géro versus Ondra. Anthroponyms in Silesian Songs as Seen through the Prism of Keywords and Collocations

Tereza Klemensová – Kristýna Kovářová – Michal Místecký
Ostravská univerzita

Abstrakt: Cílem kapitoly je provést kvantitativně koncipovanou analýzu antroponym ve *Slezských písních*, nejvýznamnější sbírce slezského barda Petra Bezruče (1867–1958). Role antroponym v tomto textu byla často zevrubně komentována, zatím však nebyla podrobena stylometricky zaměřenému badání, které může poukázat na vztahy mezi postavami Bezručových mikropříběhů, poskytnout nové podněty onomastickému výzkumu a revidovat některé hypotézy. Text využije tři kvantitativnělingvistických metod – analýzy klíčových slov, v níž srovná situaci u Bezruče s dalšími texty, frekvenčního rozboru se zaměřením na antroponyma a kolokační analýzy. Na základě výsledků lze za základní rysy básnickovy práce s vlastními jmény postav označit fokalizaci na nepřítele („Géro“) a jeho antagonistu („Ondra“), důraz na celá jména a tituly, roztržitost onymického půdorysu básní a autorskou autoreferenci. Výzkum tak prokazuje dvojí charakter *Slezských písní* – polohu mytologizační, kterou reprezentují jména zobecněných principů, a polohu konkrétní, v níž se objevují příběhy jednotlivých „občanských“ hrdinů.

Klíčová slova: antroponymum; frekvence; klíčové slovo; kolokační analýza; onomastika; Petr Bezruč; Slezské písně; stylometrie

Abstract: The goal of the chapter is to carry out a quantitative analysis of anthroponyms employed in *Silesian Songs*, the most important poetry collection written by Silesian bard Petr Bezruč (1867–1958). The role of anthroponyms in the text has been commented upon many times, but it has not been subject to stylometric research so far. The latter may point at relations among the characters of Bezruč's microstories, give new impetuses to onomastic research, and revise some hypotheses. The paper makes use of three quantitative-linguistics methods – keyword analysis, which is to compare Bezruč to other texts, frequency anthroponymy-focused investigation, and collocation analysis. On the grounds of the outcome, the main features of the poet's anthroponymy are focalisation on the enemy (“Géro”) and his antagonist (“Ondra”), emphasis on the full names and titles, fragmentation of the poems' onymy, and authorial self-reference. The research thus proves the double character of *Silesian Songs* – there is a mythologizing level, which is represented by names of personified principles, and a concretizing level, at which the stories of individual “civic” heroes take place.

Keywords: anthroponym; frequency; keyword; collocation analysis; onomastics; Petr Bezruč; Silesian Songs; stylometry

1. *Slezské písně* Petra Bezruče

„Já, Petr Bezruč, od Těšína Bezruč,
toulavý šumař a bláznivý gajdoš,
šílený rebel a napilý zpěvák,
zlověstný sýček na těšínské věži,
hraju, zpívám, co kladiva duní
z Vítkovic, z Frýdlantu, pod Lipinami“
(Bezruč 2014, s. 96)

Slezský básník Vladimír Vašek, vystupující pod pseudonymem Petr Bezruč, se narodil roku 1867 v Opavě. Jeho otec, Antonín Vašek, byl gymnazijním profesorem a zaníceným vlastencem. Je známý svými odmítavými postoji ve sporu o pravost *Rukopisů* (*Rukopis královehradecký* a *zelenohorský*). Vladimír Vašek vystudoval brněnské gymnázium a pokračoval studiem oboru klasické filologie na univerzitě v Praze, studia však nedokončil. Na konci osmdesátých let 19. století zveřejnil svou ranou prózu pod pseudonymem Ratibor Suk a začal pracovat jako úředník na poště. Působil střídavě v Brně a v Místku, kam se po těžké nemoci přesunul natrvalo. Od 16. ledna 1899 posílal už jako Petr Bezruč své básně redaktoru týdeníku *Čas* Janu Herbenovi. „Celkem Bezruč zaslal mezi lety 1899–1904 Herbenovi 72 básní, z toho se tři zřejmě ztratily, většina se v průběhu let stala součástí Slezských písní“ (Bezruč 2014, s. 143–144).

Slezské písně jsou Bezručovou nejznámější sbírkou, poprvé vyšly v roce 1903 ještě jako anonymní *Slezské číslo* (Bezruč 1903). Jednotlivé básně vznikaly v průběhu padesáti let, během kterých je autor neustále upravoval, důsledkem čehož existují v několika variantách. Sbírka vyšla v různých podobách hned několikrát, za zmínku stojí zejména kritická edice z roku 2014, která je 44. vydáním v pořadí (Bezruč 2014, s. 148–161).

Tematicky se dílo zaměřuje na sociální a národnostní problémy české populace na území Slezska a velmi často se v něm objevuje v pozici lyrického subjektu postava samotného Petra Bezruče, který zde vystupuje jako bard chudých a utlačovaných obyvatel Slezska (viz citace z básně *Já* v úvodu kapitoly). Celkově můžeme *Slezské písně* označit jako poměrně nekonzistentní – některé básně jsou urážlivé a sarkastické, některé lyrické a intimní. Právě tato nesourodost dala podnět k četným diskuzím o autorství jednotlivých textů (srov. Drozd 2003). Pro náš výzkum jsme si sbírku vybrali nejen proto, že se jedná o významné dílo pocházející z našeho regionu, ale také proto, že obsahuje množství vlastních jmen (proprií) – některé básně odkazují na konkrétní města či místa (*Hrabyň*, *Opava*, *Sviadnov* atd.) a opakují se v nich antroponyma (*Maryčka Magdonova*, *Bernard Žár* atd.), která jsou pravděpodobně často inspirována reálnými postavami.

Hlavním cílem kapitoly je komplexní kvantitativnělingvistická analýza antroponym obsažených ve *Slezských písních* a ověření přínosu těchto metod v rámci literárněonomastického výzkumu. Nejprve se budeme zabývat analýzou klíčových slov, v rámci které sbírku srovnáme s texty podob-

ného charakteru. Dále se zaměříme na frekvenční rozbor antroponym a na sousloví, v nichž se tato jména typicky vyskytují (kolokační analýza; viz i kapitola 10).

2. Klíčová slova ve *Slezských písních*

V první části výzkumu jsme se soustředili na klíčová slova (keywords; Cvrček – Richterová 2015), tedy na slovní tvary vyskytující se ve *Slezských písních* se signifikantně vyšší frekvencí než v referenčním korpusu. Tímto byl korpus Diakon19 – korpus vycházející z diachronního korpusu Diakorp (Cvrček – Richterová 2021) a zahrnující texty z 19. století. Ačkoliv sbírka vznikala od konce 19. století a autor do ní zasahoval až do své smrti v padesátých letech 20. století, důvodem pro výběr referenčního korpusu byla jednak Bezručova poetika, jednak snaha o minimalizaci profilace archaických/knižních výrazů jako klíčových slov, k níž by při srovnávání s texty 20. století zřejmě docházelo. Analýza, kterou jsme prováděli pomocí softwaru KWords (Cvrček – Fidler 2015), probíhala ve dvou krocích. Zda jsou rozdíly mezi frekvencemi daného výrazu ve *Slezských písních* a v referenčním korpusu statisticky signifikantní, jsme zjišťovali pomocí statistického testu log-likelihood (LL; Cvrček – Richterová 2019a). V rámci testování jsme hladinu významnosti nastavili na hodnotu 0,001. Abychom eliminovali okazionalismy, pracovali jsme pouze s těmi klíčovými slovy, jejichž minimální frekvence v korpusu byla pět a více. Z analýzy jsme částečně automaticky, částečně manuálně vyloučili všechna synsémantika (číslovky, předložky, spojky, částice), zájmena a čísla. V druhém kroku jsme se zaměřili na to, které ze signifikantních výrazů jsou pro náš výzkum relevantní (prominentní). To jsme zkoumali s využitím tzv. effect size metriky DIN (difference index; Cvrček – Richterová 2019b). Zkoumaná klíčová slova dosahují hodnot od -100 do +100, přičemž maximální kladná hodnota indikuje, že se hledaný výraz objevuje jen ve zkoumaném textu, v našem případě tedy ve *Slezských písních*. Mezi výsledky jsme zahrnuli ta slova, která dosahovala hodnoty DIN alespoň 75.

Tabulka 1 – prvních 20 klíčových slov ve *Slezských písních* (řazeno dle hodnoty DIN); zvýrazněna jsou antroponyma.

	Tvar	LL	DIN	Fq(text)	Fq(ref)
1	beskydem	109.00	100.00	8	0
2	bezruč	81.00	100.00	6	0
3	burmistr	68.00	100.00	5	0
4	děvucha	122.00	100.00	9	0
5	dombrová	191.00	100.00	14	0
6	dombrovský	68.00	100.00	5	0
7	géro	273.00	100.00	20	0
8	goral	68.00	100.00	5	0
9	halfar	68.00	100.00	5	0
10	hlubek	95.00	100.00	7	0

11	hrabyň	68.00	100.00	5	0
12	magdonova	163.00	100.00	12	0
13	maryčka	204.00	100.00	15	0
14	nathan	81.00	100.00	6	0
15	olzou	68.00	100.00	5	0
16	těšínem	163.00	100.00	12	0
17	žor	95.00	100.00	7	0
18	ostravice	224.00	99.00	17	1
19	halka	76.00	99.00	6	1
20	gróf	62.00	99.00	5	1

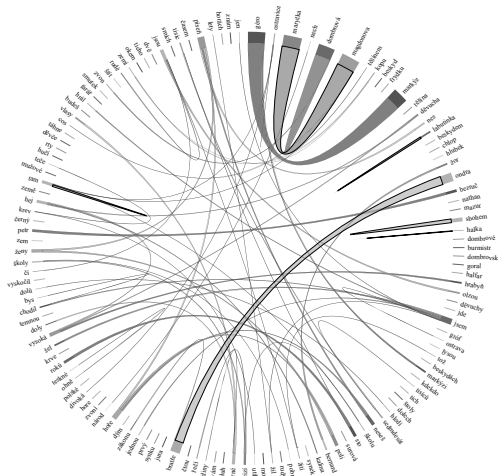
Mezi klíčová slova s nejvyšší dosaženou hodnotou dle uvedených parametrů patřila zejména vlastní jména – antroponyma, ale i toponyma – a různé nářeční výrazy (viz tabulka 1). Ostatně často i samotná propria byla použita v nářeční variantě (*Beskyd* místo *Beskydy*, *Hrabyň* místo *Hrabyně*, *Olza* místo *Olše*, *Dombrava* místo *Doubrava* aj.; srov. Utěšený 1967, s. 133–134). Je tedy zřejmé, že propria jsou významnou složkou Bezručovy poetiky, na což poukazovaly již dřívější kvalitativně vedené výzkumy: „Pružinou jeho díla je akt pojmenovací, v takové míře, jaká je v literatuře nezvyklá“ (Králík 1962, s. 721; srov. Všetická 2018, s. 98–99). Toponyma označují reálně existující objekty a zakotvují děj jednotlivých básní do konkrétního slezského prostředí. Antroponyma jsou částečně zřejmě fiktivní, ačkoliv pravděpodobně mají svůj reálný předobraz v lidech, se kterými se Bezruč – i když často asi jen zprostředkovaně – setkával a které, především v případě „nepřátel“, nechtěl či nemohl jmenovat přímo. Jejich jména proto upravoval, zamlčoval, či nahrazoval přezdívkami (arcivévoda Friedrich Habsburský jako markýz Géro, strýc Jan Žár jako Bernard Žár apod.; Králík 1962). Konfrontace reálné toponymické krajiny a mytologizované krajiny antroponymické vytváří napětí, které je pro Bezručovu tvorbu typické.

Celkově tvoří antroponyma 15 % všech klíčových slov. Výsledek jsme pouze ilustrativně porovnali s jinými díly, jejichž významným činitelem jsou postavy – s *Májem* Karla Hynka Máchy, *Povídkami malostranskými* Jana Nerudy a *Vyšehradem* Julia Zeyera (Charypar 2018; Voborník 1919; Místecký 2019). Vždy jde o epické skladby (rozdíl mezi prózou a poezií v těchto výzkumech nehraje roli). Vyšších hodnot dosahují *Povídky malostranské* a právě *Slezské písně* – lze tedy tvrdit, že využívání antroponym je pro obě tato díla charakteristickým znakem (viz tabulka 2).

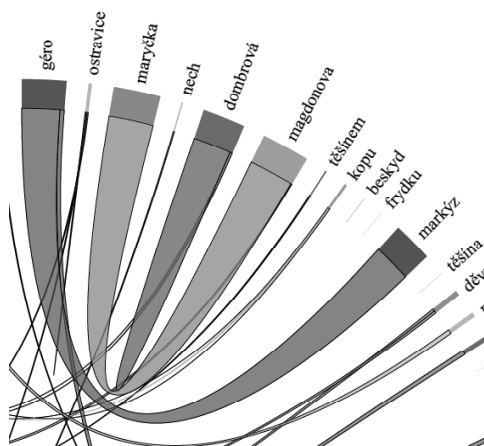
Tabulka 2 – analýza klíčových slov a zastoupení antroponym v jejich souboru.

	<i>Máj</i> Karel Hynek Mácha	<i>Vyšehrad</i> Julius Zeyer	<i>Slezské písně</i> Petr Bezruč	<i>Povídky malostranské</i> Jan Neruda
antroponyma	1	38	14	71
celkově	82	353	102	397
poměr	0,012	0,108	0,137	0,179

Dále jsme se podrobně zaměřili na bezprostřední vztahy mezi jednotlivými klíčovými slovy (tzv. keyword links; viz obrázek 1). Z výsledků je zřejmé, že antroponyma se v textu obvykle objevují v podobě ustálené dvojice: nejvýraznější jsou „markýz Géro“, „Maryčka Magdonova“ (podrobněji viz obrázek 2), „bratr Ondra“ (konkrétně ve vokativu „bratře Ondro“), mezi další patří např. „Petr Bezruč“, „Bernard Žor“ ad. Jména jsou konkrétní, objevují se v podobě rodného jména a příjmení či přízviska, ale i ve spojení s apelativy jednoznačně vymezujícími postavení nositelů, případně jejich charakter („markýz“, „farář“, „bratr“). Jednotlivá klíčová antroponyma tedy nevstupují do spleťových vazeb, spíše se vyskytují v jedné prominentní vazbě s jiným klíčovým slovem. Síla těchto spojení bude dále prověřována v kolokační analýze (viz část 4.).

Obrázek 1 – bezprostřední vazby mezi klíčovými slovy ve *Slezských písních*.

Obrázek 2 – detail bezprostředních vazeb mezi klíčovými slovy ve *Slezských písních*.

3. Četnost antroponym ve Slezských písních

Na základě absolutní frekvence vlastních jmen jsme sestavili tabulku četnosti antroponym (viz tabulka 3). Do ní jsme zahrnuli pouze ta antroponyma, jejichž četnost dosahovala minimální hodnoty 5 výskytů.

Tabulka 3 – antroponyma a jejich frekvence ve Slezských písních.

Antroponymum	Frekvence
Géro	20
Maryčka	15
Ondra	10
Labutinka	9
Petr	8
Mazur	7
Žor	7
Hlubek	7
Nathan	6
Löw	6
Bezruč	6
Halka	6
Bernard	5
Halfar	5
Dombrovský	5
Böhm	5
Jura	5

Mezi nejfrekventovanější antroponyma patří jednak jména, která se prolínají více skladbami („markýz Géro“, „Petr Bezruč“, „bratr Ondra“), jednak ta, kterým je věnována jedna konkrétní skladba a jež se v ní několikrát opakují („Maryčka Magdonova“).

S hlavní zápornou postavou *Slezských písní* a nejfrekventovanějším antroponymem – markýzem Géro – se setkáváme nejen v básni nazvané po něm – *Markýz Géro* –, ale i v textech *Maryčka Magdonova*, *70 000*, *Den Palackého*, *Setkání* aj. Na druhou stranu typičtějším vzorcem *Slezských písní* je opakování antroponyma v rámci jediné básně. Například ve skladbě *Maryčka Magdonova* se jméno „Maryčka“ nachází třináctkrát (srov. ukázkou 1a). Podobně koncentrovaná je báseň *Labutinka*. Velice často jsou antroponyma užita v podobě nominativu (např. při úvodní, často ironické charakteristice postavy, případně pro vypointování sloky – srov. ukázkou 1b) a přímo v názvu básně, rovněž ale v podobě vokativu (srov. ukázky 1a, 1c, 1d, 1e) – básník postavy oslovuje a verše se tak stávají naléhavějšími, dramatičtějšími a silně adresnými. Antroponyma,

často užitá ve zvolací či tázací větě, místy získávají až podobu refrénu (srov. ukázka 1a, 1b, 1e; srov. Všeťička 2018, s. 96).

[1a] „Myslíš, kdo doly má, má srdce taky / tak jak ty, Maryčko Magdonova?“ (*Maryčka Magdonova*)

[1b] „Z Frýdku je Bernard Žár. Proto svůj zapírá národ / – Bernard Žor. / Má rád svoji ženu, má rád svoje děti, [...] / Bernard Žor.“ (*Bernard Žár*)

[1c] „V požáru, v dýmu až zdvihnem se vzhůru, / dá bůh, že tě jedenkrát strhneme z koně, / markýzi Géro!“ (*Markýz Géro*)

[1d] „Co to pleteš, co třeštíš? – ,Tvůj synek jsem, / Bezručí Petře, můj táto!““ (*Blendovice*)

[1e] „Po zákonu, bratře Ondro! / Ve Frydku nás podávali, / kdekdo zapřel svoji mluvu, / jak jednou zradil Juráš... / ,Po svědomí tak se děje?“ / Po svědomí, bratře Ondro!“ (*Ondráš*)

4. Kolokační analýza *Slezských písní*

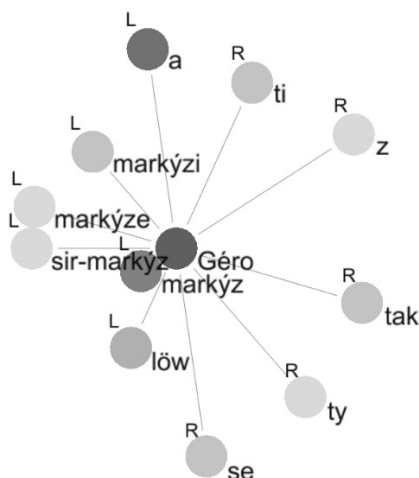
Kolokační analýzu zkoumané sbírky provedl víceúčelový kvantativnělingvistický software Lan-csBox (Brezina – McEnery – Wattam 2015). Za kolokace se ve stylometrii považují taková slovní spojení, která vykazují určitou kolokační sílu; ta se měří pomocí tzv. kolokační metriky (asociační míry – viz Brezina 2018; Stefanowitsch 2020). Kolokace se skládá z hlavy – ústředního výrazu – a kolokátů. Pro náš výzkum jsme vybrali metriku logDice, která nabývá hodnot od 0 do 1 a nepřeceňuje ani nízkofrekvenční, ani vysokofrekvenční kolokáty (Rychlý 2008; Kolenčíková – Místecký 2020; Brezina – Pořízka 2021); hodnotu metriky uvádíme vždy u příkladových kolokací. Kolokace jsme hledali v rozmezí $-5/+5$ (pět slov nalevo a pět slov napravo od hlavy) a analyzovali jen ty, které se v textu objevily alespoň třikrát. Abychom dosáhli přesnějších výsledků, ručně jsme lemmatizovali sedmnáct nejčastějších antroponym (viz tabulku 3), s nimiž jsme pracovali jako s hlavami kolokací.

Na základě výsledků lze analyzovaná jména rozdělit do několika skupin:

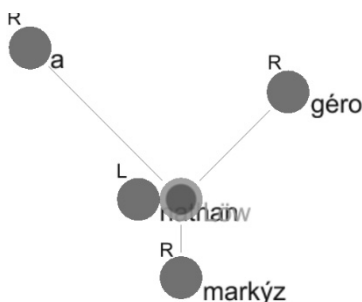
- antroponyma, která se nepojí s žádnými kolokáty („Dombrovský“ a „Halfar“) – to může být dáno tím, že se objevují v rozrůzněných kontextech a nemají k sobě pevné přízvisko;
- antroponyma, která se pojí pouze se synsémantickými kolokáty („Halka“ a „Mazur“) – tyto postavy se charakterizují svými vlastními jmény, nejsou mytizovány typickým přívlastkem („Mazur“ se naopak pojí s různými činnostmi, kterými se utváří zápletky stejnojmenné básně);
- antroponyma, která se pojí s jediným kolokátem, jenž je autosémantický („Bernard“, „Bezruč“, „Jura“, „Petr“), případně s jediným autosémantickým kolokátem a dalšími kolokáty synsémantickými („Hlubek“, „Žor“; hraničním případem je „Maryčka“, s níž se kromě jejího přízviska kombinuje i zájmeno „tí“, jehož autosémantičnost může být předmětem debat) – tato jména utvářejí typicky bezručovské diskrétní a místně ohraničené antroponymické jednotky s vysokou

- asociační silou („Bernard Žor“ – 0,66; „Petr Bezruč“ – 0,86; „Jura Dulava“ – 0,75; „Maryčka Magdonova“ – 0,96), přičemž ve specifickém případě bilanční milostné básně *Krásné Pole* se s protagonistou Hlubkem pojí kontaktní sloveso „pověz“ (0,6);
- d) antroponyma, na něž se váže více autosémantických kolokátů („Böhm“, „Géro“, „Labutinka“, „Löw“, „Nathan“, „Ondra“); ta rozšiřují charakteristiky typické pro antroponyma předchozí skupiny a jejich kolokace budou zachyceny prostřednictvím sítí (obrázek 2–7).

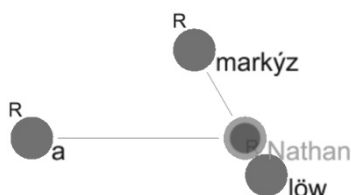
Nejprve se zaměříme na kolokáty, které se spojují se jmény nepřátel („Géro“, „Löw“ a „Nathan“; viz obrázek 2–4). Antroponymická jednotka „Nathan Löw“, jejíž členy se objevují vždy pospolu (kolokace má asociační sílu 1), je stejného druhu jako konkretizační pojmenování u antroponym typu c) – např. „Jura Dulava“ – a tvoří refrénový pandán k markýzi Gérovi v básni *Par nobile* (např. „tož vodku pálí Nathan Löw / a vodku pálí markýz Géro“). Funkce jména je tedy intenzifikační; objevuje se v paralelních strukturách a typicky ve druhé polovině převážně jambického verše. Pointa je však vždy vyhrazena markýzi Gérovi, v jehož kolokační síti zaujme především výčet pádů, ve kterých se jeho titulatura objevuje; vedle nejsilnějšího spojení „markýz Géro“ (0,62) se objevuje pro Bezruče typická apostrofa („markýzi Géro“ – 0,32), ale také přivlastnění (něco je „markýze Géra“ – 0,25; např. „Bez konce lesy jsou markýze Géra“). Unikátní je kolokát „sir-markýz“ (0,26), který může hyperbolizovat Géroův titul, případně svou trojslabičností více vyhovovat složitým metrickým poměrům Bezručova verše.

Obrázek 2 – kolokační síť antroponyma „Géro“.

Obrázek 3 – kolokační síť antroponyma „Löw“.

Obrázek 4 – kolokační síť antroponyma „Nathan“.

Druhou skupinou jsou postavy, které lze označit za kladné (spravedlivý mstitel Ondráš), případně za napojené na osobní život lyrického subjektu (farář Böhm jako vzpomínka na dětství, Labutinka jako objekt milostného citu). U jména „Ondra“ (obr. 5) se kombinují dva charakteristické a již komentované rysy Bezručovy onomastické poetiky – apostrofa a antroponymické sousloví („bratře Ondro“ – 1,05¹⁰⁸) –, v básni *Ondráš* však přibývá práce s refrénem, který je v podstatě dialogem mezi lyrickým subjektem a protagonistou básně („Po zákonu tak se děje? / Po zákonu, bratře Ondro!“). V menší míře je adresný refrén („Per do toho, bratře Ondro!“) využit i v básni *Dvě dědiny*. Osobnější ladění má obdobně vystavěná repetice v básni *Hrabyň* („a před ní kázal pan farář Böhm“), která je ve sbírce výjimečná i svou tematikou ztracené víry a melancholickým vyzněním. Exkluzivní je rovněž báseň *Labutinka*, jejíž kolokační prominenci zvyšují především závěrečná opakování („Sám dožiju. Bez tvé lásky / jak ten život dlouho trvá, / Labutinko, Labutinko, / Labutinko černobrvá!“). Tolikanásobné repetice jména jsou v Bezručově sbírce ojedinělé a podtrhují emotivnost básně.

¹⁰⁸ Výjimečná situace, kdy metrika logDice nabývá hodnoty vyšší než jedna, je zapříčiněna tím, že se ve vymezeném rozpětí (-5/+5) objevuje daný kolokát vícekrát (např. „Neptej se mě, bratře Ondro, / per do toho, bratře Ondro“).

5. Závěr

Cílem studie bylo zanalyzovat použití a funkci antroponym v Bezručových *Slezských písních*. Výsledky jsou shrnuty v následujících bodech.

1. Antroponyma – a zřejmě také vlastní jména obecně – představují jeden z konstitutivních rysů Bezručovy poetiky i z hlediska analýzy klíčových slov. Z perspektivy frekvenčního rozboru se ve sbírce zdůrazňuje především sociální a národněosvobozenická složka – jména spjatá s touto tematikou (např. „Géro“, „Maryčka“, „Ondra“) převažují nad těmi, která se pojí s osobním životem lyrického subjektu („Labutinka“, „Böhm“; jinak je pojatý také Hlubek z básně *Krásné Pole*). Nepřátelé jsou semknuti i dle výsledků kolokační rozboru; ten rovněž poukázal na širší počet kontextů, v nichž se vyskytuje markýz Géro (oslovení, setkání, vlastnictví).
2. Základní antroponymickou jednotkou je u Bezruče kolokační dvojice, která se vyznačuje značnou asociační silou, častým užitím ve formě vokativu a omezením na malý veršový prostor (typicky na jednu báseň). Výrazné sousloví („Maryčka Magdonova“, „Bernard Žor“, „markýz Géro“, „Nathan Löw“, „bratr Ondra“) buď konkretizuje protagonistu přízviskem/příjmením, nebo ho naopak zařazuje do obecné třídy (markýz, bratr); zde se objevuje pro Bezruče typická tenze mezi konkrétním a obecným. Stěžejním prvkem Bezručova stylu je též autorská reference, která rovněž vykrystalizovala jako výrazné sousloví („Petr Bezruč“).
3. Antroponyma, která se pojí s osobnějšími texty („Labutinka“, „Böhm“, „Hlubek“), disponují – kromě výše uvedených rysů – určitými specifiky: objevují se v epizeuxis, rozvádějí se do refrénu, případně se asociují se slovesy („pověz“ u Hlubka).

Analýzu antroponymického profilu Petra Bezruče by bylo vhodné v budoucnu doplnit rozbo-rem jeho toponymie, u níž se dá předpokládat, že bude dotvářet onymickou specifičnost jeho nejznámějšího básnického počínu.

Článek vznikl s podporou grantového projektu SGS č. 02/FF/2022 *Od etymologie ke krajině: témata české onomastiky 21. století* (poskytovatel Ostravská univerzita, Filozofická fakulta).

Literatura

- Bezruč, P.: *Slezské číslo*. Praha: Nákladem Času, 1903.
- Bezruč, P.: *Slezské písně*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i. – Akropolis, 2014.
- Brezina, V.: *Statistics for corpus linguistics: A practical guide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Brezina, V. – McEnery, T. – Wattam, S.: Collocations in context: A new perspective on collocation networks. *International Journal of Corpus Linguistics*, roč. 20, č. 2, 2015, s. 139–173.
- Březina, V. – Pořízka, P.: Kolokační grafy a sítě s použitím nástroje #LancsBox: aplikace v angličtině a češtině. *Časopis pro moderní filologii*, roč. 103, č. 1, 2021, s. 36–59.
- Cvrček, V. – Fidler, M.: *KWords* [online]. ÚČNK, 2015 [cit. 4. 12. 2021]. Dostupné z: <<https://kwords.korpus.cz/>>.
- Cvrček, V. – Richterová, O. (eds.): ČNK: diakorp. *Příručka ČNK* [online]. Praha, 2021 [cit. 1. 12. 2021]. Dostupné z: <<http://wiki.korpus.cz/doku.php?id=cnk:diakorp&rev=1638195458>>.

- Cvrček, V. – Richterová, O. (eds.): *Pojmy: asociční míry. Příručka ČNK* [online]. Praha, 2019a [cit. 1. 12. 2021]. Dostupné z: <http://wiki.korpus.cz/doku.php?id=pojmy:asociacni_miry&rev=1554815423>.
- Cvrček, V. – Richterová, O. (eds.): *Pojmy: DIN. Příručka ČNK* [online]. Praha, 2019b [cit. 1. 12. 2021]. Dostupné z: <<http://wiki.korpus.cz/doku.php?id=pojmy:din&rev=1569573129>>.
- Cvrček, V. – Richterová, O. (eds.): *Pojmy: keyword. Příručka ČNK* [online]. Praha, 2015 [cit. 30. 11. 2021]. Dostupné z: <<http://wiki.korpus.cz/doku.php?id=pojmy:keyword&rev=1421871839>>.
- Drozd, J.: *Autoři Slezských písní*. Šenov: Tilia, 2003.
- Charypar, M.: *Proměny Máchova Máje: Fakta a hypotézy*. Praha: Akropolis, 2018.
- Králík, O.: K funkci vlastního jména v tvorbě Petra Bezruče. In *Slavica Pragensia* IV. Praha: Univerzita Karlova, 1962, s. 721–726.
- Místecký, M.: Využití rankové frekvenční distribuce při výzkumu antroponym v literárních dílech. *Linguistica Brunensia*, roč. 67, č. 1, 2019, s. 27–38.
- Místecký, M. – Kolenčíková, N.: Hviezdne oko, zemský hlas. Kolokačná analýza tematických slov v Maríne Andreja Sládkoviča. *Kultúra slova*, roč. 54, č. 5, 2020, s. 257–274.
- Rychlý, P.: A lexicographer-friendly association score. In: P. Sojka – A. Horák (eds.): *RASLAN 2008: Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing*. Brno: Masarykova univerzita, 2008, s. 6–9.
- Stefanowitsch, A.: *Corpus linguistics: A guide to the methodology*. Berlín: Language Science Press, 2020.
- Utěšený, S.: Lašský nářeční slovník ve Slezských písních. *Naše řeč*, roč. 50, č. 3, 1967, s. 129–137.
- Všetička, F.: *Bezručova báseň: O poetice básnickovy poezie*. Olomouc: Poznání, 2018.
- Voborník, J.: *Julius Zeyer*. Praha: Česká grafická akciová společnost »Unie«, 1919.

Místo vlastních jmen ve vyučovací praxi

The Place of Proper Names in Educational Practice

Marie Čechová

Abstrakt: V kapitole se vychází z myšlenky nedoceníení tematiky zobrazování světa ve vlastních jménech ve vyučování, protože učitelé nevědí, jaký potenciál obsahují. Prokazuje se užitečnost a přitažlivost vlastních jmen ve výuce, zvolí-li se vhodné metody: projekty, hledání motivace, frekvence osobních jmen (příjmení, jmen rodných, přezdívek), využívání matrik, sledování náhrobních desek, domovních znamení. Zcela opomíjena jsou vlastní jména v literární výchově, proto se v kapitole představují možnosti toho, co nabízí žákům analýza toponym a antroponym v literárních dílech.

Abstract: This chapter is based on the thought of undervaluing the topic of depicting the world in proper names, because the teachers do not come to realize the educative potential of this theme. The usefulness and the attractiveness of proper names in education is proved if a teacher chooses convenient methods: projects, indentifying motivation of a name, frequency of personal names (surnames, names, nicknames), using registers of birth and death, observing tomb stones in cemeteries or signs of houses. The proper names in fictions are completely ignored so that we present possibilities what their analysis can bring pupils.

Klíčová slova: vlastní jména, osobní jména, regionální specifika, literární toponyma, škola, žáci

Key Words: proper names, personal names, regional specific features, toponyms in literature, school, pupils

V této kapitole navazujeme na referát *Onomastická témata ve studiu češtiny*, přednesený na mezinárodní konferenci konané na Pedagogické fakultě UK v Praze *Propria a apelativa – aktuální otázky*, 2017, publikovaný in *Propria a apelativa – aktuální otázky*, (Čechová 2020, s. 67–72). V něm jsme na dokladech z vyučování na všech stupních škol, od 1. stupně základní školy až po vysokou, a na jejich analýze prokázali **užitečnost a přitažlivost onomastických témat** ve vyučování na nižších stupních i ve vysokoškolském studiu, především pro blízkost takovýchto témat životu žáků a studentů. Zároveň jsme poukázali na nedoceníení tematiky **zobrazování světa ve vlastních jménech** v učebních programech všech typů školy. Obdobně na uvedené konferenci kritizovala slovenskou situaci M. Beláková: „ŠVP sekundárneho stupňa vzdelávania sa o propriálnej problematike priamo nezmiňuje“ (Beláková 2020, s. 100).

Tady se zaměříme hlavně na vlastní zkušenosti ze své vlastní vyučovací praxe s žáky 14 až 20letými.

Vlastní jména nacházela místo ve výuce, avšak pouze jejich forma, nikoli jejich funkce, užívání, frekvence, motivace jejich vzniku, regionální příslušnost apod., proto jsme se pokusili už na počátku 70. let minulého století s Karlem Olivou starším o jejich začlenění mezi úkoly soutěže *O češtině trochu jinak*, povýšené v polovině 70. let na **Olympiádu v českém jazyce**. Karel Oliva se totiž v posledním období svého profesního života zabýval onomastikou (po nesrovnalostech ve vztazích s tehdejšími řediteli Ústavu pro jazyk český Janem Petrem – oba byli totiž původně polonisty a do jisté míry konkurenty).

S nápady onomastických témat pochopitelně přišel Karel Oliva starší (narozen 1927), tady uvádím část prvního tehdy zařazeného onomastického úkolu: „...Na nejnižším místě okolní krajiny je rybník, kterému se říká *Nebeský*“. Soutěžící měli zvažovat, jak toto jméno vzniklo (rybník nemá přítok, má jen vodu „z nebes“, tj. z deště, napršenou). Tyto typy úkolů mě natolik zaujaly, že jsem přišla s dalšími názvy pomístními (např. názvy lesů podle jejich převažujícího porostu nebo užitku: *Bukovice, Habří, Vosejk, Ořešnice, Dehetník...*) a místními (*Popovice, Jankov...*) ze svého rodného kraje. Soutěžící hledali motivaci jejich vzniku, zdůvodňovali jejich znění (další ukázky viz i Čechová – Oliva 1993 i pozdější vydání).

Onomastické úkoly regionálně zaměřené vyvolávaly u frekventantů zájem a u učitelů pochopení (podobně jako úkoly frazeologické), a proto jsem v experimentální výuce v 90. letech na pražském soukromém gymnáziu pod Vyšehradem volila projekty i se zaměřením na regionální specifika. Připravovala jsem projekty s dlouhodobým zadáním (dvou měsíců) orientované k tomuto regionu. Těmto projektům jsem věnovala pozornost v knize *Komunikační a slohová výchova* (1998). Projekty jsem uvedla charakteristikou úkolu a očekávanými výsledky: Každý student si vybere určitý úsek tématu tak, abychom dohromady vytvořili kompletní obraz daného objektu. Předem jsme metodou tajného hlasování vytipovali moderátora pořadu a jeho zástupce (to se u jednoho projektu vyplatilo, protože první vybraný onemocněl). Příprava probíhala zcela individuálně, s každým zvlášť jsem vybírala a procházela jeho téma, radila, kam se lze obrátit o pomoc, sledovala jeho přípravu tak, že závěrečná vystoupení – pronášená z paměti jako řečnická cvičení – byla pro všechny ostatní zúčastněné překvapením.

Dnes by byla situace jednodušší, protože každý už pracuje s internetem, ale také ošidnější, protože studenti líknavější na práci by mohli být náchylni ke kopírování informací. Tehdy řešitelé využívali galerií, muzeí a jiných institucí, knih i konzultací učitelů jiných oborů. Nakonec na studentské akademii předvedli výsledky své přípravy: moderátor uváděl účinkující, tvořící kruh tak, aby všichni byli na stejné úrovni i prostorově. Každý představil spolužákům a hostům vybrané téma, některá vystoupení byla doprovázena nákresem, fotografiemi, obrázky, hudbou a zpěvem.

Na tomto místě stručně shrnu průběh a výsledky jednoho z jmenovaných témat. Tak např. blízký **Vyšehrad** přiblížili v jeho historii, archeologii, s jeho architekturou i sochařstvím, s jeho geologickým složením, se sportovními a zábavními podniky a akcemi apod., dokonce mě překvapilo několik uměleckých pokusů: povídka à la Svatý Xaverius (inspirovaný vyšehradskou rotundou), imitace místní pověsti, píseň i báseň. Celý program vystoupení probíhal bez mého zásahu, až na jeden případ: nesmělý žák se držel křečovitě své písemné přípravy (žáci mohli mít papírek v ruce pro případ zakolísání). V ten moment jsem zarískovala, řekla jsem jakoby mimochodem: Alexeji, Vy přece text znáte, nepotřebujete ho číst, a risk tentokrát vyšel. Alexej skutečně projev pronesl bez zaváhání. Obdobně byly připraveny a provedeny další projekty.

Jistou inspirací pro další zaujetí onomastikou ve škole, a to i na škole odborné, mi byla činnost

Jiřího Uhlíře, působícího dlouhá léta na Střední lesnické technické škole v Trutnově, který vedl své studenty ke sběru regionálních pomístních pojmenování, jež pak poskytoval Onomastické komisi ČSAV a tak přesvědčoval své studenty, budoucí lesníky, o možné pragmatičnosti studia češtiny.

Do řady učebnic pro střední školy, vycházejících od začátku tisíciletí, jsem poté už programově zařadila v oddílu *Komunikace a jazyk* tematický celek *Pojmenování a slovo* a do něho kapitulu ***Vlastní jména v komunikaci*** s podkapitolami věnovanými osobním jménům (příjmením, rodným jménům, přezdívkám, pseudonymům) a jejich užívání, stejně tak jménům zeměpisným (pomístním i místním) a jménům podniků, celkem 16 stran krátkých výkladů a cvičení včetně projektů (viz Čechová a kol. 2002, upravené vydání 2013). Tam zařazené úkoly předpokládaly sběr jazykového materiálu, jeho klasifikaci podle přehledů v učebnici, statistické zpracování dat, tedy kvantitativní analýzu. Vyvrcholením pak byla analýza kvalitativní, tj. charakteristika získaného materiálu s vyhodnocením. Jako příklad uveďme téma projektu sledujícího vývoj změn frekvence, motivace, módy apod. výběru rodných jmen ve třech žijících generacích v rodinách spolužáků a průzkum vztahu nositelů osobních jmen (rodných jmen, příjmení, přezdívek) k nim. Další úkol zněl: Pořídte a uspořádejte soupis názvů ulic ve Vašem městě/městské části, vesnici i s jejich vývojovými změnami a posuďte je, pak vypracujte návrh změn jejich systému.

Současně jsem na fakultách, filozofické v Praze a pedagogické v Ústí nad Labem, vedla **diplomové práce onomasticky orientované**, třebaže jsem se sama teorii onomastiky systematicky nevěnovala. Mé materiálové články publikované např. v *Naší řeči* a ve sbornících aj. totiž podnítily studenty k regionálnímu sběru materiálu a k jeho zpracování. Některé ze svých příspěvků takto orientovaných jsem zařadila do knihy *Řeč o řeči* (Čechová 2012, kap. 11 a 12) a do knihy *Život s češtinou* (Čechová 2017, oddíl I, kap. 7 a 16), nejnověji pak do knihy *Svět v češtině a svět češtiny* (Čechová 2022, oddíl II. A, kap. 9).

Celkově mě tato činnost utvrdila v přesvědčení, že by bylo **žádoucí**, aby **onomastická témata zaměřená regionálně** našla soustavné místo v učebních programech českého jazyka, v učebnicích a v pravidelném zařazování do výuky, neboť vzbuzují zájem žáků o region, v němž žáci žijí, a o jazykový materiál, který je bezprostředně obklopuje, jak jsem o tom referovala na konferenci *Jazyk, literatura a region*, pořádané Univerzitou J. E. Purkyně v Ústí nad Labem 2011 (viz stejnojmenný sborník). Zatím se však myšlenka obecně neujala, i když by bylo nanejvýš užitečné a pro žáky podnětné, aby učební programy, RVP i ŠVP, na začleňování onomastických témat pamatovaly.

Proč? Onomastika poskytuje žákům i učitelům zajímavou materii už od nejnižších ročníků 1. stupně základní školy. V nich učitelé onomastická/regionální témata do výuky zařazují, majíce na mysli, aby žák poznal své bezprostřední okolí a vytvořil si k němu vztah. Avšak ve vyšších ročnících tento aspekt ustupuje do pozadí, pozornost se zcela obrací k formální stránce, k pravopisu vlastních jmen. Proto je třeba vést budoucí učitele češtiny k tomu, aby sami studovali regionální problematiku a začleňovali ji do výuky. Avšak ne všechny učební programy učitelského studia obsahují výuku onomastiky; ta se pěstuje tam, kde ji onomastikové prosadí. Onomastika se pěstuje např. v Brně zásluhou R. Šrámka a J. Pleskalové. Výrazné místo má na ostravské filozofické fakultě: v bakalářském studiu je začleněn povinný předmět *Úvod do onomastiky*, obsahující i základ antroponomastiky. Toponomastika je v nabídce povinně volitelných předmětů, onomastice je pak vždy věnován jednou za dva roky volitelný projektový seminář. V navazujícím magisterském studiu

najdeme povinný předmět *Lingvistické přístupy k analýze literárního textu* (v něm jsou zařazeny tři semináře věnované literární onomastice). V Ostravě tak navazují J. David a mladší kolegové na tradici R. Šrámka a N. Bayerové. Na některých dalších fakultách jsou k dispozici alespoň výběrové semináře, z nichž pak vcházejí seminární a diplomové práce. Už ve výše zmíněném referátu *Onomastická témata ve studiu češtiny* (2017) jsme ukázali, jak studenty češtiny zaujmout pro onomastickou tematiku a jak je vést k samostatnému bádání. Tam jsme také zveřejnili okruhy námi zadávaných témat onomasticky orientovaných diplomových prací.

Na nedostatečnou přípravu studentů učitelství i na Slovensku poukázala ve výše jmenované publikaci rovněž i M. Beláková, která se věnuje dané problematice soustavně. Naše pozorování i závěry jsou shodné i v tom, že **učitelé nemají představu o potenciálu vlastních jmen**. Dodáváme: Zařazují je převážně pouze do výuky pravopisu, a tak jsou vlastní jména jen strašákem v diktátech obsahujících vlastní jména, jejichž pravopis je závislý na znalosti reálií – a jak jsme už kdysi napsali – někteří učitelé sami vyhledávají problematické jevy v PČP (dnes i v Internetové příručce či v APČJ) a pak je zařazují do diktátů. Není pak div, že žáci vyučovaní vlastním jménům nemají v oblibě. Uvedená praxe je zavrženíhodná, protože nepřináší žádoucí efekt, nedosahuje se cíle, aby žáci poznali kategorii vlastních jmen jako kategorii sdružující pojmenování jedinečných skutečností, samozřejmě i s jejich pravopisem, ale pouze s osvojením základních pravopisných principů aplikovaných na žákům přiměřené či prostorově blízké reálie, nikoli na odlehlé jednotlivosti.

Jak jsme připomněli na začátku naší kapitoly, je vhodné zařazovat **tematiku regionální** na všechny stupně škol, počínaje nejmenšími žáky. Prakticky to prokazuje i Ž. Dvořáková zvláště v příspěvku *Popis projektu „Česká příjmení“ pro 1. stupeň* (2020, s. 119–130), v němž popsala, jak hravou formou přiblížit žákům motivaci vzniku českých příjmení pomocí pracovních listů a besed, tím získávat jejich zájem o vlastní jména a jejich etymologii. Za pozornost by stálo upozornění na **nebezpečí lidové etymologizace**, neboť může zavést žáky i s učiteli na scestí. Ukažme to na výkladu jména *Jaroslav*: kdo slaví jaro, což se nabízí na první pohled, protože mnohdy ani učitel neví, že ve staré češtině existovalo adjektivum *jarý* nejen s významem ‚jarní, ale i ‚letošní‘ (viz *Malý staročeský slovník*) a že existuje podle SSČ dosud i s významem – ovšem už zcela zastarale – ‚mladé svěží, bujný‘. SSČJ uvádí jako 1. význam: ‚bujarý, bujný, svěží, mladý‘ (s charakteristikou *knižní*), Wikipedie pak: ‚vznětlivý; silný, mocný, vládnoucí, chybně: ten, kdo slaví jaro, obdobně jako NŘ: ‚bujný, prudký, silný‘; lze tedy snad říci, že slovo má i význam ‚statečný‘. Zde odkazuji na báseň Jana Sekavce vztahující se k revoluci r. 1848 *12. červen*, v níž stojí: „Pro Čecha jarého štěstí že pokvete“. Jsme toho názoru, že neověří-li si učitel etymologii v etymologickém slovníku, nejlépe novějším, od Jiřího Rejzky, je lépe se etymologizování vyhnout, aby nedocházelo k mystifikaci žáků.

Všimněme si některých dalších možností, které lze realizovat na vyšších stupních škol, totiž zaměřit pozornost např. na **regionální specifika osobních vlastních jmen**. Je však nutno zohlednit, že v posledních desetiletích a vlastně už zhruba více než ve dvou stoletích dochází k značné migraci obyvatel, takže kdysi relativně stabilní repertoár příjmení se i regionálně obměňuje. Přesto některé regiony nabízejí mnohé zajímavosti. Toho by měl učitel využít. Tak je možno pracovat s příjmeními. Už ve zmíněném okolí středočeských Popovic u Benešova se vyskytovala, event. se vyskytují mj. příjmení motivovaná vztahem k bývalé vrchnosti, např. *Dvořákoví*, *Kočovi*, přezdívkou *Šafářovi*, společenským postavením ve vsi, např. *Svobodovi*, *Zemanovi*, *Fejtkovi* ... i s jejich

přezdívkami. Jméno *Fejtek* se opakovalo ve vsi asi desetkrát, takže jedněm se říkalo podle rodinných řemesel *Kolářovi*, dalším *Pokrejšvačovi*, *Tesařovi* ..., třetím *Vašíčkovi* podle malého vzrůstu Václava Fejtky, *Malhovský* podle umístění domku v Malhovech. Dnes toto příjmení v Popovicích ustupuje, protože z Fejtků zůstávají ve vsi dcery, provdané s jiným příjmením.

Tady a v bezprostředním okolí jsou častá příjmení (jména rodů/rodin) vzniklá ze jmen zvířat, často nejen domácích, jako *Slepičkoví*, *Kohoutkovi*, *Beránkovi* (viz zdobněliny), které lze chápat rozhodně nikoli pejorativně, vyskytovali se tady i *Štikovi*, *Karasovi* a *Rakovi* (oblast oplývá rybníky a potoky). Snad lze obdobně vysvětlit i jméno *Zajícových*, bydlících v blízké samotě pod lesem, v Lažanech. Nevyskytuje se zde rodové příjmení typu *Bejčkoví*, tedy podle jmen zvířat, která chovali větší hospodáři, s tím jsme se setkali např. na šumavském Stachovsku. Naopak častá jsou příjmení motivovaná jmény různého hmyzu, škůdců, lze se tedy domnívat, že vznikla z přezdívek, a to mnohdy nechvalných: *Škvorovi*, *Švábovi*, *Červovi*, *Vosátkovi*, snad i *Žízalovi*. Můžeme se ptát, jaká mohla být motivace i v okolí opakujícího se jména *Brabencovi*. Nabízí se: pracovitost, v úvahu nepřichází malý vzrůst, protože v příbuzenstvu byly a jsou osoby vysoké vedle osob vzrůstu středního, nikoli malého, možno uvažovat i o velkém počtu potomků, samozřejmě se to týká starších generací z doby uzákonění příjmení, tj. konce 18. století. Kde se však tady berou jména podle exotických zvířat, zde běžně nechovaných, jako *Vopičkoví* (v této nářeční podobě) nebo *Pávovi*? Snad lze vycházet z napodobování, „opičení se po někom“, v druhém případě od pyšných příslušníků rodu/rodiny, „nadýmajících se jako páv“? Nebo že by přece jen chovali pávy? Vopičkoví jistě nechovali opičky.

Osobní jména můžeme s žáky získávat stykem s osobami těchto jmen, ale i s **využíváním matrik**, také prostým sledováním **náhrobních desek** na místních hřbitovech. V místech s kláštery a jinými významnými církevními stavbami nacházíme příjmení mající původ v oblasti církevní, motivovaná jmény církevních hodnostářů: *Papež*, *Biskup/Biskupec*, *Opat/Opata*, *Klásterský*, *Farář*, ale např. i *Modlitba*, *Růženec*, i když jsme sami nezjistili jejich větší nahromadění v jedné lokalitě, ale v lokalitách různých. Obdobně je to s jmény vzniklými na pozadí jmen světské vrchnosti: *Císař*, *Král*, *Kníže*, *Vejvoda* (nenašli jsme *Vévoda*, to nemá ani Knappová, 2002), *Hrabě*, *Zeman*.

Můžeme se zaměřit na jména spolužáků, na jejich **rodná jména**, např. *Víš, proč Ti rodiče vybrali právě toto rodné jméno?* Ptáme se tedy na jejich motivaci, ale i na frekvenci v širší rodině, v několika generacích jdoucích po sobě, na dodržování x nedodržování tradice při volbě RJ, na oblibu jmen v různých generacích apod. To vše předpokládá rozhovory žáků-studentů s příslušníky rodin i statistické zpracování získaných dat.

Soustředíme se na příjmení i přezdívký (opět z hlediska motivací, ale i z hlediska vztahu nositelů k nim), dále na **motivaci i příjmení** vzniklých **ze jmen národností/národů**: *Čech/Bůhm* (a odvozeniny), *Němec/Tajč* (v této nespisovné, regionální podobě místo *Deutch*), *Polák*, *Slovák/Slováček*, *Charvát*, *Rus/Rusek*, *Bavor/Babor*, *Prus*, *Rakušan*, *Uher/Uhřík*, *Turek*, *Talián*, *Vlach/Vlašín*, *Špan(i)hel*, *Švejda* (od mnohých další odvozeniny), žáci uvažují o vzniku těchto pojmenování: Nositelé jmen, resp. jejich předci pobývali v zemích těchto národů, bydlili v národnostních ostrůvcích žijících na našem území, měli v oblibě příslušníky těchto národů, nebo naopak, jejich praotcové přišli k nám s cizími vojsky, narodili se jako potomci procházejících cizích vojáků...

Podněty k onomastickým činnostem ve městě poskytují také velmi stará **domovní znamení** na štítech domů, která byla v historických dobách obdobou šlechtických erbů a sloužila k orientaci ve městě, podle nich se nazývali i majitelé domů (viz *Janek od Zvonu*), neboť ty totiž nebyly až

do doby Marie Terezie číslovány. Kdysi jsme využili těchto znamení i při ukládání slohových prací na finále OČJ.

Počínaje druhým stupněm školy se nabízejí **onomastické otázky ve spojení** s výukou literatury, resp. **s četbou**. Tak lze shromažďovat a analyzovat jména místní, pomístní a samozřejmě jména osobní užívaná autory prózy i poezie. To praktikoval ve své vysokoškolské výuce v Ústí nad Labem Václav Müller, ale pokud vím, své zkušenosti bohužel nepublikoval. Podněty může učitel i pro středoškoláky čerpat ze studie Dagmar Mocné, publikované v časopise Český jazyk a literatura (2006/2007), pracující s toponymy v Povídkách malostranských Jana Nerudy.

Literární toponyma identifikují jedinečný objekt, lokalizují ho a tím pomáhají čtenáři orientovat se v prostoru literárního světa. Avšak vždy jde o autorský záměr, takže nelze ztotožňovat realitu literární s mimoliterární. Třeba i věrně zachycená pojmenování určitých lokalit po letech přestávají fungovat jako orientační body v krajině, protože se lokalita změnila k nepoznání, jak jsme se přesvědčili na vlastní oči. Hledající stachovské koupaliště, našli jsme nepropustnou houštinu listnatého porostu a jen trosky obruby bazénu. Tak nás pochopitelně napadlo, jak je to s toponymy v realistických popisech šumavské přírody Karla Klostermanna, a to nemáme na mysli jen počestná německá jména osad, ale změny v šumavských hvozdech a volné krajině ve vztahu k pomístním jménům.

V této souvislosti můžeme připomínat i překlady umělecké literatury, které – chtějíce zachovávat ráz původního textu – přinášejí pojmenování jako *Zvonokosy*, ve slovenštině *Zvonodrozdovo* a pojmenování postav, ne zrovna pochvalné, uveďme ze slovenské verze: *Čalaprška, Jeleňoprška, farář Obroptá, Kunikunda Fitfiraťová*... I takovéto posuny můžeme s žáky sledovat nejen ve výuce české literatury, ale i v cizojazyčném vyučování, a tak integrovat několik disciplín. Např. i četba pro nižší ročníky, jako *Robinson Crusoe*, je vděčná na pomístní jména: ta si Robinson účelově „vymýšlel“ a Josef Pleva to v překladu respektoval.

Počítáme ovšem i s tím, že autor vědomě zatajuje nebo zkresluje lokalizaci, viz u Ivana Vyskočila: *Křtiny ve Hbřbích aneb Blbá hra*. Ovšem u historických románů jsou čtenáři spíše vděční za dodržování autentických pojmenování (mluvím za sebe): „Cesta z Versailles do Paříže vedla půvabnou, zelenající se krajinou“ (L. Feuchtwanger, *Lišky na vinici*, Odeon 1947, s. 11), avšak toto věrné zpodobnění krajiny dnes už neplatí, Paříž se rozrostla až k Versailles.

Mnohé se však zachovalo, viz např. místopisné údaje u Karla Nového, rodáka z Benešova, např. v jeho románu *Plamen a vítr* (ČS 1980, s. 152): *Nemohla se dočkat... až poputuje s ním* (= Petříkem, doplnila M.Č.) *a se sousedkami vzhůru na Karlov* (= stará, historická část Benešova, doplnila M.Č.) *za klášterní zříceninu k dvouposchoďové škole, na jejímž štítu bylo napsáno: Bohu a vlasti*. Obdobně se u Nového setkáváme s *Pozovským lesem*, *Žebrákem*, s *Hlíňánkami*, *Skalicí*, postupickým *Podlěsím*, *Jemništěm* a dalšími místními a pomístními jmény jeho rodného kraje; pobýval právě v Chudlazi, ve vilce na pokraji hlubokých lesů táhnoucích se od Popovic k Nové Vsi a Kopaninám přes Chudláz až k Bystřici. Dnes by však tamní lesy bohužel nepoznal, poničil je dřevokaz kůrovec, ten změnil krajinu k nepoznání...

Stejně jako toponyma i **osobní jména** mívají v literatuře charakterizační roli. Obojí je to zřetelné u přítele K. Nového Vladislava Vančury, nejen v jeho historických spisech, ale i v jeho poetických skladbách, jako *Konec starých časů*, *Luk královny Dorotky* nebo *Hrdelní pře anebo přísloví*. Všimněme si několika osobních jmen právě v posledně jmenované knize: *pan Zazaboucha*, *starý*

Vyplamplán, Půlpytel nebo *pán a paní Skočdopolovi, pan Talafous, Kubelák*, spolu s tím i místního označení hospody: „Šli jsme oklikou k Nezkoušenému pískletu“ (Československý spisovatel 1958, s. 130). Tak tato skladba vedle velkého bohatství frazémů, jež lze vyhledávat, identifikovat a interpretovat, poskytuje i bohatý výukový materiál onomastický.

Poznámka na závěr k literární onomastice z krajiny poblíž Benešova: K. Nový připomínal své zážitky s V. Vančurou, odehrávající se právě zde (Vzpomínka na V. V., Panorama XXI, 1945/46: Jak tancovali v hospodě ve Skalici, jak chodili lipovou jemnišťskou alejí apod.).

Mohli bychom uvádět množství dalších námětů k onomastickému studiu žáků, ale to ponecháme na každém učiteli, na jeho oblíbených autorech spojených s lokalitami jemu drahými a žákům blízkými.

Literatura (výběrově)

- Beláková, M.: Miesto proprií v konstruktivisticky chápanej výučbe slovenského jazyka. In Janovec, L. (ed.): *Propria a apelativa – aktuální otázky*. Praha: UK, 2020, s. 99–118.
- Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K.: *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN 1978.
- Čechová, M.: *Komunikační a slohová výchova*. Praha: ISV, 1998.
- Čechová, M.: *Řeč o řeči*. Praha: Academia, 2012.
- Čechová, M.: *Život s češtinou*. Praha: Academia, 2017.
- Čechová, M.: Regionální problematika ve vyučování. *Český jazyk a literatura*, 72, 2021/22, s. 174–178.
- Čechová, M.: *Svět v češtině a svět češtiny*. Praha: Nadace J. M. Z. Hlávkových, 2022.
- Čechová, M.: Onomastická témata ve studiu češtiny. In Janovec, L. (ed.): *Propria a apelativa – aktuální otázky*. Praha: UK, 2020, s. 67–72.
- Čechová, M. – Oliva, K.: *Hrátky s češtinou*, Praha: SPN, 1993, pozdější upravená a rozšířená vydání, za spolupráce P. Nejedlého. Praha: SPN, 2001, 2007.
- Čechová, M. a kol.: *Český jazyk pro 3. ročník SOŠ*, Praha: SPN, 2002.
- Čechová, M. a kol.: *Český jazyk pro 3. ročník SŠ*. Praha: SPN, 2013.
- Dvořáková, Ž.: Specifika literárních toponym. *Český jazyk a literatura* 66, 2015–2016, s. 223–229.
- Dvořáková, Ž.: Popis projektu „Česká příjmení“ pro 1. stupeň. In Janovec, L. (ed.): *Propria a apelativa – aktuální otázky*. Praha: UK, 2020, s. 119–130.
- Funkcje nazw własnych imien w kulturze i komunikacji*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 2015.
- Knappová, M.: *Naše a cizí příjmení v současné češtině*. Liberec: TAX AZ KORT, 2002.
- Kopečný, F.: *Průvodce našimi jmény*. Praha: Academia, 1991.
- Minářová, E. – Sochová, D. (eds.): *Vlastní jména v textech a kontextech*. Brno: MU, 2014.
- Mocná, D.: Nerudova Malá Strana aneb Jak jsme kreslili mapu fikčního světa. *Český jazyk a literatura* 57, 2006/2007, s. 60–69.
- Moldanová, D.: *Naše příjmení*. Praha: Mladá fronta, 1983.
- Polívková, A.: *Naše místní jména a jak jich užívat*. Praha: Academia, 1985.
- Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Praha: Leda, 2015.

Propria v tzv. brusech jazyka českého z 19. století

Proper Nouns in Puristic Language Manuals from the 19th Century

Helena Chýlová

Fakulta pedagogická ZČU v Plzni

Abstrakt: Kapitola přináší pohled na vybraná propria, především antroponyma a toponyma, zařazená v příručkách jazykové správnosti z poslední třetiny 19. století. Problematika proprií je sledována z aspektů lingvistických i historických: z hlediska pravopisného a z aspektu morfologického a také z hlediska dobového hodnocení vhodné nebo nevhodné slovtvorné utvářenosti proprií i jejich případných odvozenin, především relačních adjektiv. Stranou pozornosti nezůstávají také doklady projevů tehdejších purizujících tendencí a deskripce z pohledu uplatnění vývojových tendencí u jednotlivých propriálních druhů.

Klíčová slova: proprium, toponymum, antroponymum, brus, dobové propriální aspekty, 19. století

Abstract: We analyse selected proper names, especially names of places and human beings, contained in language manuals from the last third of the 19th century. The analysis follows both linguistic and historical aspects. From the linguistic point of view, orthographic and morphological aspects are taken into consideration. The concept of (in)adequacy of the period is within our focus, too, taking into consideration word formation of proper nouns and their derivatives, namely relation adjectives. Signs of puristic tendencies are pointed out and related to individual types of proper nouns.

Keywords: proper noun, names of places, names of human beings, puristic language manual, aspects of proper nouns of the period, purism, 19th century

Téma naší kapitoly vychází z návaznosti vývoje jazyka na dobu Presslovu¹¹⁰ a Jungmannovu, která se projevuje ve výběru jazykových jevů zařazených do tzv. brusů, příruček jazykové správnosti, které vycházely od poloviny 19. století, především v jeho poslední třetině, a jsou dosud vnímány většinou lingvistů jako ukázky či přímo vzory puristických prací. Druhým impulsem pro vznik statí je výrazný rozvoj propriální sféry současné češtiny, související s novými teoretickými otázkami a teoreticko-klasifikačními pohledy na onomastickou problematiku a také s rozvojem současné onomastické gramatiky, představované hlavně brněnskou školou v čele s J. M. Tuškovou. V tomto

¹¹⁰ Jan Svatopluk Presl v roce 1831 spoluzakládal *Matici českou*, finanční nadaci pro nakladatelství českých knih a zároveň osvětovou organizaci s původním cílem vydat českou encyklopedii. Matice česká vydala také tři *Brusy jazyka českého*.

kontextu považujeme za důležitou možnost sledovat vývojové proměny a návaznosti propriální tematiky orientované na uživatele jazyka v komparaci s předminulým stoletím. V analyzovaných příručkách, které jsou ve většině koncipované jako slovníkové či částečně slovníkové, představují propria stabilní část heslářů slovníkových částí. Zejména v tzv. brusech matičních nalézáme také rozsáhlé informační části o propriálním tvarosloví. Obsahují především toponyma a antroponyma cizího i domácího původu, ale reflektují i problematiku živou až dosud, např. otázky přechylování ženských jmen či zápis velkých písmen.

Zdrojem studie je deset příruček jazykové správnosti různé úrovně a koncepce vznikajících v reakci na zvědečnění češtiny v daném vývojovém období jako kompenzace pro uživatele¹¹¹. Stranou ponecháváme publikace voluntaristické a soustředíme se na výběr brusů v dané době užívaných, hlavně na tzv. brusy matiční. Hlavním problémem daných příruček je zdroj kritérií jazykové správnosti, která mnohdy vycházejí z dobových puristických stanovisek. To se projevuje především ve sféře apelativní, ve sféře propriální naopak můžeme sledovat poměrně široký přehled jednotlivých typů i jednotlivých proprií různých tříd komentovaných s ohledem na uživatele, přinášejících i vývojovou perspektivu.

Název *brus* zavádí Pavel Josef Šafařík v návaznosti na *Brus* Konstancův a v názvu samém ožívá jedno ze základních obrazných pojmenování souvisejících s představou kultivace jazyka. Podle tohoto typu příruček je pak pojmenován i dobový purismus. Uvědomujeme si, že s ohledem na bohatou produkci příruček (či článků) tohoto typu především v poslední třetině 19. století nemůžeme postihnout všechny tehdy vzniklé publikace. Vybrali jsme deset příruček daného zaměření s podobnou koncepcí: obsahují úvodní a výkladovou část a abecedně uspořádaný slovník podezřelých, odmítaných či opravovaných jevů.¹¹² Z této koncepce se poněkud vymyká *Oprávc* Františka Bačkovského, který je organizován podle jednotlivých slovních druhů a jehož prostřednictvím autor reaguje především na seznam odmítaných kompozit v matičním vydání *Brusu jazyka českého*. Také *Brus jazyka českého* Miloše Hattaly je koncipovaný tak, že v něm autor vykládá široce pojaté otázky kulturní a polemizuje s názory ostatních.

Mezi brusy individuálními, nepřipravovanými institucionálně, můžeme doložit příručky rozdílné úrovně. Např. brus Javůrkův nebo Praskův jsou poměrně voluntaristické, naopak brus Vorovkův je prací dobré úrovně. Ve většině těchto příruček je primárním jazykem čeština, někdy jsou jako výchozí uváděna i slova německá, což dokládá silnou dobovou interakci obou jazyků. Němčina je primární např. v Mikešově *Strážci* nebo také v prvním vydání *Brusu matičního*. Největší autoritě se těšily brusy vydávané Maticí českou. Matiční *Brus jazyka českého* vyšel třikrát, v letech 1877, 1881 a 1894. Druhé vydání je téměř totožné s prvním, nejrozsáhlejší je vydání třetí. Příručka je rozdělena do dvou částí: po předmluvě následuje tvaroslovná část, vytvořená s předpokládanou oporou o znalost současné mluvnice. Druhou část představuje oddíl nazvaný

¹¹¹ Stranou jsme záměrně ponechali dvě příručky jazykové správnosti vycházející těsně po druhé světové válce, které výrazně navazují na předchozí stav, ale jsou koncipované jako popularizační. Jedná se o příručku Antonína Opravila z roku 1945 nazvanou *Nikoli, nýbrž* s podtitulem *Kopa hříchů proti dobré mateřštině a Rukověť správné češtiny* Václava Müllera vydanou roku 1946. U každé zdrojové publikace je v závorce na konci citace uvedena zkratka sloužící k její identifikaci. Zároveň jednotlivé citace označujeme kurzívou. Zdrojové publikace jsou také označeny zkratkou v seznamu literatury.

¹¹² Sestavit seznam nesprávných a podezřelých jazykových prostředků a doložit je jejich náležitou podobou se pokusil Jiří Haller v *Rukověti mateřského jazyka* z roku 1940. Příručka však zůstala nedokončena, vyšel pouze první díl (do písmene K).

Slovník obsahující především „prohřešky“ lexikální a syntaktické. V prvním i druhém vydání *Brusu* je velká pozornost věnována také skloňování cizích proprií. Třetí edice je „úplně změněné a rozmnožené vydání“, které představuje nejpropracovanější *Brus jazyka českého*. Před část tvaroslovnou a slovníkovou je implementován ještě oddíl nazvaný *Dodatek o psaní a sklánění cizích jmen*. Větší pozornost je také obecně věnována cizím slovům a výklady jsou více přizpůsobeny Gebauerovým mluvnicím. Je třeba si uvědomit, že až do vydání Gebauerových *Pravidel hledících k českému pravopisu a tvarosloví* (1902) představoval tento brus český spisovný úzus.¹¹³

Pro porovnání se současným stavem jsme propriální problematiku v analyzovaných zdrojích rozdělili do několika okruhů, s nimiž se setkává i dnešní uživatel jazyka: 1. výslovnost proprií cizího původu; 2. pravopisné otázky, zejména zápis velkých písmen; 3. morfologická problematika, 4. slovtvorné (návoslovné) jednotlivosti a 5. užívání proprií v komunikaci.

1. Výslovnost proprií cizího původu

Výklady o podobě výslovnosti proprií se pravidelně objevují v jednotlivých slovníkových heslech až ve třetím vydání matičního brusu (1894), jsou zde uváděny v závorkách před údajem morfolo-
gickými. U brusů s individuálním autorstvím se většinou jedná o jevy nebo komentáře spíše nahodilé. U brusů matičních však mnohastránkový výklad již ve druhém vydání z roku 1887 věnovaný tvarosloví jmen z jazyků indoevropských i neindoevropských včetně indických obsahuje také výklady o výslovnosti jednotlivých jmen, jejíž znalost je nutná k vytvoření náležitých forem propria.¹¹⁴ Ve slovníkových heslech se výslovnost uvádí pouze u proprií cizího původu: *Anjou* (v. *Anžú*) p.¹¹⁵, *Brno* nebo *nesklonné*, *Beatrice* (v. *Beatriče*), *Beaumarche* (v. *Bomaršé*) – *aisa*, p. *holub*, *Cambridge* (*Khembridž*), – *dže*, p. *Lomnice*, *Cetinje* (v. *Cetyně*), *Cid* (v. *Dcid*) p. *holub*, *Szekely* (v. *Sekel*), *Seine* (v. *Sén*), *možno i počestěle Seina* (B3).

U zápisu výslovnosti je možné sledovat dobový úzus, zařazena jsou jména ze slovanských i neslovanských jazyků. Jak je z příkladů patrné, objevují se přejatá toponyma i antroponyma, jména rodná i příjmení. Výslovnostní podoba slouží také k rozlišení exonym a jmen přejatých. *Cizí jména v jazyku našem jsou buď: a) Cizí jména v našem jazyku počestěná, t. ta, která se přizpůsobila mluvidlům českým a duchu jazyka*¹¹⁶, na př. *Řím, Vídeň, Paříž, Mnichov, Mojžíš, Matouš, Ondřej. b) Nepočestěná, t. ta, která zachovávají původní svůj tvar i výslovnost v jazyce českém. Tato cizí slova píšeme původním, v každém jazyku zvláštním pravopisem [...], např. Rigi, Schiller, La Rochele, ...* (B3).

2. Pravopisné otázky

Pravopisné jevy probírané v brusech se rozpadají do několika okruhů: pravidelně je pozornost věnována psaní vokálníké délky, zápisu měkkosti konsonantů, zjednodušování souhláskových

¹¹³ Netolerantní a voluntaristické návrhy úprav publikované v jednotlivých brusech nebyly jen přijímány, ale také budily odpor. Např. v roce 1874 zesměšňuje brusiče a jejich snahy Vítězslav Hálek ve fejetonu *Ten náš vybroušený český jazyk* (*Národní listy*, 30. 4.).

¹¹⁴ Nalezneme zde i přehled značek užívaných k označení hlásek, které čeština nemá (B2, s. 27).

¹¹⁵ Zkratka v. označuje vyslov, p. je podle vzoru.

¹¹⁶ Duch jazyka představuje jeden z nejméně frekventovaných puristických argumentů, jeho podstata však není nikde vyložena.

skupin při odvozování adjektiv a pravopisných jednotlivostí. Ve výkladech všech analyzovaných příruček jsou vždy zařazeny pasáže o psaní velkých písmen, tyto informace se opakují i ve slovníkových oddílech.

U problematiky zápisu vokalické délky se opakovaně v různých brusech upozorňuje na nevhodné prodlužování vokálů u adjektiv: *mělnický, ne mělnický*¹¹⁷ (O, B1); na náležité podoby domácích toponym: *Chrudím, Kouřím, Vlaším, správně Chrudim, Kouřim, Vlašim, tak i Příbram s krátkým a. Kralice, správně Kralice, kralický* (B3). *Blánenský jest chybně tvořené adjektivum od jména místního Blansko; neboť toto jest samo střední rod adjektiva. A jako od jména Hlinsko není přídavné jméno určité hlinenský, od Krnsko krnenský, nýbrž hlinský, krnský, tak také blanský od Blansko. Srov. Blanský les, předhoří mezi Budějovicemi a Krumlovem* (B2). Zde v hesle nalézáme doklad chybně uplatněné analogie (dobově chápané jako jedno z kritérií jazykové správnosti), která se neudržela (nyní blanský – Blanský les, Blanné – i blanenský, vztahující se k městu Blansko).

Dnes platí, že je-li základové slovo zakončeno na -ň, základ u adjektiva se nemění, z údajů v brusech vyplývá, že toto pravidlo se ještě stabilizuje: *plzeňský, ne plzenský* (O), podobně *videnský, správněji vídeňský* (B3). Nacházíme i doklady náležitého zjednodušení souhláskových skupin: *annenský – správně anenský, jako panna – panenský*. (O, B1–B3).

Hlavním tematickým okruhem spojovaným s proprii již od prvních mluvnic českého jazyka je psaní velkých písmen. V brusech můžeme sledovat stabilizaci pravopisných pravidel u víceslovných názvů: ...u vlastních jmen, která se skládají z řady pouhých jmen obecných, píše pouze první slovo velkým písmenem: *Český les, Vodičková ulice*¹¹⁸ (O). Předmětem pozornosti je také pravopis adjektiv odvozených od toponym: *co do psaní počátečního písmene jejich, jeví se velký zmatek – český / Český, litoměřický / Litoměřický* (B1). Můžeme sledovat posun k formulaci jednotného, dodnes kodifikovaného pravidla: ...přídavná jména odvozená od jmen vlastních, doporučuje se psát, pokud možno, s malým písmenem náslovným: *český lid, budějovický biskup* (B3).

Mnoho prostoru je ve výkladových částech věnováno otázkám zápisu cizích i přejatých toponym: *Ve psaní slovanských jmen jest velký zmatek proto, že vídáme je psána několikerým pravopisem, a to buď českým nebo jinoslovanským nebo neslovanským: Zagreb / Záhřeb; Nikšić, Niksich, (...). Zavrhnouti se musí naprosto, aby jména jihoslovanská psala se pravopisem neslovanským. Chybně tedy: Niksich, Zemony, Rajan... Jmen zčeštěných nelze psát jinak než pravopisem českým: Záhřeb, Celovec, Lublaň, Bělehrad (...), co se však týče jmen ostatních, méně známých, buďtež psána pravopisem jihoslovanským: Negotin, -a, Travnik, -a, Vidin-a... Týmž pravidlem jest se řídit i při psaní jmen ruských a polských.*

Z jednotlivostí se opakují hlavně dva pravopisné jevy: rozdíl v zápisu mezi toponymem a antroponymem: *Přibyslav* (v Jungmannově slovníku označeno jako: *nomen viri*), *Přibislav/Přibislava* (Jungmann: *nomen loci*). A náležitý zápis písmena *x* v antroponymech slovanského původu: *x se zpravidla nerozvádí v ks – Alexej, Alexander, ne Aleksander, Aleksej* (B1–B3). Ojediněle se objevuje i otázka nevhodného psaní spojovníku, např. *Milte, Milteho, je třeba psát bez čárky, ne Milte-ho* (J, 1873).

¹¹⁷ Uvědomujeme si, že tento jev (i další zařazené na tomto místě) může být chápán jako jev slovotvorný, ale zařazujeme jej k pravopisu podle zdrojových publikací.

¹¹⁸ Na tomto místě je zachycen dodnes jev progresivní v běžně mluveném jazyce: nahrazování posesivního adjektiva ve jmenném tvaru tvarem složeným.

3. Morfologická problematika

Morfologické otázky v brusech jsou v podstatě shodné se současností. Formální morfologii je ve všech analyzovaných příručkách věnována značná pozornost, téměř v každém brusu je před slovník předsažen oddíl tvaroslovný, v němž se probírá tvoření tvarů apelativ i proprií domácího i cizího původu. V brusech matičních je zdůrazněno, že skloňování cizích jmen musí podléhat určitým pravidlům a jejich užívání a význam je klíčový hlavně pro školu, *avšak stanoviti pevná pravidla jest věcí velmi nesnadnou* (B2). Preferována je deklinace cizích jmen ve shodě s původem: *Cháron, -onta (ne -na); Juno, -ny; Jupiter, -Jova; Karthago, -iny; Leonidas, -idy* (B2); postupně se zejména u toponym objevují i variantní koncovky: *Kabul, -la i lu; Liverpool, -a (-u)* (B3). Zároveň ve výkladech rezonuje dobový odpor proti neohebným podobám cizích proprií a využívání nominativu jmenovacího. Na podporu deklinace je uváděn názor P. J. Šafaříka (publikovaný v Časopisu Českého museum, 1862, s. 116–117): *Mně se zdá, že na tom stupni vyvinutí, na kterémž jazyk náš stojí, povinnost naše, spisovatelův i učitelův, jest, hájiti přirozeného ústrojí jazyka jak všudy jinde, tak zvláště co se skloňování cizojazyčných jmen dotýče, pokud se jen hájiti dá: neboť jsem přesvědčen, že ztratí-li kdy jazyk náš ústrojnou svou ohebnost, jak ji např. již dávno ztratil bulharský, začátek se stane od neskloňování cizích jmen a cizích slov.* (B2). Při komparaci se současnou podobou kodifikace je možné dobře sledovat dynamiku vývoje od 19. století do současnosti.

Jednou ze základních morfologických otázek je podoba genitivu sg. maskulin u toponym domácích i cizích a její vývojový pohyb: *u názvů měst, městeček a řek, ta mají v genitivu koncovku -a, vyjmouc jmen, jež vzešla ze jmen obecných, tedy: Berouna, Brandýsa, Berlína, Jičína, Londýna, Rýna, Tibera (nesprávně Tibery). Ale mluví se do Bělohradu, Brodu, Dubu, Chlumu, Mostu, Petrohradu* (B2). V (B3), tedy o sedm let později, je uvedeno: *Berlína, Jičína, Rýna, Tibera, také Tibery* (zdůraznila H. Ch.). *Toliko jména místní mající význam obecný (a to jen některá), mají -u: tedy do Brodu, do Chlumu, z Mostu, Petrohradu, Písku, Vyšehradu atd., protože jména brod, chlum, most jsou zároveň jména obecná, jež mají v genitivu -u. Těž jména osadní složená s příponou -štát mají u: do Libštátu, Jiřík z Kunštátu, atd.*

S koncovkou genitivu souvisí zejména u názvů míst i podoba lokálu sg. a konkurence koncovek -ě a -u. V (B2) čteme: *V lokále neživých jmen na b, l, m, p, s, z užívati jest lépe přípony -ě za pozdější -u.* (B3) upřesňuje: *v lokále jednotného čísla mají jména místní zpravidla příponu -ě (e) – v Berouně, Brandýse, Jičíně (...), ale jména na -ek mají u: jako v Borku, Frýdku, Písku a p. Jiná na -k přijímají přípony obě: v Žamberku i Žamberce, Mělníku i Mělníce, Rakovníku i Rakovnice a p. Podobně: V Polště je tak správný lokál jako v Polsku.*

Výklady a doklady singulárních genitivních forem se týkají také antroponym mužského rodu domácích i přejatých a dokládají konkurenci v užívání koncovek -a a -e: *mužská osobní jména na -s, -x, -z mají -a: Nečasa, Mráza, nikoli Nečase, Mráze* (O); *chybně se sklánějí podle muž Alojse, Brandejse, Krause (...) a. p., správně Alojsa, Brandejsa, Krausa* (B2). *Toliko u jmen německého původu převládá již tvar přehlasovaný, sklánějí se tedy podle vzoru oráč, ačkoli tvary nepřehlasované rovněž se vyskytují, tedy Fuchse (a), Krause (a), Klause, (a) atd. Jména na el mají -e: Daniele, Israele, Samuele* (B3).

Další progresivní vývojový jev představuje konkurence forem nominativu pl. u jmen obyvatelských: *Táborita – jen Táborité, nikoli -i; Srb, Rus / Rusín – jen Srbové, Rusové* (J; kap. Poklesky ve skloňování jmen statných); *jména na -an mají -é: Slované, Římané* (B3).

Slovníkové hesláře i výkladové pasáže se zabývají také otázkami rodu u jednotlivých jmen, oikonym i hydronym, např. u jména *Tiber*, -a, mužský rod (B2); *Tiber*, *Tibera* (Tibery), mužský i ženský rod (B3). *Jména měst: Boleslava, Čáslava, Přibislava, Soběslava* jsou chybné formy. *Správně Boleslav, Čáslav, Soběslav atd. Jihlav, správně Jihlava* (B3). *Dunaj splavná* – chybně, dle německého *die Donau, Dunaj splavný* (B1). *Kroměříž jest rodu mužského* (O); *Olomouc jest rodu mužského* (B3). Můžeme sledovat vývoj rodové příslušnosti urbonym, neboť v dnešní češtině jsou pojmenování Olomouc i Kroměříž ženského rodu, ale v teritoriálním dialektu se stále vyskytuje přiřazení k rodu mužskému.

Jiným morfologickým jevem vyvolávajícím dodnes určitou nejistotou uživatelů jazyka je zařazení jmen zakončených na sufix *-ice* ke kategorii jmenného čísla. Výklady o těchto jménech se objevují ve všech brusech: a) *Místní jména, jichž v jednotném čísle se užívá, odvozena jsou z většího dílu ode jmen neživé přírody, jako: bylin, nerostů, vod, zemské půdy atd. neb od výkonů lidských. Taková jsou Branice, Březnice, Brotice, Březnice, Bukvice, (...), Teplice, Těšnice, Týnice, Vlasenice, Vožice (Mladá), Železnice, Žirovnice atd. b) Místní jména množného čísla jsou nejvíce odvozena od jmen osob nebo zvířat, zejména končí-li na -ovice. (...) Taková místní jména jsou: Biskupice, Bernartice, Budějovice, Čelakovice, Horažďovice, Kněžice, Libořice, Markvartice, Mirovice, Němčice, Štěpánice, Velhartice, Vilémice, Vokšice, Holubice, Psinice, Račice, Zaječice, Zvířetice, Žitčice* (B2).¹¹⁹ V jednotlivých heslech např.: *do Hořice, v Hořici, správně do Hořic, v Hořicích jak mluví okolní lid a píše Palacký. Z příkladů vyplývá, že změna čísla nastala z příkladových slov pouze u jména Teplice* (např. v dokladech uváděných v ČNK jsou Teplice pouze v množném čísle). Včleněny jsou i doklady jednotlivých forem: *do Králové Hradce, do Karlovar (ne do Karlovarů), do Karlových Var* (B3).

4. Slovtvorné (náztvorné) jednotlivosti

Z názvoslovných jevů je opakovaně probíráno tvoření relačních adjektiv a jmen obyvatelských od toponym, především tvořených příponou *-an*. Tyto jevy jsou také opakující se součástí heslových slov slovníkových částí příruček, např. *afrikánský – ne, lépe africký; amerikánský, lépe americký; Afrikán ne, lépe: Afričan; Amerikán, lépe: Američan; Evropan – Evropan (O, B1); Irčan, Irlandan, správně Ir, Iřan, Nizozemčan, správně Nizozemec, Nizozeman* (B3). Dalším obyvatelským jménem budícím zjevně dobové rozpory jsou Čechoslované: *Čechoslované jest zrovna tak nesprávné jako Rusoslované, Polákoslované atd. Místo toho drží se svého jména kmenového. Nad to čeština nemiluje složenin z podstatných jmen vzniklých* (B2). *Českoslovanský. Složenina tato jest grammaticky správná, ale na označení všech větví kmene české, moravské, slezské a slovenské mělo by se raději užívat tvaru: československý* (B3).

Dalším slovtvorným problémem pro uživatele může být (a také v současnosti stále je) tvoření adjektiv od víceslovných oikonym: ... *kralodvorský, lépe královédvorský, kralohradecký, královéhradecký* (B1); (B3) už uvádí jako správné jen *královédvorský* a *královéhradecký*. Sledovat můžeme také stabilizaci forem, i těch užívaných v běžné mluvě: *Hostejn, Hostín ne; Hostýn* (O); *Hradčín, Hradčana ne, správně Hradčany, Hradčan* (B3).

¹¹⁹ Podobně je rozdíl mezi jmény v jednotném a v množném čísle definovaný i v knize POLÍVKOVÁ, A. *Naše místní jména a jak jich užívat*. Praha: Universum, 2007.

5. Užívání proprií v komunikaci

Z pohledu vývojové dynamiky propriálního systému brusy dokládají odmítání nominativu jmenovacího, např.: *N. N. bydlí Karmelitská ulice č. 7, správně: v Karmelitské ulici č. 7; rovněž chybně jest nominativem list datovati: Praha 5. 4. 1876; píšme: sepsal knihu „Hlubinu bezpečnosti“, nikoli sepsal knihu „Hlubina bezpečnosti“* (O).

Dobové názory týkající se překládání jmen a tradičních exonym vymezuje následující citace: *Vlastní jména nebudte do češtiny překládána, poněvadž jejich překladem původní jich význam buď se stírá, nebo zatemňuje: např. Innsbruck, ne Innomostí (počeštěno Inšpruk), [...], Tolstoj, ne Tlustý, ale Tolstý. Vyňata jsou jména křestní, která od nejstarších dob se překládala a v češtině zdomácněla, na př.: Božena (Beatrix), Bohumil (Theofil), Bohdan (Theodor). Libušky jsou Drahotín (m. Karel), Vánkomil (m. Zefyrin), Vlčichod (m. Wolfgang). Název města Aachen psali a vyslovovali naši předkové Cáchy, jež vzniklo ze spojení z(e) Aachen; nynější název je Achy (B3). Nevhodné je užívatí jmen cizích za slovanská: Ragusa za Dubrovnik, Zara za Zadar... (B2).*

Pozornost je věnována opakovaně také vhodnému užívání předložky ve spojení se jménem: *...v titulech kladme v genitivu předložku z: Karel, kníže ze Schwartzemberku, Aleš z Kolowrat, předložku na klademe chybně udávající polohu místa, píšme: Brandýs nad Labem, ne Brandýs na Labi (B3).*

Jiným jevem jsou otázky přechylovacích sufixů, které se objevují u jmen cizího původu i u jmen domácích. *Jména ženská přijímají v nominativu koncovku českou: paní Carnotová, Goethová, nebo ka – Marie Stuartka (B3). Rozlišovat je třeba: Anna Myslíkova (nevdaná), Anna Myslíková (vdaná), u -ský: Marie Rajska (vdaná), Marie Rajských (nevdaná, J); ... ale rozdílu toho není třeba činiti... (O). Než rozdíl ten mezi koncovkami -ova a -ová jest původu nového, na starých spisech nezaložený a nad to i zbytečný. Vždyť takovými tvary má se naznačiti jméno osob ženských a nikoli jakýsi přivlastňovací smysl, který by byl při svobodných osobách zletilých a svéprávných dokonce absurdní (B2–B3).*

V jednotlivostech se projevují jednak i naprosto subjektivní, ba i puristická hlediska, např.: *chyba – u žen Indů – Indických; nebyly krásny oku Evropanů – nebyly krásny oku evropskému (P), podobně ...místo přivlastňovacího genitivu jest užiti přídavného jména: Otakar, král Čechů – ne, pouze Otakar, král český (R). Jsou zachycené i vývojové aspekty u jmen etnických i rodných: Jméno Horvát, horvátský, Horvátsko jsou jména nesprávná. Nebo Horvát jest tvar maďarský, staré české jméno zní u Dalemila, Pulkavy, Blahoslava, Hájka, Dobrovského a j.: Charvát, charvátský. (...) Příslušný kmen sám nazývá se Hrvati. Píšme tedy raději Charvát, -átsko, -átský (B2). Čeněk chybně se užívá místo Vincenc. Jestliž Čeněk skrácené jméno Čestislav, tak jako Lacko ze jména Ladislav (B2). Hynek užívá se špatně místo Ignác, slovo Hynek pocházející z Henricus znamená tolik co Jindřich. (B3)*

Závěr

Analyzované příručky prezentují nejen odmítané zdroje purizujících názorů na jazyk, ale mohou být také nahlíženy jako uživatelská příručka a významný zdroj pro poznání dobové normy (nejen) propriálního systému, v němž je možné sledovat stabilizaci výslovnostních, pravopisných a morfolo-
gických propriálních podob. Propria jsou pravidelně zařazována nejen ve výkladových oddílech

brusů, ale průměrně tvoří jednu třetinu hesláře u jednotlivých písmen jejich slovníkových částí. Brusy tak z hlediska informací o propriích představují vzájemně propojenou mluvnici a slovník. Rozsáhlé jsou hlavně výklady o propriích cizího původu s velkým rozsahem, např. devatenáct stran ve třetím vydání matičního brusu z roku 1894, v němž tvaroslovná část zahrnuje celkově téměř 50 stran.

Excerpovaný materiál umožňuje sledovat vnitřní proměnlivost gramatických disciplín s orientací na propria, prezentuje jako základní onymickou složku toponyma a v menší míře antroponyma, představuje zejména externí vývojové vlivy působící na propria. Dokládá nárůst počtu cizích jmen v češtině přejatých z mnoha evropských i mimoevropských jazyků, zachycuje formální varianty a základní problematiku proprií domácího původu, klade důraz na užívání proprií v komunikaci. Otevírá témata, která jsou živá pro uživatele i v současné češtině, např. otázky psaní velkých písmen, problematiku deklinace přejatých toponym a antroponym, otázky přechylování ženských příjmení, a to domácích i cizích, apod. Bezesporu je dokladem vývojové dynamiky dobově zakotvené propriální sféry.

Literatura

- Bačkovský, F.: *Oprávcé poklésků mluvnických v jazyce českém všemu žactvu i vůbec obecnstvu*. Praha: 1882. (O)
- Bartoš, F.: *Rukověť správné češtiny*. Telč: Nákladem českého knihkupectví Emila Šolce, 1891. (R)
- Hattala, M.: *Brus jazyka českého*. Praha: L. L. Kober, 1877. (H)
- Chýlová, H.: *Purismus v jazykové výchově 20. století*. Plzeň: ZČU, 2013.
- Javůrek, J.: *Brus jazyka českého*. Praha: Nákladem Theodora Mourka, 1873. (J)
- Jungmann, J.: *Slovník česko-německý*. Praha: J. Fetterlová, 1835–1839.
- Komise Matice české: *Brus jazyka českého*. Vydání první. Praha: Nákladem Theodora Mourka, 1877. (B1)
- Komise Matice české: *Brus jazyka českého*. Druhé, rozmnožené vydání. Praha: J. Otto, 1881. (B2)
- Komise Matice české: *Brus jazyka českého*. Vydání třetí, úplně změněné a rozmnožené. Praha: J. Otto, 1894. (B3)
- Mikeš, F. O.: *Strážce jazyka českého*. Druhé, přimnožené vydání. Praha: J. Otto, 1874. (M)
- Minářová, E. a kol.: *Čeština v pohybu*. Brno: Masarykova univerzita, 2015, s. 7–20.
- Prasek, V.: *Brus příspěvkem ke skladbě srovnávací*. Praha: Fr. A. Urbánek, 1874. (P)
- Pravdová, M. – Svobodová, I. (eds.): *Akademická příručka českého jazyka*. Praha: Academia, 2019.
- Svobodová, I. a kol.: *Psaní velkých písmen v češtině*. Praha: Academia, 2015.
- Vorovka, K.: *Strážce jazyka. Slovníček grammaticko-fraseologický, jenž jest zároveň brusem jazyka českého*. Praha: L. L. Kober, 1896. (V)

Jazykový obraz Covid-19 v slovenskom a anglofónnom mediálnom prostredí¹²⁰

The Language Image of Covid-19 in the Slovak and English-speaking Media Environment

Annamária Genčiová – Petra Jesenská

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Abstrakt: Covid-19 sa stal v rokoch 2019–2021 vysoko frekventovanou medializovanou problematikou, ktorá zasiahla celý svet. Cieľom mediálnych komunikátov bolo/je sprostredkovať informácie o pandemickej situácii, napr. informovať o aktuálnych opatreniach a nariadeniach, priblížiť priebeh a vývoj krízy v slovenskom a zahraničnom prostredí, prezentovať stanoviská politických činiteľov a zodpovedných subjektov za vyriešenie krízy. Sprostredkovanie informácií v súlade s požiadavkami mediálneho publika a záujmami prispôsobenými subjektívnym zámerom zapríčinilo nejednotnú, ba až ambivalentnú percepciu mediálnych obsahov.

Kľúčové slová: Covid-19, jazykový obraz, mediálna komunikácia, kríza, pandémie

Abstract: Covid-19 became a highly frequented media issue in the years 2019–2021, which affected the whole world. The aim of media communications has been to convey information about the pandemic situation, e.g. to inform about current measures and regulations, to present the course and development of the crisis in the Slovak and foreign environment, to present the opinions of political actors and entities responsible for resolving the crisis. The communication of information in accordance with the requirements of the media audience and interests adapted to the subjective intention has caused an inconsistent, even ambivalent, perception of media content.

Keywords: Covid-19, language image, media communication, crisis, pandemic

Úvod

Výskum realizovaný na interdisciplinárnej platforme má ašpiráciu vzťahovo-interpretačne predstaviť mediálny jazykový obraz¹²¹ mimoriadnej udalosti z krízového prostredia v slovenskom a anglofónnom mediálnom prostredí. Ide o problematiku, ktorá je aktuálna, a dostáva sa do centra pozornosti nie len lingvistiky, ale aj iných vedných odborov, napr. politológie, sociológie,

¹²⁰ Text vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA č. 1/0748/21 Lexikogenetický potenciál mediálneho politického diskurzu o kríze.

¹²¹ Slovné spojenie *jazykový obraz* slúži na pomenovanie lexikálnej stránky analyzovaných mediálnych komunikátov. V rámci vedeckovýskumných aktivít nepracujeme s teóriou jazykového obrazu sveta (bližšie pozri Vaňková et al. 2005).

filozofie, etiky atď. Covid-19 predstavuje výrazný spoločenský, politický, medicínsky, etický, ale aj lingvistický fenomén, ktorý predpokladá ďalšie vedecké skúmania, odborné, ale aj laické diskusie s kontroverznými názorovými stanoviskami. Odborná štúdia predstavuje podnetné náhľady a vstupy do diskusie o lingvistických aspektoch používania primárnych pojmov súvisiacich so sledovanou problematikou.

1. Výskumné ciele a metódy

Objektom výskumného zámeru je mediálne stvárňovanie mimoriadnej udalosti v slovenskom a anglofónnom mediálnom prostredí pod vplyvom sociopragmatických determinantov. Motívom je zamerať výskumnú pozornosť na jazykové prostriedky a sémanticko-pragmatické osobitosti súčasného politického diskurzu o kríze v mediálnom rámci. Primárnym cieľom je zistiť, ako sa obohacuje lexika mediálne sprostredkovaného diskurzu o krízach. V predmetnom záujme výskumných aktivít je analyzovať 1. vznik a vývoj nových pomenovaní a označení, 2. systémo-vo-komunikačné uplatnenie nových lexikálnych jednotiek v spoločenskej praxi a 3. aktivizáciu anomálnych jazykových jednotiek v komunikačnom procese (v zmysle pojmo-vo-sémantickej redefinovanosti).

V centre našich vedeckovýskumných aktivít sa nachádza krízová komunikácia ako sprievodný jav mimoriadnych udalostí vo verejnej sfére spoločenského života. Pozornosť neorientujeme na krízovú komunikáciu v ekonomickej sfére, napr. ako na efektívny nástroj riešenia podnikových kríz. Zameriavame sa na krízovú komunikáciu, ktorá sa uplatňuje v čase mimoriadnych udalostí, krízových situácií, nebezpečenstva, núdzového stavu s cieľom neutralizovať, minimalizovať, prípadne vyriešiť vzniknutý problém (Genčiová 2020, s. 15).

Všimame si účely textu v rámci komunikačného procesu a pole jeho pôsobnosti v krízovom prostredí. Analýza vplyvu jazykových a mimojazykových činiteľov umožňuje identifikovať vzťahové súvislosti medzi mediálnym zdieľaním a sociálnymi vplyvmi prostredia, v ktorom mediálne komunikáty vznikajú. Aplikovanie komparatívnej metódy nám umožňuje porovnať spôsoby stvárňovania mimoriadnej udalosti v slovenskom a anglofónnom mediálnom prostredí.

Materiálovú základňu pri analýzach, interpretáciách a zovšeobecneniach predstavujú mediálne komunikáty dostupné na webovom portáli slovenského online periodika *Denník N* a troch britských mienkotvorných médií *BBC*, *Telegraph* a *The Guardian*. Obsahovo-tematickú platformu analyzovaných mediálnych komunikátov utvára súčasná pandemická situácia v súvislosti s ochorením Covid-19.

Autorským zámerom je poukázať na súbežnosti kódovania a dekódovania sprostredkúvanej informácie v mediálnom rámci a prispieť k odborným diskusiám nielen o lingvistických aspektoch sledovanej problematiky, ale aj ku všeobecno-spoločenským, kultúrnym a mediálnym náhľadom na aktuálnu krízovú situáciu v slovenskom a anglofónnom prostredí.

2. Terminologické portfólio k vymedzeniu pojmu *krízová komunikácia v mediálnom rámci*

Pri vymedzení pojmu *krízová komunikácia* je nevyhnutné oboznámiť sa so základnými významami slov *kríza*, *krízová situácia*, *mimoriadna udalosť*, *núdzový stav*, *výnimočný stav*, *vojnový*

stav atď. S cieľom vytvoriť terminologické portfólio k vymedzeniu základných pojmov uvádzame niekoľko definícií z právnych noriem Slovenskej republiky: 1. krízová situácia: „obdobie mimo času vojny a vojnového stavu, počas ktorého je bezprostredne ohrozená alebo narušená bezpečnosť štátu a ústavné orgány môžu po splnení stanovených podmienok vyhlásiť výnimočný stav, núdzový stav, mimoriadnu situáciu“ (Zákon č. 387/2002 Z. z. o riadení štátu v krízových situáciách mimo času vojny a vojnového stavu), 2. mimoriadna udalosť: „živelná pohroma, technologická havária, teroristický útok alebo kumulácia účinkov – katastrofa“ (Zákon č. 42/1994 Z. z. o civilnej ochrane obyvateľstva), 3. núdzový stav: „môže vláda vyhlásiť len za podmienky, že došlo alebo bezprostredne hrozí, že dôjde k ohrozeniu života a zdravia osôb, a to aj v príčinnej súvislosti so vznikom pandémie, životného prostredia alebo k ohrozeniu značných majetkových hodnôt v dôsledku živelných pohromy, katastrofy, priemyselnej, dopravnej alebo inej prevádzkovej havárie; núdzový stav možno vyhlásiť len na postihnutom alebo na bezprostredne ohrozenom území“ (Zákon č. 227/2002 Z. z. o bezpečnosti štátu v čase vojny, vojnového stavu, výnimočného stavu a núdzového stavu). Na základe uvedených definícií môžeme konštatovať, že krízu, krízovú situáciu, mimoriadnu udalosť, núdzový, výnimočný a vojnový stav charakterizuje istý stupeň napätia, resp. stav, ktorý determinuje hroziaci konflikt na základe narušenia spoločenských stabilit, zvýšenie úrovne bezpečnostných opatrení a výraznejší zásah bezpečnostných jednotiek. Na strane verejnosti dochádza k zvyšovaniu pocitu ohrozenia a nebezpečenstva a základné potreby jedincov a celých spoločností sú narušené (pozri aj Genčiová 2020).

V. Patráš (2017a, s. 156–157) definuje krízovú komunikáciu ako „vnútorne – racionálne i podprahovo – protirečivé, psychologicky markantné rozpoloženie, v ktorom sa prehodnocujú, reštruktúrujú a remedializujú vývinovo overené, dlhodobo platné sociokultúrne vzorce s ich účastníkmi a komunikačnými funkciami. Krízová komunikačná sféra násobí a umocňuje požiadavky náročných, asertívnych komunikantov na zodpovedný prísun faktografie, na výber a exemplifikáciu vzťahov a súvislostí medzi faktmi (udalosťami) a predovšetkým na pozadie (kontext) faktu/udalosti.“ Na porovnanie Š. Vymětal (2009, s. 16) charakterizuje krízovú komunikáciu ako „výmenu informácií medzi zodpovednými autoritami, médiami, organizáciami, jednotlivcami, či skupinami pred, počas a po skončení mimoriadnej udalosti.“ Podľa nášho názoru „krízová komunikácia predstavuje typ komunikácie, ktorý sa uplatňuje v čase krízy, krízových situácií, mimoriadnych udalostí, núdzového, výnimočného a vojnového stavu s cieľom neutralizovať, minimalizovať, resp. vyriešiť problém. Súbežne sa aktívne podieľa na znížení negatívnych dopadov krízy na spoločnosť počas a po konfliktnej situácii (pozri aj Genčiová 2020).

Jedným z cieľov krízovej komunikácie je aj celoplošná šíriteľnosť informácií, ktorú zabezpečujú masovo-komunikačné prostriedky ako nevyhnutná súčasť krízového manažmentu. V. Patráš (2017b) cez prizmu sociolingvistiky vymedzil niekoľko primárnych znakov mediálnej komunikácie z krízového prostredia 1. vypätá motivicko-tematická zameranosť na reálne, resp. možné zdroje konfliktu v spoločenskom zmysle, v polarizovanom videní a s nepriaznivými následkami; 2. hierarchická preskupenosť, pojmovo-sémantická redefinovanosť a účelové reťazenie komunikačných funkcií; 3. pokrývanie rastúcich (náročných) požiadaviek na budovanie, zdôvodnenie vzťahov a súvislostí, pozadia a dôsledkov faktu/udalosti s odrazom v neustálej „mediálnej krajine“, správaní sa jej príslušníkov a v de-(kon)štrukcii komunikačnej paradigmy; 4. oslabenie, resp. strata rozlišovania medzi prostriedkom a cieľom, príčinou a následkom, presvedčaním a dojomom (presvedčením), faktom/fakticitou a faktom – mozaikou; podporovanie povedomia

o náhrade faktu (udalosti) v jeho celistvosti a komplexnosti konštruovaným imidžom v jeho torzovitosti a so sprievodným spochybňovaním objektivizovaných črt (mediovanej) pravdy. J. Riečanská a M. Révayová (2018, s. 19) vypracovali niekoľko pravidiel komunikácie s médiami v krízovej situácii: 1. pozornosť orientujte na primárne informácie, ktoré si vyžadujú zaujatie názorového stanoviska s dostatočným argumentačným podložením, 2. dodržujte pravidlá verbálnej a neverbálnej komunikácie; 3. pri problematických javoch preukážte odborné znalosti; 4. pri príprave mediálneho komunikátu je nevyhnutné opakovať základné informácie a podporné argumenty a 5. prejavte empatiu.

V súlade s uvedenými vymedzeniami krízovej komunikácie v mediálnom rámci zastávame názor, že médiá sú nevyhnutnou súčasťou krízového manažmentu, v čase krízových situácií a mimoriadnych udalostí sa podieľajú na rýchlom a včasnom informovaní spoločnosti, ale je nevyhnutné, aby zdieľané informácie boli v súlade s cieľom krízovej komunikácie – minimalizovať, neutralizovať, resp. vyriešiť vzniknutý problém. Poukazujeme na potrebu sprostredkúvania nevyhnutných a potrebných informácií s dostatočným argumentačným podložením pre spoločnosť v čase krízy a eliminovať neadekvátne spôsoby tvorby subjektívne motivovaného mediálneho obrazu reálnych udalostí.

3. Slovenské mediálne prostredie a Covid-19

V slovenskom mediálnom prostredí sme pozornosť sústredili na online verziu slovenského *Denníka N*. Ide o „slovenské médium financované najmä z platieb od predplatiteľov. Redakcia sa venuje investigatívnym, analytickejšim a rozsiahlejším textom. Popritom prináša aj stručné a rýchle spravodajstvo nazvané Minúta po minúte.“¹²²

Výskumný materiál utvárajú mediálne komunikáty publikované na webovom portáli *Denníka N* v období od 25. 3. 2021 do 31. 3. 2021, t. j. počas 7 kalendárnych dní. Celkový počet mediálnych komunikátov predstavuje 36 príspevkov, po preklopení do Wordu ide o 226 normovaných strán. Obsahovo-tematická platforma analyzovaných mediálnych komunikátov sa zameriava na aktuálne problematiky týkajúce sa ochorenia Covid-19 v slovenskom a zahraničnom kontexte, napr. zákaz vychádzania počas sviatkov, dodržiavanie, resp. nedodržiavanie stanovených opatrení, pôvod koronavírusu, druhy vakcín, vakcinácia, psychologické problémy na strane verejnosti, pravidelné testovanie, boj proti pandémie, smrť, počty úmrtí, vplyv ochorenia na školstvo, vznik konšpiračných teórií, politické riešenia krízy a iné.

Na základe výsledkov z predchádzajúcich výskumov (Genčiová 2020) sme predpokladali, že mediálne stvárňovanie nami vybranej krízovej situácie sa bude vyznačovať výraznou lexikálnou expresivitou, ktorá v procese informovania zapríčiňuje používanie nenormatívnych jazykových jednotiek, ktoré po aktivizácii v komunikačnom procese prijímajú status normy. V analyzovanom mediálnom súbore sme odborné náhľady orientovali na dve najviac frekvencované slová, a to pomenovania vírusu SARS-CoV-2/koronavírus, koronavírusový (adj.) a choroby Covid-19, covidový (adj.). S cieľom správneho pojmového vymedzenia sme pozornosť koncentrovali na významové súvislosti, v ktorých sa uvedené pomenovania vyskytovali (pozri Tab. č. 1). Súbežne uvádzame identifikované kolokácie v analyzovanom mediálnom súbore (pozri Tab. č. 2).

¹²² Subjektívna charakteristika média dostupná na oficiálnom profile na sociálnej sieti Facebook [online].

Tab. č. 1 Kontextualizácia pomenovaní Covid-19/covidový a koronavírus/koronavírusový (vlastné spracovanie)

pomenovania	frekvencia výskytu	kontext
Covid/Covid-19 (<i>subst.</i>) covidový (<i>adj.</i>)	237 44	prijmy počas práceneschopnosti (covid príplatok), duševné problémy, testy, testovanie, vakcíny/očkovanie, smrť/úmrtie/obete, covid automat, príznaky/priebeh/liečba/následky choroby/vírusu, medicínske/lekárske prostredie (nedostatok lekárov), aktuálna situácia v Maďarsku, konšpirácie/dezinformácie/hoaxy, školstvo
koronavírus (<i>subst.</i>) koronavírusový (<i>adj.</i>)	63 1	pôvod/kontaminácia vírusu, očkovanie, úmrtie/smrť, britský/nákazlivejší variant/mutácie koronavírusu, protilátky, dezinformácie

Tab. č. 2 Zoznam kolokácií (vlastné spracovanie)

pomenovanie	kolokácie
(post-/ne-/pred-)covid -ový/-á/-é/-í (<i>tvar subst., adj.</i>)	covidový príplatok, post-/covidová doba, covidové oddelenie, covidová bilancia, covid automat, covidové úmrtia, covidová zóna, post-/covidový pacient, post-/covidová ambulancia, covidové príznaky, covidová pneumónia, covidová infekcia, ne-/covidová časť, postcovidový syndróm, covidová vakcína, covid pasy, covidové obdobie, covidová situácia, predcovidový ročník
koronavírusová (<i>adj.</i>)	koronavírusová kríza

Profiláciu mediálneho obrazu aktuálnej krízovej situácie v slovenskom mediálnom priestore ovplyvňuje používanie oboch pomenovaní – *koronavírus* a *Covid-19*. Na základe identifikácie kontextualizačných jednotiek konštatujeme, že pomenovania boli použité v súlade s ich významom, a to: Covid-19: „infekčné ochorenie, vyvolané koronavírusom SARS-CoV-2“ (www.korona.gov.sk), koronavírus: „obalené vírusy z čeľade Coronaviridae, izolované u človeka, prasiat a vtákov, vyvolávajúce najmä choroby dýchacích ciest“ (Slovník cudzích slov, online.). V zmysle pojmo-vo-sémantickej redefinovanosti nepozorujeme výrazný odklon od základného významu slova. S cieľom argumentačne podložiť naše tvrdenia uvádzame niekoľko príkladov použitia primárnych pomenovaní vírusu a choroby. Príklady uvádzame v autentickej podobe.

Príklad č. 1: „Zamestnanci, ktorí musia pre ochorenie covid-19 ostať doma na PN, tak prakticky nepocítia výpadok príjmov. To isté sa týka aj rodičov, ktorí musia ostať doma na karanténnej OČR.“ Zdroj: <https://e.dennikn.sk/2335286/kolko-vam-stat-prida-od-aprila-na-karantennej-pn-ci-ocr/>.

Príklad č. 2: „Ako napísali v tlačovej správe vo februári, po prvej dávke zaznamenali pokles

infekcie o 67 percent a po druhej o 50 percent, čo podporuje tvrdenie, že aj táto vakcína znižuje šírenie vírusu, nielen výskyt choroby covid-19.“ Zdroj: <https://dennikn.sk/2334572/po-prvej-davke-o-80-percent-po-druhej-o-90-vakcina-znizuje-aj-sirenie-virusu-naznacuje-studia/>.

Príklad č. 3: „V januári nám nekonzistentnosť opatrení priniesla de facto tretiu vlnu pandémie v dôsledku prieniku nových mutácií koronavírusu – veď nákazlivejšia britská mutácia celkom nebadane získala absolútnu prevahu v našej populácii.“ Zdroj: <https://dennikn.sk/2327588/velkej-noci-sa-tento-rok-bojim-nie-je-cas-na-uvolnenie-ako-by-mala-podla-odbornikov-vyzerat-velka-noc-anketa/>

Príklad č. 4: „Síce sa tam potvrdila kontaminácia koronavírusom, vedci ho však nemohli určiť ako zdroj nákazy.“ Zdroj: <https://dennikn.sk/2334545/ako-vznikol-koronavirus-sa-pre-cinske-tajnosti-asi-nedozvieme-vsetky-hypotezy-su-v-hre-vravi-sef-who/>

Neuralgické miesto v analyzovanom mediálnom súbore predstavuje slovného spojenie, ktorého súčasťou sú základné pomenovania Covid/Covid-19 a koronavírus, a to *test na koronavírus* (3) a *test na covid* (1)¹²³. Aj napriek nízkemu výskytu slovných spojení v mediálnych komunikátoch identifikujeme nejednotnosť používania pojmov, čo môže zapríčiniť ambivalentné pojmové vymedzenia v procese kódovania a dekódovania mediálne sprostredkovanej informácie.

4. Anglofónne mediálne prostredie a Covid-19

Tri konkrétne mienkotvorné britské médiá sme vybrali na účely výskumu s ohľadom na ich dôveryhodnosť, dôraz na vysokú kvalitu práce, tematické zameranie na pandemickú situáciu ústiacu do komunikátov zameraných na Covid-19 v čase od marca 2020 do marca 2021.

BBC

Portál mienkotvorného informačného média s dlhoročnou tradíciou BBC (www.bbc.com) predstavuje médium vyznávajúce objektívne spravodajstvo. Portál sa vyznačuje multimodalitou (texty, videá, hyperlinky, ilustrácie, audio príspevky) a mediálnym pokrytím pálčivých tém spoločnosti. Počas výskumu bol zaznamenaný vznik samostatnej „covidovej“ rubriky (pod hlavičkou *News/Správy*), v ktorej sa pomocou vyhľadávania vyskytlo 290 komunikátov s danou tematikou.

Telegraph

Denník *The Daily Telegraph* (www.telegraph.co.uk) sa považuje za tradičný národný britský denník s medzinárodným presahom vyznačujúci sa kvalitnou a objektívnou žurnalistikou. K sledovanej téme je vytvorená samostatná rubrika *Coronavirus*, v rámci ktorej médium informuje o pandémii a súvisiacimi záležitosťami. Samostatných výsledkov k problematike v sledovanom období sme našli 59 200.

¹²³ V zátvorkách uvádzame frekvenciu výskytu.

The Guardian

Kvalitný denník s objektívnymi informáciami (<https://www.theguardian.com>) so špecializáciou na investigatívnu žurnalistiku. *The Guardian*, podobne ako Telegraph, zaviedol samostatnú rubriku *Coronavirus*, navyše poskytujú aktualizácie „covidových“ máp v Británii, USA aj vo zvyšku planéty.

Ostatné zdroje

Pri výskume sme pre získanie a porovnanie dát pracovali aj s inými zdrojmi, a to s internetovým vyhľadávačom *Google* (<https://www.google.com>) a s korpusovou analýzou K. Wild (2021) vypracovanou pre potreby OED (*Oxford English Dictionary*).

Počas sledovaného obdobia sme v anglofónnom mediálnom priestore zaznamenali výskyt výrazov odkazujúcich na Covid-19 ako na (ponechávame v AJ): *corona*, *covid*, *nCoV*, *2019nCoV*, *SARS-CoV-2*, *coronavirus*, neskôr (od polovice roka 2020) novovytvorený termín *Covid-19*, ktorý sa ustálil a prevzali ho aj iné jazyky. V slovenčine, češtine a v iných jazykoch sa používa ako anglicizmus. Termín *Covid-19* vznikol z anglického kompozita *Corona Virus Disease 2019* – slovotvorný postup známy v angličtine ako *blending*, v slovenčine ako *kríženie* (Jesenská 2019). Jeho pravopisná forma sa v slovenčine postupne ušľachťuje tak, že v oficiálnej komunikácii si ponecháva anglický zápis s veľkým začiatočným písmenom. Ide napr. o stránky Ministerstva zdravotníctva SR a ich statusov na sociálnej sieti s názvom *COVID-19 infocentrum*. Celý termín píše veľkými písmenami. Prídavné meno tiež vykazuje známky neustálenosti a nejednotnosti: *Covidový/covidový/covid/Covid automat/pas/preukaz/semafor*, *covid pozitívna* a pod., ale *Covidový/covidový kašeľ/paradox/zákon/zápisník* (teda nie *covid zápisník* a pod.). Skloňovaniu *Covid-19* sa komunikanti v oficiálnom diskurze snažia vyhnúť, napr.: *informácie o ochorení Covid-19*, *klúčové parametre tretej vlny Covid-19*, *šírenie ochorenia Covid-19*, *infolinka Covid-19*, *byť v úzkom kontakte s Covid-19* atď. Skloňovanie sťažuje finálna číslovka. V neoficiálnej (hoci verejnej) komunikácii (napr. v rámci sociálnych sietí) sa preferuje písanie s malým písmenom (*covid* podobne ako *corona*, ale aj *Korona* a pod.). Výraz je funkčný a ústrojný. Avšak ide istým spôsobom o neologizmus (hoci s vysokou frekvenciou výskytu). To spôsobuje, že sa ustálenie jeho písanej podoby nachádza v procese, ktorý je narušaný novými mutáciami ochorenia (delta, omikron). Všimli sme si, že v neoficiálnej komunikácii (SMS, e-mailové správy, statusy na sociálnych sieťach a pod.) sa komunikanti cielene vyhýbajú používaniu výrazu. Odkazujú naň ako na „situáciu“, „pandémiu“, „nepokojné/smutné časy“, príp. ako na „nákazu“, „infekciu“ a pod., akoby sa termín *Covid-19* približoval k tabuizácii („nechcem o ňom počuť/čítať/písať/...“). Únava spoločnosti postihnutej pandémiou covidu sa automaticky premieta aj do jazyka jeho nositeľov a nositeľiek.

V anglických médiách sa výraz v prvej polovici roka 2020 vyskytuje v pravopisnej podobe *COVID-19*. Teda sa ešte správa ako akronymické proprium. Postupom času sa mení aj pravopisná forma na *Covid-19* (zachováva si propriálnu podobu), prípadne *covid-19* alebo len *covid*. Pozorujeme teda sklony k apelativizácii ako v minulosti v iných prípadoch (*xerox*, *aspirín*, atď.).

Obrázok nižšie zachytáva naše výsledky v sledovanom období vo vybraných médiách s dôrazom na covidový propriálnu a apelatívnu lexiku.

Tab. č. 3 Covidová lexika v sledovaných médiách (vlastné spracovanie)

COVIDOVÁ LEXIKA	Google			
corona	965 000 000 výsledkov	290 príspevkov	13 100 výsledkov	36 700 výsledkov
covid	4 200 000 000 výsledkov	290 príspevkov	1 490 000 výsledkov	4 270 000 výsledkov
nCoV	23 200 000 výsledkov	40 príspevkov	73 výsledkov	306 výsledkov
2019nCoV	15 800 000 výsledkov	1 príspevok z 10.2.2020	37 výsledkov	171 výsledkov
SARS_CoV-2 / SARS-CoV-2	6 980 000 000 výsledkov / 4 600 000 000 výsledkov	290 príspevkov / 290 príspevkov	169 000 výsledkov / 5 070 výsledkov	257 000 výsledkov / 18 000 výsledkov
coronavirus	1 340 000 000 výsledkov	290 príspevkov	317 000 výsledkov	695 000 výsledkov

V kolokáciách sa *COVID-19*, *covid* a *coronavirus* (ponechávame zámerne v AJ forme) viazali na výrazy ako: *outbreak* (vypuknutie), *novel* (nový/á/é), *pandemic* (pandémia, pandemický/á/e), *deadly* (smrteľný), *spread* (šíriť, šíriť sa, šírenie, šírenie sa), *China* (Čína), *impact* (dopad), *Wuhan*, *positive* (pozitívny/a/e), *disease* (choroba, ochorenie), *patient* (pacient/pacientka), *confirm* (potvrdiť), *fear* (strach, obava), *fight* (boj, bojovať s niečím/niečím), *test* (testovanie, testovať sa) a pod. (Wild 2021). Tieto kolokácie sa najčastejšie vyskytovali v anglických médiách a v korpuse OED práve v prvej polovici roka 2020.

Kľúčové slová v tom istom sledovanom období boli *COVID-19*, *coronavirus*, *pandemic*, *quarantine*, *distancing* (odstup), *virus*, *self-isolate*, *self-isolation*, *lockdown*, *ventilator*, *respiratory*, *flu-like* (ako chrípka), *epicentre/epicenter* atď. Skúmaním kontextu sme zistili, že médiá pristupujú k informovaniu o situácii ako *k boju s (neviditeľným) nepriateľom*, *k vojnovému stavu* a pod. Napr. *The Daily Telegraph* z marca 2020 použil titulky odkazujúce na koronavírusom živene nákupy v záchvate paniky, informoval o prvých testoch vakcíny proti koronavírusu, ktoré mali začať v priebehu mesiaca, informoval o prezidentovi, ktorý plánoval zrušiť lockdown v snahe ochrániť ekonomiku krajiny (pozri nižšie):

- *Supermarkets begin food rationing after wave of coronavirus-fuelled panic buying* (7. 3. 2020)
- *Coronavirus vaccine trials could start in UK within a month* (20.3.2020)
- *Donald Trump wants to lift coronavirus lockdown to protect US economy* (24. 3. 2020).

Podobne postupovali v *Guardiane*, čo demonštrujeme ukážkou z textu *Ako a kde začal koronavírus? Skutočne sa objavil na wuhanskom trhu so zvieratami?* pochádzajúcou z 28. 4. 2020. Zvýraznili sme časti a výrazy odkazujúce na pandémiu a ochorenie:

How did coronavirus start and where did it come from? Was it really Wuhan's animal market?

*In the public mind, the origin story of **coronavirus** seems well fixed: in late 2019 someone at the now world-famous Huanan seafood **market in Wuhan** was **infected** with a **virus** from an animal. The rest is part of an **awful history** still in the making, with **Covid-19 spreading** from that first cluster in the capital of China's Hubei province to **a pandemic** that has **killed about 211,000 people so far**.*

*Stock footage of pangolins – a scaly mammal that looks like an anteater – have made it on to news bulletins, suggesting this animal was the staging post for **the virus** before it **spread** to humans.*

*But there is uncertainty about several aspects of the **Covid-19** origin story that scientists are trying hard to unravel, including which species passed it to a human. They're trying hard because knowing how **a pandemic** starts is a key to stopping the next one.*

*Prof Stephen Turner, head of the department of microbiology at Melbourne's Monash University, says what's most likely is that **virus** originated in bats.*

But that's where his certainty ends, he says.

*On the hypothesis that the **virus** emerged at the **Wuhan live animal market** from an **interaction between an animal and a human**, Turner says: "I don't think it's conclusive by any means."*

*"Part of the **problem** is that the information is only as good as the surveillance," he says, adding that **viruses of this type** are circulating all the time in the animal kingdom.*

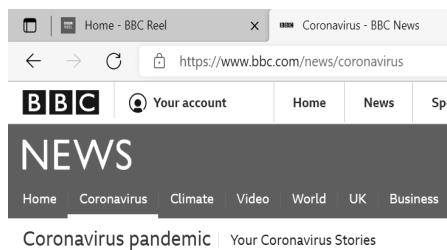
*The fact that **the virus** has **infected a tiger in a New York zoo** shows how **viruses** can **move around** between species, he says. "Understanding the breadth of species **this virus** can **infect** is important as it helps us narrow down where it might have come from."*

*Scientists say it is highly likely that **the virus** came from bats but first **passed through** an intermediary animal in the same way that **another coronavirus – the 2002 Sars outbreak – moved from** horseshoe bats to cat-like civets before infecting humans.*

Portál BBC sa snažil počas celého roka 2020 priniesť nový pohľad na situáciu prostredníctvom série príspevkov v rubrike News (Správy) týkajúce sa dopadu pandémie na ekonomiku krajiny:

- *Scottish Parliament: Covid-19 business* (24. 6. 2020)
- *Covid-19 Business: Wednesday 25 November 2020* (25. 11. 2020)
- ***The Coronavirus Pandemic:** Covid-19 dominated our experience of 2020. The BBC's health editor, Hugh Pym, tells the story of the pandemic across the year and its impact on the many different aspects of people's lives.* (22. 12. 2020).

Portál sa zároveň snažil priniesť nielen najnovšie všeobecné informácie o situácii, ale reagoval vytvorením samostatnej rubriky pre príspevky čitateľskej obce s názvom *Your Coronavirus Stories* (Vaše príbehy o koronavíruse):

Obr. č. 2 Rubriky BBC (Zdroj: www.bbc.com)

Z hľadiska systémovo-komunikačného uplatnenia nových lexikálnych jednotiek v spoločenskej praxi sa ukazuje, že jednotky novej covidovej lexiky zapadajú do systému gramatiky i pragmaticky anglického jazyka. V angličtine fungujú najmä ako substantíva a adjektíva (napr. *pandemic*, *corona* – *coronavirus*), príp. morfémy, ktoré sa stávajú súčasťou viacslovných pomenovaní. Zároveň nadobúdajú valenčnú a kolokačnú silu vstupovaním do nových syntaktických štruktúr, napr. *coronavirus outbreak*; *novel coronavirus*; *spread of coronavirus*; *fight the coronavirus* atď. V zmysle pojmovo-sémantickej redefinovanosti sme pozorovali odklon/posun od všeobecného významu dvojice *pozitívne* – *negatívne*: pozitívne (všeobecne vnímané ako kladné, optimistické) vs negatívne (všeobecne ako chmúrne napr. myslenie) k špecifickému medicínskemu významu POZITIVITY a NEGATIVITY. Pozitívny človek v zmysle potvrdenia testom na výskyt ochorenia u človeka na covid-19. Negatívny človek je potom ten, u ktorého sa testovaním ochorenie nepotvrdilo, čo sa vníma pozitívne vo všeobecnom zmysle.

Záver

Kapitola *Jazykový obraz Covid-19 v slovenskom a anglofónnom mediálnom prostredí* koncipovaný na interdisciplinárnej platforme orientoval výskumnú pozornosť na vzťahovo-interpretačné predstavenie mediálneho jazykového obrazu mimoriadnej udalosti z krízového prostredia v slovenskom a anglofónnom mediálnom prostredí. Na úvod sme priestor venovali pojmovému vymedzeniu krízovej komunikácie v mediálnom rámci, následne sme pozornosť sústredili na konkrétne mediálne prostredia. V slovenskom mediálnom priestore sme pracovali s onlinovou verziou slovenského *Denníka N* a v anglofónnom prostredí s mienkotvornými médiami *BBC*, *Telegraph* a *The Guardian*. V slovenskom mediálnom priestore sme predpokladali, že medializácia aktuálnej krízovej situácie sa bude vyznačovať rovnakými, resp. podobnými atribútmi ako mediálne stvárňovanie predchádzajúcej svetovej krízy – migračnej a utečeneckej problematiky v čase jej eskalácie na európskom kontinente, t. j. v rokoch 2015 až 2018. Používanie primárnych pomenovaní na označenie vírusu a choroby je v súlade s ich základným významom a nedochádza k pojmovo-sémantickej redefinovanosti. Neuralgické miesto pri používaní týchto pojmov sme identifikovali v rámci slovných spojení *test na koronavírus* a *test na covid*. Nejednotnosť používania pojmov môže spôsobiť nejednotnosť ich pojmových vymedzení.

V anglofónnom mediálnom prostredí sme poukázali na novovytvorený termín *Covid-19*, ktorý sa ustálil nielen v angličtine, ale aj v iných jazykoch. Ustálenie jeho písanej podoby je determinovaný novými mutáciami ochorenia. Následne uvádzame stručný zoznam najviac vyskytujúcich

sa kolokácií v anglofónnom mediálnom priestore a v korpuse OED v prvej polovici roka 2020. S ohľadom na kontextualizačné jednotky predstavujeme špecifické atribúty mediálneho obrazu Covid-19 a koronavírusu v slovenskom a anglofónnom mediálnom priestore.

Odborný text vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA č. 1/0748/21 Lexikogenetický potenciál mediálneho politického diskurzu o kríze.

Literatúra

- Genčiová, A.: *Krízová komunikačná sféra a sociopragmatické determinanty mediálne stvárňovaného komunikátu*. Banská Bystrica: BELIANUM, vydavateľstvo UMB, 2020.
- Jesenská, P.: *English Vocabulary Stratification*. Banská Bystrica: Belianum, 2019.
- Katamba, F.: *English Words*. London, New York: Routledge, 1995.
- Patráš, V.: Názvy živlov a ich pragmaticko-komunikačné roly pri medializovaní ozbrojeného konfliktu. In Pawlikowska-Asendrych, E. (ed.): *Żywioły w poznaniu. Tom 1. Metodologie badań z perspektywy językoznawczej i literaturoznawczej*. Częstochowa: Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie, 2017a, s. 155–175.
- Patráš, V.: Argumentovanie v mediálnej komunikácii z krízového prostredia (mainstream verzus alternatívne spravodajstvo). In Odaloš, P. (ed.): *Zborník referátov z 9. medzinárodnej vedeckej konferencie o komunikácii Synchronne a diachronne kontexty jazykovej komunikácie*. Banská Bystrica – Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela 17.–18. 9. 2015. Banská Bystrica: BELIANUM, vydavateľstvo UMB, 2017b, s. 37–53.
- Trampota, T. – Vojtěchovská, M.: *Metody výzkumu médií*. Praha: Portál, 2010.
- Vaňková, I. et al.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.
- Vymětal, Š.: *Krízová komunikace a komunikace rizika*. 1. vyd. Praha: Grada, 2009.
- Wild, K.: *Corpus analysis of the language of Covid-19*. Prístupné: <https://public.oed.com/blog/corpus-analysis-of-the-language-of-covid-19/> (10. 11. 2021)

Elektronické pramene

- BBC. [online, cit. 2021-11-10]. Dostupné na: www.bbc.com
- Denník N. [online, cit. 2022-01-07]. Dostupné na: <https://www.facebook.com/projektn.sk>
- Denník N. [online, cit. 2022-01-16]. Dostupné na: <https://dennikn.sk/>
- Folentová, V.: *Velkej noci sa tento rok bojím. Nie je čas na uvoľnenie. Ako by mala podľa odborníkov vyzerat? (anketa)*. [online, cit. 2022-01-18]. Dostupné na: <https://dennikn.sk/2327588/velkej-noci-sa-tento-rok-bojim-nie-je-cas-na-uvolnenie-ako-by-mala-podla-odbornikov-vyzerat-velka-noc-anketa/>
- Kollárová, Z.: *Kolko vám štát pridá od apríla na karanténnej PN či OČR*. [online, cit. 2022-01-18]. Dostupné na: <https://e.dennikn.sk/2335286/kolko-vam-stat-prida-od-aprila-na-karantennej-pn-ci-ocr/>
- Koronavírus a Slovensko. [online, cit. 2022-01-07]. Dostupné na: <https://korona.gov.sk/>
- Slovník cudzích slov. [online, cit. 2022-01-05]. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/>
- Telegraph. [online, cit. 2021-11-10]. Dostupné na: www.telegraph.co.uk

The Guardian. [online, cit. 2021-11-10]. Dostupné na: <https://www.theguardian.com>

Tóda, M.: *Ako vznikol koronavírus sa pre čínske tajnosti asi nedozvieme. Všetky hypotézy sú v hre, vraví šéf WHO*. [online, cit. 2022-01-18]. Dostupné na: <https://dennikn.sk/2334545/ako-vznikol-koronavirus-sa-pre-cinske-tajnosti-asi-nedozvieme-vsetky-hypotezy-su-v-hre-vravi-sef-who/>

Vasilko, T.: *Po prvej dávke o 80 percent, po druhej o 90. Vakcína znižuje aj šírenie vírusu, naznačuje štúdia*. [online, cit. 2022-01-18]. Dostupné na: <https://dennikn.sk/2334572/po-prvej-davke-o-80-percent-po-druhej-o-90-vakcina-znizuje-aj-sirenje-virusu-naznacuje-studia/>

Zákon č. 42/1994 Z. z. o civilnej ochrane obyvateľstva. [online, cit. 2021-11-11]. Dostupné na: https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1994/42/vyhlasene_znenie.html

Zákon č. 227/2002 Z. z. o bezpečnosti štátu v čase vojny, vojnového stavu, výnimočného stavu a núdzového stavu. [online, cit. 2021-11-11]. Dostupné na: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2002/227/20160102.html>

Zákon č. 387/2002 Z. z. o riadení štátu v krízových situáciách mimo času vojny a vojnového stavu. [online, cit. 2021-11-11]. Dostupné na: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2002/387/>

Jazykový obraz Chodů v beletrii

The Linguistic Picture of Chods

Johana Strenková

Abstrakt: Tato kapitola si klade za cíl popsat jazykový obraz Chodů, a to na základě vybraných beletristických děl. Za tímto účelem byli vybráni Jiráskovi *Psohlavci* a Baarova *Chodská trilogie*. Všechna data byla analyzována a byly shromážděny konotáty a kolokace, abychom sestavili jazykový obraz Chodů. Mezi nejčastější kolokace a konotáty patří region Chodsko, pohraniční služba, privilegia a povinnosti Chodů, Kozina a Lomikar, povstání, Újezd, rebelové, obránce proti německým vlivům, vlastenectví, svoboda, kroj, nářečí, muzika, dudy, koláče, sedlák, praporec a pes, paličatost, odbojnost, hrdost, svéráznost, pospolitost, pracovitost, láska ke kraji, vyprávění, houževnatost, nepoddajnost, vznětlivost, sudičství, lakota, nepevná víra, pověrčivost.

Klíčová slova: jazykový obraz, Chod, Chodsko, psohlavec, bulák, konotace, kolokace, prototyp, atribut, konceptuální schéma, fixace, implikace, autostereotyp, heterostereotyp, kognitivní definice

Abstract: The aim of this chapter is to compile the linguistic picture of Chods, based on the chosen works of fiction. For this purpose, *Psohlavci* by Jirásek and *Chodská trilogie* by J. Š. Baar have been chosen. All the data have been analysed and the connotations, collocations and also attitude towards the denotation have been gathered to compile the linguistic picture of Chods. Among the most frequent collocations and connotations are Chodsko, border service, privileges and duties of Chods, Kozina and Lomikar, the uprising, Újezd, rebels, defenders against the Germans, nationalism, freedom, a traditional costume, dialect, music, bagpipes, cakes, farmers, a banner, a dog, stubbornness, repulsion, pride, distinctiveness, togetherness, hard work, the love of the region, narration, tenacity, not yielding, impulsiveness, the need to sue, greed, fragile faith, superstition.

Keywords: linguistic picture, Chod, Chodsko area, psohlavec, bulák, connotation, collocation, prototype, attribute, conceptual schema, fixation, implication, autostereotype, heterostereotype, cognitive definition

1. Úvod

Kapitola se bude věnovat jazykovému obrazu Chodů, obyvatel jihozápadní části České republiky na hranicích s Německem. Tato oblast je specifická svojí historií, která je stále živá v povědomí mnoha obyvatel, a to zejména díky literárnímu ztvárnění důležitých historických událostí tohoto

regionu. Čerpám z poznatků vyplývajících z analýzy vybraných beletristických knih, signifikantních pro utváření současného jazykového obrazu Choda. Tato analýza byla součástí mé diplomové práce *Jazykový obraz Chodů* (Strenková 2021)¹²⁴.

Jazykový obraz Choda byl zkoumán na základě Jiráskových *Psohlavců* a vybraných Baarových textů, neboť zde byl předpoklad, že z beletrie právě tato díla nejvíce formovala jazykový obraz Choda¹²⁵ v představách českých rodilých mluvčích. V Jiráskově případě šlo o utváření heterostereotypu, z Baarova díla vyplýval jasně autostereotyp. Zatímco kozinovská legenda oživena *Psohlavci* se zaměřila na samotnou historickou událost a Chody v období slavného povstání, Baarovo dílo popisuje jazykový obraz Choda v rámci fikčního světa, odkud je potom předáván i čtenáři.

Z díla byly vybrány explicitní prvky podílející se na formování kognitivní definice¹²⁶ popisující Chody, ale vycházeli jsme i z informací podaných v díle implicitně, neboť ze samostatné podstaty beletrie právě tyto informace převládaly.

2. Jiráskovi Psohlavci

Pro začátek zmíníme synonymum pro Chody z titulu knihy, neboť je vysoce pravděpodobné, že se rozšířilo právě Jiráskovou zásluhou. Jako *Psohlavci* sice Chodové dříve označováni skutečně byli, nebyl to však zvláštní přídomek, nýbrž se toto označení blížilo nadávce. Jak už poznamenal Jungmann ve svém slovníku, hanlivě se tak kdysi říkalo Turkům a to samé platilo pro Chody. Pravděpodobně takto říkali Chodům ti, kteří odsuzovali jejich rebelie (lexém užil např. německý hejtman r. 1706). Je pravděpodobné, že slovo *psohlavec* pozbylo hanlivého příznaku až ke konci 18. století. Symbolem statečnosti se stalo až po jeho užití Aloisem Jiráskem, který umístil na chodský prapor hlavu psa – prapor však podle historicky doložených informací měl na sobě vyobrazen pár plstěných bot, nikoliv psa. (Nedvěďová 1977)

Jak už bylo řečeno, toto dílo ovlivnilo jazykový obraz Chodů zřejmě do největší míry, poněvadž mnoho dílčích kognitivních definic v datech systémových a mnoho konotací, zachycených např. rovněž v korpusu, se se stereotypem podaným v *Psohlavcích* shodují¹²⁷.

Již samotný úvod *Psohlavců* by se dal považovat za jistou dílčí kognitivní definici slova-pojmu Chod, neboť při seznamování čtenáře s obyvateli Chodska a touto oblastí zmiňuje všechny klíčové atributy stereotypu. Ze začátku tedy Jirásek definuje Chody: „Část její a nejdůležitější cesty, vedoucí tudy od Domažlic do Němec, opatrovali od nepaměti Chodové, **lid jadrný, otužilý, postavy statečné, myslí udatné** [zvýraznila J. S.].“ (Jirásek, 4)¹²⁸ Dále je nazývá „českými hraničáři“ a vyjmenovává privilegia a povinnosti, které jsou s Chody běžně spojovány (podřízenost

¹²⁴ Ve shodě s metodologií J. Bartmiňského pro výzkumy konceptů při projektech EUROJOS (srov. např. Janovec – Wildová 2014) a po dohodě s vedoucím práce byla v práci provedena analýza dat systémových (slovníky) a textových (korpus, beletrie a ústní lidová slovesnost, publicistika).

¹²⁵ Z více důvodů jsme se neuchylovali k analýze děl Boženy Němcové, která se chodskému prostředí ve svých dílech rovněž věnovala.

¹²⁶ Termín *kognitivní definice* chápeme ve shodě s Vaňkovou (2005, str. 29), která popisuje kognitivní definici jako obsáhlejší definici, pro kterou je důležitá konotační složka, aspekty kulturní a poznávací; tato definice od sebe neodděluje jazykové a mimojazykové a je založena na prototypch.

¹²⁷ K této problematice je připravován obsáhlejší článek *Jazykový obraz Chodů v publicistice* (Strenková, rkp.).

¹²⁸ Analýzu jsme prováděli na základě vydání *Psohlavců* z roku 2011 (Jirásek, A.: *Psohlavci* [online]. V MKP1. vyd. Praha : Městská knihovna v Praze, 2011. Dostupné z WWW:<http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/37/06/33/psohlavci.pdf>). V následujících příkladech vycházíme z tohoto vydání a v závorkách uvádíme pouze stranu, z níž citovaná pasáž pochází.

pouze králi, nevykonávání roboty, volné užívání lesů, neplacení cla, volné stěhování, vlastní soud, chránění hranic a lesů od pytláků, vítání a doprovázení krále).

Zajímavé je spojení slova hraničář s adjektivem český; zřejmě jde o aspekt chránění české země před cizími a, jak uvádí Jungmann ve svém slovníku, hlavně před německými živly. K typicky chodskému vybavení Jirásek počítá psa a čakanu.

Co se týče jednotlivých atributů a konotací, Jirásek mluví o bouřlivé „chodské krvi“. Tato bouřlivost je v knize vnímána pozitivně, stejně jako nejsilnější atribut paličatost, neboť znamená zastávání svých práv a trvání na nich. Jediný, kdo vidí bouřlivost a paličatost negativně, je v díle zjevně Lomikar, který představuje v kognitivní opozici „cizí – vlastní“ člena cizí. Jirásek paličatost ovšem spojuje spíše s dalšími nejvýraznějšími atributy, jako jsou nepoddajnost, hrdost, neohroženost, statečnost.

Časté je slovní spojení „pravý Chod“, z čehož je patrné, že zde jistý stereotyp existuje, přičemž do obsahu tohoto spojení lze pravděpodobně dosadit konotace, které se se slovem Chod pojí.

Psohlavci se vyznačují černobílým příběhem, přičemž autor straní Chodům. Proto vyzdvihuje konotace jako např. pospolitost (zachycenou v různých davových scénách, v kterých jsou Chodové líčeni jako jedno těleso; pospolitost se projevuje i v používání metonymie – např. *Chodsko se vzbouřilo*). V davových, ale i v jiných scénách vyniká další z výrazných konotací, a to jsou chodské kroje (často v kombinaci s výše zmíněnými čakanami). Co se týče vzhledu, jsou Chodové často popisováni jako statní a silní.

Největší pozornost je věnována chodským sedlákům; tato konotace se projevuje i v některých slovníkových heslech. Zde jde zřejmě o souvislost s privilegií a jejich důsledky, co se majetku týče.

Přestože nejvýznamnější konotace slova Chod vyplývají z kozinovské rebelie, už i v díle zobrazujícím právě tyto události je patrna hrdost Chodů na svoji historii a tradice, zejména hraničářskou službu. Symbolickou úlohu zde hraje prapor, který Chodové nesou hrdě do boje. Jak ukazuje korpus, možná právě kvůli tomuto dílu je to jedna z nejsilnějších konotací spjatých se slovem Chod, což může být ilustrováno např. prezidentovým výrokem při návštěvě Chodska: „*Přijel jsem do staroslavných Domažlic a zjistil, že nemáte prapor. To je ale ostuda, pane starosto!*“ (Domažlický deník, 11. 2. 2016).

3. Chodská trilogie a Hanýžka a Martínek

„*Krále už znáte, dnes jste poznal Kliku, v těch dvou sedlácích máte obrázek celého Klenčí, ba celého kraje, takoví jsou: pracovití, šetrní, dobří, ale vznětliví a hrdí, ve zlosti bezohlední, praví Psohlavci.*“ (PK, s. 51)¹²⁹

¹²⁹ Analýzu jsme prováděli na základě těchto vydání:

Baar, J. Š. – Štefánková, J.: *Hanýžka a Martínek: výbor z Baarovy trilogie* 6. vyd., 4. v Albatrosu, 1. v KMČ. Ilustrovala Daniela Benešová. Praha: Albatros, 1972. Klub mladých čtenářů (Albatros).

Baar, J. Š.: *Paní komisarčka* [online]. rodon [cit. 2021-5-21]. Dostupné z: <http://www.rodon.cz/admin/files/ModuleKniha/1357-pani-komisarka.pdf>

Baar, J. Š.: *Osmáctýřicátníci*. 4. vyd. v ČS. Praha: Československý spisovatel, 1975. Slunovrat (Československý spisovatel).

Baar, J. Š.: *Lůsy*: 3. díl Chodské trilogie. 2. vyd. v Čs. spis., 1. vyd. ve Vybraných spisech. Praha: Československý spisovatel, 1958.

V následujících příkladech vycházíme z těchto vydání a v závorkách uvádíme pouze stranu, z níž citovaná pasáž pochází.

Protože byla kniha *Hanýžka a Martínek* původně součástí *Chodské trilogie*, jevílo se záhodno všechna tato díla analyzovat jako celek. Do *Chodské trilogie* se velice výrazně promítá Baarova nostalgie, ale při soudu jednotlivých charakterů se nebojí odhalovat jejich záporné stránky.

Ve zkoumaném díle jsou největšími soudci chodského charakteru především postavy Jakuba Fastra a Boženy Němcové. K nim se přirozeně přidává samotný vypravěč. Tito tři postupně vytvářejí to, co můžeme považovat za konstitutivní složky kognitivních definic, a vyslovují se ke konotacím spjatým hlavně s „chodskou“ povahou; samotný vypravěč navíc Chody „dokresluje“, co se týče tradic, oblečení, nářečí apod. Většina definic pochází z myšlenek a promluv kněze Jakuba Fastra, který s Chody prožil velkou část svého života. Ačkoliv ve sporu proti pánům stojí na straně sedláků, není k nim nekritický, spíše naopak. To se projevuje v jeho rozhovorech s Boženou Němcovou, se kterou často podstatu chodského charakteru projednávají. Vypravěč potom celé dílo prostupuje komentáři o zdejším lidu a funguje jako laskavý soudce jeho pozitivních i negativních kvalit.

Nutno poznamenat, že zkoumané Baarovo dílo věnuje pozornost nejvíce chodským sedlákům; z této skupiny pochází nejdůležitější hlavní postavy (Královi, Klikovi), popisovány jsou hlavně jejich názory, postoje a celkové osudy. Proto jednou ze základních konotací plynoucích z tohoto díla je, že k „pravým Chodům“ se řadí spíše sedláci, neboť jsou to především oni, kteří dodržují tradice a jsou nositeli typických chodských vlastností. Jak je patrné z úvodní citace, jsou to právě Král a Klika – sedláci a hlavní postavy, jejichž optikou by měl čtenář Chody vnímat.

Stejně jako Jirásek i Baar vidí sepětí místního lidu s jeho historií. Sedláci se vnímají jako hrdí dědicové své historie, a to především ve spojení s kozinovskou legendou. To nejlépe vystihuje scéna, ve které vypravěč čtenáře s legendou o chodských rebéliích seznamuje; většina známých sedláků je u Králů na „hyjtě“ a starý Taračka vypráví o Kozinově popravě, která tvrdé sedláky dojde až k slzám: „*Bledý jako smrt, s pěstmi i zuby zařatými seděl u zdi Klika, seděli tak i ostatní sedláci a slzy jako hrachy padaly jim po hladkých lících na šerkové kazajky.*“ (PK, s. 112) I u dětí vyprávění vzbudí pláč, i když pořádně neví proč. Fastr také připomíná Němcové: „*Nedivte se a nezapomínejte, že jste v kraji hraničářů, kteří tvořili, vlasti hráz.*“ (PK, s. 162)

Chodové si nepředávají z generace na generaci pouze kozinovskou legendu, ale také tradice, na které jsou pyšní a jež dodržují. Tyto celoroční tradice vlastně tvoří rámec pro celé dílo, tudíž ač už to třeba není explicitně řečeno, představuje Baar Chody jako lidi srostlé s tradicemi. Vypravěč líčí, jak se klenečtí (především) sedláci oblékali do kroje, do jeho různých podob při různých příležitostech.

Z historie vychází i chodská potřeba svobody. Baarovo dílo prostupují neustálé připomínky dávných chodských privilegií, mezi něž patří hlavně svoboda; klenečtí sedláci se navíc z roboty vykupují. Na svoji svobodu si nenechají sáhnout, neboť „*Naši předkové přišli do Domažlic před léty ze Švýcar a jejich svobodmilovnost i rekovnost udržela se v našem rodu až podnes.*“ (O, s. 195)

Historie chodského regionu souvisí s další jeho zmiňovanou vlastností, a tou je sudičství, často kritizované Fastrem i Němcovou. Vyplyvá z nutnosti reprezentování se před soudem za časů chodských rebélií, častých výprav do Vídně ve snaze vymoci si svá práva napřed soudní cestou. A tak „*snad nikde po Čechách nemají lidé tak žhavě vyvinutý právnícký cit jako u nás na Chodsku. Příčina toho je křivda, před staletími na tom lidu spáchaná, a následek? Strašné, paličaté sudičství.*“ (PK, s. 246)

Další negativní vlastnost, která je s Chody v Baarově díle spojována, je paličatost. V tomto díle je tvrdohlavost spjatá hlavně se sporem o lůsy, ale z díla i obecně vyplývá, že co si Chodové umíní a k čemu se rozhodnou, to je jen tak nepustí, dokonce ani ve vypjatých situacích. Fastr tuto vlastnost často kritizuje (např. „*Milostpaní, vy naše lidi neznáte, trpce se usmál kněz, mluvíte ideálně, ale zapomínáte, jací paličáci zde rostou a žijí.*“ (PK, s. 229)).

Chodským sedlákům je vyčítána i lakota a s ní spojený materialismus. V trilogii je touha po majetku často vnímána jako pravý důvod chodských rebelií. Starý Taračka vypráví, že sedlákům ani nevadila tolik robota; na tu si zvykli, protože ji viděli kolem sebe. Lomikar ale hospodářsky využíval Chodsko a bral jim pozemky a nutil je kupovat produkty jeho podniků. To samé tvrdí i Fastr: „*Ne, kvůli náboženství nikdy ne. Ale jen kvůli půdě, svobodě a mateřské řeči své zdvihli se k zápasu, který dosud trvá a jehož my jsme svědky.*“ (O, s. 333)

K hospodaření s penězi patří také jakási chodská nešetrnost, na kterou naráží Fastr a Němcová. Podle Fastra sedláci vydělají hodně peněz zapřaháním koní, ale hospodářství potom zanedbávají, peníze prohýří u muziky, i když následkem toho musí potom ještě víc pracovat a šetřit. Němcová naráží na to, že u „*muziky však nešetří, tam pijí i hýří, až člověk žasne.*“ (PK, s. 232)

Na druhou stranu Chodové jsou také líčeni jako lidé, kteří půdu milují, svoje hospodářství, lesy, pole, louky, lesní cestičky, přičemž je tento aspekt líčen vypravěčem jako velice kladný. Láska k půdě v díle symbolicky přerůstá i v lásku k celému kraji. Vypravěč o lásce k „rodné hroudě“ hovoří následujícím způsobem: „*Proto milujeme tu svoji kamenitou chudou zemi takovou zvláštní láskou, pro kterou jména není. Milujeme ji jinak než ženu a matku, jinak než otce a bratra, jinak než syna a dceru.*“ (O, s. 248)

Dalším aspektem, o kterém pan páter Fastr se sedláky rád diskutuje, je muzika a společně s ní tanec. Muzika je v díle zobrazována jako neodmyslitelná součást života na Chodsku (neboť „*Ještě dnes se říká na Chodsku: „Přísloví praví: muzika – půl zdraví! Muzika a zpěv – celý zdraví — a to je to pravý!“* – PK, s. 196). Provází dílo po celý cyklický čas a váže se k místním tradicím.

V *Chodské trilogii* se také řeší vztah Chodů k náboženství. Ani to podle Fastra nepatřilo k příčinám chodských selských bouří. Fastr shrnuje problém chodské rekatolizace: „*Kvůli náboženství neutekla od nás ani noha, nevzbouřila se jediná chodská hlava.*“ (O, s. 333) a dále konstatuje: „*Těmto synům svobody a přírody nezaryje se do duše žádná konfese.*“ (O, s. 333) O sedlácích (hlavně sedlačkách) je v trilogii řečeno, že sice chodí do kostela a drží poctivě církevní svátky, prožívají je ale často z přízemních a sobeckých důvodů; jelikož jejich hlavní starostí je úroda a majetek, potřebují od svatých zaručit, že budou bohaté žně a nepřijde žádná živelná pohroma, která by je o majetek připravila.

První z příčin tohoto povrchního náboženství je pověřčivost, kterou Fastr sedlákům často vyčítá. Podle něho jde o (pro Chodsko specifickou) směsici křesťanství s pohanstvím, ve které se mísí křesťanské zvyky s pověrami. Sám Fastr ale na tento boj s chodskou pověřčivostí podle svých slov rezignoval, ačkoliv zpočátku „*z kazatelny hrál proto neděli jako neděli o kouzlech, čarách, zaříkávání, uřknutí, vykládal, jakým je nesmyslem polykati kočičky, nakuřovat nemocného, pálit čarodějnice, nití ovazovat stromy o Štědrém večeru nebo třásti bezem.*“ (PK, s. 10) apod.

Druhým z důvodů mělké víry je přízemnost a neschopnost přemýšlet v abstraktní rovině. To pramení hlavně z lpění na majetku, na půdě a lesích. Slovy Němcové: „*Vy všichni lpíte zde na té hroudě zemské a nejste schopni vznést se do výše.*“ (O, s. 330) Fastr sedláky omlouvá faktem, že za

to může také těžká práce, kterou hospodářství obnáší. S tím souvisí jeden z podstatných atributů chodského prototypu, kterým je pracovitost; tu vidíme zmiňovanou po celém díle. Však Marjánka říká své dceři Hanýžce: „*U nás, milé dítě, neodpočine si člověk, jenom až v hrobě.*“ (PK, s. 76)

Výše zmíněná chodská přízemnost souvisí nepřímě s povrchností uvažování, se kterou se často u chodských sedláků podle Fastra musí počítat. Němcová také nalézá u Chodů především „duševní chudobu“, snaží se horovat za lepší vzdělání. I Fastrovi šlo o to „*zahnat z těch palic zabeđených tmu a vykřesat tam trochu světla.*“ (PK, s. 13)

Příčinou povrchnosti myšlení může být také jakási liknavost, snadná vzrušivost bez delšího trvání. „*Zdejší lid je vznětlivý, kam vítr, tam plášť. Není naň spolehnutí, dá se lehce unést citem, nechá se snadno poštvat, lehce pro všechno vzplane, ale jeho zájem brzy pohasne.*“ (PK, s. 228) praví o chodské postojové nestabilitě Fastr.

S tím také souvisí chodská horkokrevnost, vznětlivost, což je jedna z nejvýraznějších konotací pojících se se slovem Chod. Tato vlastnost je nejlépe vidět na jednom z hlavních protagonistů, na sedláku Klikovi, pro kterého je horkokrevnost nejvýraznějším určujícím znakem. Jak už bylo řečeno výše, skrze Krále a Kliku jsou Chodi charakterizováni, proto lze vznětlivost považovat za základní chodskou vlastnost, jak dosvědčuje Král: „*Horká krev našich otců koluje v našich žilách.*“ (PK, s. 133)

Několikrát se v díle mluví o tom, že Chodové mají tvrdou slupku, ale měkké jádro. Sedláky dojmají vyprávění o předcích či vlastenecké hry a i nejtvrdší Kliku v mnohých situacích pláče. Na druhou stranu je ale také chodský lid líčený jako tvrdý, zatvrzelý; o Fastrovi vypravěč říká, že znal Lomikarovo „*úsilí zlomiti tvrdou šíji tohoto lidu.*“ (PK, s. 131)

Chodové jsou také líčeni jako stateční, nebojácní, což je často zmiňováno v kontextu s jejich historií. O „nebojácné selské duši“ bylo pojednáno již výše. Za zmínku stojí také následující citace, ve které se Fastr vyjadřuje k chodské rekovnosti: „*Naši předkové přišli do Domažlic před léty ze Švýcar a jejich svobodumilovnost i rekovnost udržela se v našem rodu až podnes.*“ (O, s. 195)

Z díla je velice dobře patrná chodská pospolitost, neboť „*Všichni navzájem krevně spřízněni anebo alespoň sešvakření tvoří jednu velikou rodinu, společné zájmy, starosti, radosti i bolesti, stejná práce, stejné mravy a zvyky, to všechno je k sobě poutá a váže.*“ (O, s. 149) Toto se projevuje taky na hyjtách, při kterých se sousedé navštěvují.

Konečně Baar ještě definuje jednu chodskou vlastnost, a tou je dělání všeho do extrému. „*U nás má všechno svůj čas, práce, radost i žalost. Když dělat, tak dřít, až se tvář k zemi padá, a když se radovat, tak to musí být taková čistá a silná radost, až člověka od země pozdvihuje a k nebi povznáší. Nic polovičatého se netrpí.*“ (PK, s. 145)

4. Závěr

Analýza Jiráskových *Psohlavců* a vybraného Baarova díla přinesla podobné poznatky, ačkoliv stereotyp zachycený v Baarově díle je komplexnější a detailnější, neboť jeho dílo se více věnuje chodské povaze jako takové. Je zde však předpoklad, že Jiráskovi *Psohlavci* měli na běžného uživatele českého jazyka větší dosah, neboť jde o dílo známější.

Zajímavé je užívání slova psohlavec a pojetí jeho derivátu „psohlavost“. Chodi jsou v Baarově díle líčeni jako „praví Psohlavci“, „paličáci psohlaví“. Jejich sudičství je popisováno jako „psohlavé“. Králová říká o svém synovi „*Kluk psohlavá, je pyšný a urážlivý po tátovi.*“ (O, 148). V jiné

části textu vypravěč mluví o „krvi starých Psohlavců“ v pozitivním světle. Nejvýznamnější atribut připisovaný chodskému stereotypu se tedy přenesl do derivátu synonyma slova Chod, přičemž jde o pojmenování vlastnosti. Všimněme si rozdílu v pojetí chodské „psohlavosti“ – zatímco pro Jiráska znamená paličatost neústupnost, co se boje za svobodu týče, u Baara je nastíněna v nejhorším možném světle ve svých důsledcích. Pokud je však použita v historickém kontextu, nese opět kladné konotace.

Chodský prototyp by na základě dat textových vypadal následovně:

Chodové jsou svázáni se svým rodným krajem, který je opředen svou historií. S tou souvisí privilegia a povinnosti (nejvíce již zmíněná pohraniční služba a svoboda od roboty), které jsou detailně popsány v *Psohlavcích* a hovoří o nich i hlavní postavy chodské trilogie. To všechno aktualizoval Jirásek svými *Psohlavci*; především potom probudil legendu o Kozinovi a Lomikarovi, která mezi Chody stále kolovala, a připomněl ji národu. Odtud také pochází mnoho konotátů a kolokací (z korpusu např. kolokace „odbojný, vrchnost, povstání, Újezd“).

Chodové jsou zkrátka viděni jako rebelové. Je jasné, že tento aspekt Chodsko byl v minulých dobách z různých důvodů propagován, a tak se např. Jiráskovi *Psohlavci* dostali do povědomí spousty lidí a došlo k ovlivnění afektivní složky vážící se ke slovu Chod a celkově tak jeho jazykového obrazu.

S historickou službou na hranicích souvisí i vykládání Chodů jako obránců proti cizím živlům, zejména těm německým. Ne nadarmo se říká Chodsko – pevná vlasti hráz. Baarovo dílo se také vyslovuje k chodskému odporu proti poněmčování.

S historií a boji za privilegia souvisí další významný konotát, a to svoboda. Chodský lid je líčen jako svobodný, svobodomyslný, často o svobodu bojující, což samozřejmě vyzdvihli hlavně Jiráskovi *Psohlavci*.

Z dalších konotátů vynikají především ty týkající se chodských tradic. V první řadě se jedná hlavně o chodský kroj, ve kterém jsou Chodové ve zkoumaných beletristických dílech zobrazováni. Části chodského kroje se objevují v realistických popisech Jiráskových i Baarových.

Dalším neodmyslitelným konotátem, podpořeným také replikami v Jiráskových *Psohlavcích*, je chodské nářečí.

Jiráskovi *Psohlavci* také pomohli s vykreslením historického vybavení Chodů; kvůli tomu patří k výrazným konotátům i čakan a praporec. Choda neodmyslitelně doprovází chodský pes; o specifickém plemenu psa se sice v beletrii ani v ústní lidové slovesnosti nepíše, je však pravděpodobné, že Chodsko může být známo určitému okruhu lidí právě pro toto psí plemeno.

Chodský prototyp reprezentují především sedláci. Zejména oni jsou hlavními hrdiny selské rebelie v *Psohlavcích*. Baarovo dílo sice vykresluje dvě strany sporu mezi sedláky a chalupníky, kteří spolu s poněmčenými řemeslníky a vrchností také na Chodsko patřili, ale ve sporu se přiklání na stranu sedláků, ačkoliv je k nim mnohdy skeptický.

Chodové jsou podle analyzovaných textových dat hrdí. Hrdí na své tradice, na svoji historii a předky nebo prostě jen na to, že jsou Chody. Jsou to také lidé nebojácní a stateční, což má určité spojitost s kozinovskou legendou.

Ze všech textových dat také vyplývá chodská pospolitost, která se projevuje nejvíce „hyjtami“, nezavřenými dveřmi, životem v komunitě apod. S „hyjtami“ je také spjata pozoruhodná chodská vyprávění; v beletrii a ústní lidové slovesnosti jsou Chodové líčeni jako rození a pozoruhodní vypravěči.

S Chody je spjatá také muzikálnost, láska k muzice a tanci. Ne nadarmo Baarův vypravěč, Fastr či paní komisarka, tvrdí, že chodský lid zpívá a tancuje u všeho.

Ve zkoumané beletrii i ústní lidové slovesnosti je uváděna pracovitost (mnohdy i explicitně zmíněna), která nepochybně souvisí s tím, že se lidé na Chodsku museli ohánět kvůli tvrdému živobytí.

Chodové jsou lidé lpějící na svém kraji, cítící s ním sounáležitost a milující svoji rodnou půdu a hvozdy. Baar a Jirásek někdy spojují tuto vlastnost s hraničářskou historií, se znalostí lesních cest, zkratk a celkově chodských hvozdů.

V souvislosti s kozinovskou legendou je s Chody spojena nepoddajnost a rebelantství, které se objevuje jak v systémových datech, tak v datech textových. Toto je umocněno zmínkami o horké chodské krvi, nepokojných hlavách, snadné chodské vznětlivosti, bouřlivosti či horkokrevnosti. Na druhou stranu Baar i Jirásek mluví o tom, že Chodové dělají všechno neúnavně do extrému a jsou houževnatí; Fastr v *Chodské trilogii* má tedy na snadnou chodskou vznětlivost a rychlé ochladnutí jiný názor než samotný vypravěč.

Co se týče záporných vlastností, Chodům je často vyčítáno sudičství, jehož kořeny bychom také mohli přiřknout chodské historii. Další záporná vlastnost je paličatost či tvrdohlavost (viz výše). Baar i Jirásek mluví o chodské tvrdosti až zatvrzelosti. To dává Baar ústy paní komisarky do kontrastu s jejich měkkým jádrem. Zatímco Baar mluví o chodské šetrnosti, na druhé straně se z těch samých zdrojů dozvídáme o chodské lakotě, mamonu a materialismu.

Zajímavý je Baarův názor na chodskou víru; náboženství se totiž na Chodsku míchalo s pověrou. Kraj je plný nadpřirozených bytostí, bylinek, tajemných míst apod.

Existuje i jakási představa fyzické podoby Chodů; mimo tradiční kroj vykreslují data Chody jako statné a silné.

Všechny tyto atributy přispívají k představě prototypu „pravého Choda“, o jehož explicitní kognitivní definici se snažila v Baarově díle postava Jakuba Fastra, implicitně i postava Boženy Němcové a vypravěč sám. Kdo je, či není pravým Chodem – tuto otázku řešili také Jiráskovi *Psohlavci*. Co znamená jím být, není sice nikde explicitně řečeno, ale čtenář za tímto slovním spojením zřejmě může vidět nejvýznačnější atributy, které analýza vybraných beletristických děl přinesla.

Seznam zkratk:

L – Lůsy

O – Osmáčtyřicátníci

PK – Paní komisarka

Literatura

Baar, J. Š. – Štefánková, J.: *Hanýžka a Martínek: výbor z Baarovy trilogie*. 6. vyd., 4. v Albatrosu, 1. v KMČ. Ilustrovala Daniela BENEŠOVÁ. Praha: Albatros, 1972. Klub mladých čtenářů (Albatros).

Baar, J. Š.: *Lůsy*. 3. díl Chodské trilogie. 2. vyd. v Čs. spis., 1. vyd. ve Vybraných spisech. Praha: Československý spisovatel, 1958.

- Baar, J. Š.: *Osmáčtyřicátníci*. 4. vyd. v ČS. Praha: Československý spisovatel, 1975. Slunovrat (Československý spisovatel).
- Baar, J. Š.: *Paní komisarka* [online]. rodon [cit. 2021-5-21]. Dostupné z: <http://www.rodon.cz/admin/files/ModuleKniha/1357-pani-komisarka.pdf>
- Jirásek, A.: *Psohlavci* [online]. V MKP1. vyd. Praha : Městská knihovna v Praze, 2011. Dostupné z WWW: <http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/37/06/33/psohlavci.pdf>.
- Křen, M. – Cvrček, V. – Čapka, T. – Čermáková, A. – Hnátková, M. – Chlumská, L. – Jelínek, T. – Kovářiková, D. – Petkevič, V. – Procházka, P. – Skoumalová, H. – Škrabal, M. – Truneček, P. – Vondříčka, P. – Zasina, A.: Korpus SYN, verze 8 z 12. 12. 2019. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2019. Dostupný z WWW: <https://www.korpus.cz>
- Křen, M. – Hnátková, M. – Jelínek, T. – Petkevič, V. – Procházka, P. – Skoumalová, H.: SYN-2013PUB: korpus psané publicistiky. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2013. Dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>
- Nedvědová, M. a kol.: Slovo psohlavec v starší české slovní zásobě. *Naše řeč*, 1977, 60, č. 2, s. 76–82.
- Strenková, J.: *Jazykový obraz Chodů*. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra českého jazyka. Praha, 2021.
- Strenková, J.: Jazykový obraz Chodů v publicistice (rkp.).
- Vaňková, I. – Nebeská, I. -- Saicová Římalová, L. – Pacovská, J.: *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2005.

Jazykový obraz DEMOKRACIE – poznámky k výzkumu

Linguistic picture of DEMOKRACIE /DEMOCRACY/ – comments of the research

Ladislav Janovec

Technická univerzita v Liberci

Abstrakt: Kapitola vychází z dlouhodobých prací na projektu EUROJOS, v jehož rámci se v současné době zaměřujeme na zpracování pojmů DEMOKRACIE a SPRAVEDLNOST, které mají velké množství společných rysů, podobně jako s nimi související pojem SVOBODA. Přesto nejde o pojmy, které by se plně překrývaly, jak ukazují výzkumy v různých jazycích i v češtině. V textu představujeme některá zjištění a závěry, které nám dosud studium materiálu umožnilo.

Abstract: This chapter presents the partial results of works on the project EUROJOS. In the frame of that it concentrates on analyzing concepts DEMOKRACIE (DEMOCRACY) and SPRAVEDLNOST (JUSTICE) which have many features in common and similarly with the related concept SVOBODA (FREEDOM). However, they are not fully overlapped as it is presented in different researches in Czech and in other languages as well.

Klíčová slova: jazykový obraz světa, demokracie, kognitivní lingvistika, Eurojos, koncept, metafora

Key words: linguistic picture of world, cognitive linguistics, democracy, Eurojos, concept, metaphor

1. Úvod

V jazykovém obrazu světa různých jazykových společenství hrají významnou úlohu kulturně klíčová slova – představují koncepty, které jsou pro danou kulturu signifikantní a specifické, leckdy jedinečné, historicky vypovídající a všeobecně známé. Tato slova mohou mít univerzálnější platnost – budou fungovat jako klíčová slova ve více jazycích určité oblasti/areálu, v ideálním případě pro komparativní kognitivnělingvistické výzkumy budou univerzální ve všech jazycích světa nebo alespoň v jazycích společenství, jež bývají častěji srovnávána. Lze je snad charakterizovat jako atributy západní kultury, které je rozhodně udělována soustavnější pozornost, ačkoliv ani komparace s velkými asijskými jazyky nejsou zanedbatelné.

Klíčově kulturní slova charakterizuje A. Wierzbická jako slova, která jsou pro určité jazykové společenství zvlášť důležitá a vypovídají o kultuře nositelů jazyka (srov. Wierzbicka 2001, s. 35).

Jerzy Bartmiński chápe jazykový obraz světa jako *v jazyce uloženou interpretaci skutečnosti, kterou je možno chápat jako soubor soudů o světě* (srov. Vaňková 2007). Typ jazykového obrazu světa záleží na úhlu pohledu, resp. výběru textů, jež se na tvorbě obrazu podílejí. Obvykle je v centru lingvistického zájmu obraz naivní, lidový, nevědecký, vedle něj je ovšem utvářen i obraz např. vědecký, vycházející z vědeckého poznání skutečnosti. Ten může být v případě některých pojmů mnohem silnější než naivní, a to v případě, že jde o koncepty formované především na základě cílené edukace, protože s nimi operují spíše dospělí než děti. Kontury tradičních pojmů jako MATKA, LÁSKA, DOMOV, ŠTĚSTÍ, PES apod. jsou od dětství utvářeny v rodině a jiných skupinách a jsou zakotveny v kultuře a textech po staletí, pojmy jako STÁT, SVOBODA, REPUBLIKA, ORGANISMUS aj. jsou naopak utvářeny především ve školním prostředí, mimo ně si dítě koncepty obohacuje spíše náhodně, byť ani vliv rodinného prostředí nelze u všech konceptů od jistého věku dítěte opomíjet. V dospělosti pak podle sociálního profilu člověka probíhá obohacování konceptu spíše nahodile, necíleně.

2. Metodologické poznámky k výzkumu konceptu DEMOKRACIE

Jedním z konceptů, jež si člověk osvojuje právě na základě řízené edukace, je právě i koncept DEMOKRACIE. Jde o mladý koncept, který se objevuje v českých textech ve druhé polovině 18. století – první excerpční záznam v kartotéce lexikálního materiálu ÚJČ AV, v. v. i., k výkladovému slovníku (první vrstva) pochází z Krameriusových novin z roku 1778. O několik desítek let později se začíná objevovat i v záznamech z beletrie, v závislosti na její tematice (viz dále).

Exponuje se pak ve 20. století v diskurzech politickém, historickém, sociálním, filosofickém a dalších. Jak uvádí Vaňková a Vodrážková (2019), ale i Janovec (2021, 2022) má koncept DEMOKRACIE velmi úzké souvislosti i s jinými pojmy, jako je SVOBODA, ČEST, POCTIVOST, ROVNOPRÁVNOST, ROVNOST, SAMOSTATNOST, SPRAVEDLNOST, VOLBA, VOLNOST. Výzkumy materiálu ukazují, že s některými z nich tvoří velice bohaté konceptuální blendy s vysoce propustnými hranicemi.

2.1 Systémová data

V souladu s metodologií pro projekty EUROJOS analyzujeme data systémová, textová a empirická (získávaná na základě krátkých dotazníků). Systémová data představují informace pocházející z různých typů slovníků, především z výkladových, ale i frazeologických nebo speciálních. V případě pojmu DEMOKRACIE jsme výběrově využili rovněž slovníky politologické.

Slovníky podaly řadu jazykových i mimojazykových informací, mimo jiné poukázaly na to, že lexémy *demokracie* a *demokratický* mají významné zastoupení v propriální vrstvě slovní zásoby. V *Encyklopedii politiky* (Žaloudek 1999) jsou mezi hesly uvedeny i názvy politických stran a je popsáno jejich politické směřování. V názvu je užito adjektivum *demokratický*, např. výběrově *Demokratická strana* (na Slovensku), *Demokratická strana* (v USA), *Demokratická únia Slovenska*, *Demokratická unie* (ČR), *Křesťanská a demokratická unie* (ČR), *Křesťansko-demokratická strana* (v Itálii), *Křesťansko-demokratická strana* (ČR), *Křesťansko-demokratická unie* (v Německu), *Křesťansko-sociální unie* (v Německu), *Občanská demokratická aliance* (ČR), *Občanská demokratická strana* (ČR), nebo substantivum *demokracie*, např. *Aliance socialistické demokracie*.

2.2 Empirická data a výsledky výzkumné sondy

Empirická data se sbírají od vysokoškolských studentů ve věku 19–24 let, protože se u nich předpokládá, že koncepty, které EUROJOS zkoumá, mají ve vědomí studentů již zřetelné kontury a že tato generace bude v blízké době koncept předávat generaci nové. Celkově jsme získali data od 155 respondentů, šlo o rodilé mluvčí češtiny studující humanitní obory na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy a na Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakultě Technické univerzity v Liberci a velice omezené množství mluvčích studujících na Technické univerzitě v Liberci technické obory¹³⁰. Dotazníky obsahovaly čtyři otázky:

1. *Co je to demokracie?*
2. *Jaká je demokracie?*
3. *Co není demokracie?*
4. *Stát XY je demokratický, ale...*

První tři otázky byly voleny tak, aby studenti měli možnost se rozepsat. Předpokládali jsme, že tak získáme co možná největší množství informací o sémantice, kategorizaci, konotacích a asociacích nebo kolokabilitě. Ke kolokabilitě směřovala především druhá otázka, v níž jsme očekávali odpověď v podobě adjektiv, ukázalo se však, že tázací zájmeno *jaká* pro implikaci odpovědi nestačí a mnoho respondentů znovu zopakovalo to, co uváděli v odpovědi na první otázku.

Čtvrtou otázkou (but-question) jsme chtěli ověřit hranice pojmu, očekávali jsme, že zde studenti vyjádří, absence čeho je možná, abychom ještě připustili, že lze v určitém státě mluvit o demokracii, nebo v jaké oblasti je demokracie vnímána jako upozadovaná.

Dotazníky byly zadávány větším skupinám přímo při výuce, části respondentů byly adresně zprostředkovány přes internet (e-mail, webová aplikace Google classroom) během roku 2020 a na podzim roku 2021.

Výsledky podrobné analýzy odpovědí na první otázku jsme prezentovali v samostatném textu (Janovec 2022), zde je tedy pouze stručně shrneme a zaměříme se na analýzu odpovědí na otázku třetí.

Nejčastěji uvedeným základním slovem odpovědí bylo *svoboda* (111 respondentů). Ta byla chápána jak obecně, tak konkrétně se specifikujícím přívlastkem, např. *svoboda slova* (16 odpovědí), *svoboda (vyjádření) názoru* (25 odpovědí), s ní velice blízká *svoboda projevu a vyjadřování se* (13 odpovědí), *výběru a rozhodování* (17), *svoboda pohybu a cestování*¹³¹ (8) *nebo studia* (8). Méně často byla zmiňována *svoboda činů* (4), *vyznání* (2), *podnikání* (2), *vlastního bytí* (1), *volného myšlení* (1) a *společenského života* (1). S volbami souvisí nepochybně i odpověď *hlasování* (2). Demokracii rovněž utvářejí politické aspekty, jako jsou *svobodné volby*¹³² (11) a *podíl na volbách* (19). Jako jistý typ synonyma ke slovu *svoboda* chápeme lexém *volnost*, který se objevil ve 2 odpovědích.

¹³⁰ Metodologie předpokládala vyrovnané množství studentů humanitních disciplín a technických oborů, nicméně praxe ukazuje, že zajištění odpovídajícího množství techniků v předpokládané době výzkumu není prakticky možné.

¹³¹ Tato svoboda byla opakovaně aktualizovaná ve vztahu s omezováním pohybu během coronavirové pandemie od března 2020.

¹³² Vzhledem k tomu, že druhá část výzkumu byla provedena v týdnu, na jehož konci se konaly parlamentní volby, je pravděpodobné, že tento rys exponoval i situační dobový kontext.

Druhou skupinu odpovědí na první otázku tvořily odpovědi, které shrnujeme pod význam „státní/společenské zřízení a jeho projevy“. Jednalo se o odpovědi *fungování státu, kde rozhoduje hlas většiny* (19 odpovědí), *vláda (hlas) lidu* (24) nebo *společné rozhodování* (11), *společenská rovnost* (5) a *rovnost/rovnoprávnost* (17), *dodržování práv a povinností, které určují řád, neomezuji svobodu* (5), *necenzura* (2), *střed mezi extrémy* (1), *druh práva* (1), *oddělené složky státní moci* (1 odpověď), *zajišťuje svobodná a nezávislá média* (1), *vydobyte vítězství* (1). Jisté záporné konotace nese odpověď *poslouchání autorit* (1).

Ojedinele se objevily i skeptické odpovědi, např. *přeceňovaný fenomén* (1), *myslím, že stejně tak, jako nikdy nenastal pravý „komunismus“, tak takzvaná demokracie se také ještě nikde nikdy nenaplnila/nefungovala* (1). Naopak za nejoptimističtější charakteristiku toho, co je to demokracie, považujeme odpověď *radost žít* (1).

V odpovědích na druhou otázku se u části respondentů objevila pouhá negace odpovědi na otázku první, mnohdy bez bližší specifikace či dodatečného vysvětlení (*svoboda – nesvoboda, rovnost – nerovnost* apod.).

Většina respondentů, kteří volili novou odpověď, uvedla jako příklad toho, co demokracie není, *vládu jednoho člověka/strany/elity/skupiny* (14 respondentů), *autokratický režim* (1), *nemožnost se svobodně projevovat* (12), dále *diktaturu* (9), *cenzuru* (7) a *nemožnost volby* (7).

Méně často se objevily odpovědi *nestejná práva* (6; bez bližší specifikace), *totalita* (5), *zákazy; potlačování/utlačování názoru; nerovnoprávnost/nerovnost nebo omezené volby* (po 4 odpovědích). 3 respondenti uvedli *ovlivňování lidí; nesvobodu* nebo *komunismus*. Mezi odpověďmi se 2 výskyty se objevily *nemožnost projevovat vlastní vůli; podávání dezinformací, zatajování; omezování pohybu* či *absolutismus*.

Individuálních asociací a odpovědí se objevilo mnohem méně než v případě odpovědí na první otázku. Některé z odpovědí byly příliš obecné, některé se nejevily jako rysy, které by přímo s demokracií či ne-demokracií souvisely, jiné byly nesrozumitelné: *tyranie; celostátní referenda; nedodržování ústavy; vyvracení názoru; přenechávání odpovědnosti jiným; krutovláda; podvrhy; korupce; nesvoboda slova; nemožnost volby, znárodnění* apod. K aktuální situaci, související s pandemií covid-19 i vyhrčenou politickou situací, odkazovaly odpovědi jako *když politici jednají ve svůj prospěch na úkor občanů, kterými byli zvoleni; současný život v ČR; protipandemická, nesmyslná opatření*.

Zajímavá byla odpověď, která zdůrazňovala, že je třeba hledat a určovat hranici mezi demokracií a anarchií (*demokracie ale také neznamená opuštění od slušného chování a nevhodné vyjadřování pouze proto, „že můžu“*. *Demokracie také neznamená opuštění od pravidel společnosti, protože bez pravidel by nastala anarchie*.)

I zde se v některých odpovědích projevila skepse vůči existenci demokracie a možnosti jejího uplatňování, např. *vše, co se říká, že je demokracie, protože ten, kdo to říká, ovládá ostatní v tom, co chce on*.

Je vidět, že studenti kontury pojmu DEMOKRACIE mají nějak formované, zajímavé zjištění je, že popsat jeho sémantiku je zjevně pro ně lehčí než popsat sémantiku toho, co DEMOKRACIE není. To je patrné z těžkopádněji formulovaných odpovědí na třetí otázku, ale také z menšího množství asociací, které uvedli.

2.2 Textová data v jazykovém obrazu demokracie

Analýza dat textových je složitější, protože výzkum jazykového obrazu světa předpokládá analýzu mimo jiné literárních textů. Vzhledem k povaze slova, které koncept reprezentuje (přejímka mající charakter terminologický), se dá jeho výskyt očekávat především v odborných pracích, učebních textech, právních textech (zejména v ústavě), ale také v publicistice.

Sonda do výskytu lexému v České elektronické knihovně (<http://www.ceska-poezie.cz/cek/>), tedy databáze české poezie 19. a počátku 20. století, ukazuje, že lexém byl v poezii využíván, byť pochopitelně v závislosti na typu poezie. Podobnou situaci předpokládáme v próze, kde její nárůst bude souviset se společenskými prózami od konce 19. století.¹³³

Ze současné literatury je nepochybně známý (a na JOS působící) text písně Karla Kryla *Demokracie nám rozkvétá*.¹³⁴ Básník v prvním verši každé sloky reflektuje (očekávaný) vývoj postojů a vnímání demokracie ve společnosti: *Demokracie rozkvétá byt s kosmetickou vadou ... Demokracie prospívá bez nás a pragmaticky ... Demokracie zavládla zpívá nám Gott a Walda ... Demokracie pánuje od Aše po Humenné ... Demokracie dozrává do žaludečních vředů*. Na tomto textu je důležité, že jde o první text po sametové revoluci, který nevnímá demokracii naivně jako něco zcela jednoznačně dobrého, správného, vytvářejícího jenom štěstí, ale varuje před jejím zneužitím, resp. transformací v diktaturu, kdy ona sama začne ovládat své přívržence¹³⁵ a změnit se ve zlo. Píseň až děsivě předjímá současnou únavu a znechucení zejména starších generací z projevů demokracie, na které nejsou zvyklí a které jsou v rozporu s jejich uspořádáním světa, resp. jazykovým obrazem.

Vzhledem k vědecké podstatě pojmu DEMOKRACIE je ovšem jasné, že beletrie není pro jeho formování stěžejní, důležitou roli budou hrát jiné typy textů. Půjde především o texty edukativní (značná část obsahu pojmu je osvojována během školní edukace), ale také texty publicistické, právní a odborné, jejich užití bude souviset s určitými historickými okamžiky vývoje společnosti.

Ve formování konceptu DEMOKRACIE v českém jazykovém obrazu světa vnímáme několik historických období a kulturních zdrojů, které jeho výstavbu ovlivnily. Zaprvé je to antické Řecko, jehož pojetí demokracie se ovšem výrazně liší od vnímání demokracie pohledem člověka žijícího v 21. století. Jde o typ demokracie, o němž je každý poučen během výuky historie, zde se nejspíš zakládá úsporná definice demokracie jako „vlády lidu“, nicméně právě antická demokracie často vytváří prvotní a silný miskoncept, ze kterého pramení pozdější nepochopení fungování demokracie.

Druhé období je 19. století, zejména jeho druhá polovina. Rozšíření znalosti lexému *demokracie* a formování jeho konceptu je spojeno s událostmi historickými, které mají své kořeny již v 18. století, ale i soudobými politickými aktivitami různého druhu. Třetím obdobím je období po vzniku samostatného Československa po první světové válce ve dvacátých a třicátých letech 20. století, které završuje druhá světová válka. Další období představuje období socialismu se specifickým (marxisticko-leninským) pojetím demokracie. Jako poslední vnímáme období po

¹³³ Podrobné analýze konceptu DEMOKRACIE v české beletrii se budeme věnovat v jiném textu.

¹³⁴ Píseň viz např. na https://www.youtube.com/watch?v=_1qqFvEQ42o.

¹³⁵ Srov. i užití expresivního okázalného verba *pánovat*, tedy „být pánem někoho“ (na rozdíl od neutrálního běžného *pánovat* „vládnout“). Sloveso *pánovati* uvádí i Slovník spisovného jazyka českého ve významu „oslovovat někoho pane“, viz <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=p%C3%A1novati&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.

společensko-politických změnách na konci roku 1989 až do současnosti, byť jsme si vědomi možnosti jemnějšího členění, jak mohou ukázat i dobové texty.

Primárními textovými zdroji jsou v tomto případě ústavy a další legislativní texty a texty publicistického stylu zaměřené na politickou situaci a kulturu. Počátek posledního období textově charakterizují i vizuální texty – např. fotografie hesel z období sametové revoluce. Těmto textovým zdrojům bude teprve udělována pozornost. Pro současné pojetí DEMOKRACIE v naivním jazykovém obrazu světa jsou zapotřebí rovněž texty internetových diskusí, sociálních sítí a debat pod publicistickými příspěvky. Tyto typy textových dat budeme teprve zpracovávat.

3. Závěr

Tato kapitola věnovaná analýze konceptu DEMOKRACIE představuje stejně jako již publikovaný text (Janovec 2022) výsledky prvotních sond do analýzy pojmu, na jejichž základě vyvstávají nové metodologické otázky a jsou získávána nová data k analýze, jak naznačujeme i v textu. Vzhledem k tomu, že i práce na konceptu se v mezinárodním projektu chýlí ke konci, je zřejmé, že v celé nutné šíři nebude možné pojem uchopit a zpracovat a závěrečný text v mezinárodní monografii bude představovat jenom výsledek některých sond.

Kromě množství textových dat se jeví jako zajímavá mezigenerační komparace chápání pojmu, jíž se chceme věnovat v nejbližší době – i když si troufáme říci, že výsledek je predikovatelný – s rostoucím věkem bude pravděpodobně narůstat i skepse, rozčarování až odpor k demokracii. Lze jen doufat, že demokracie slovy Karla Kryla nedoroste do žaludečních vředů v jazykovém obrazu světa všech příslušníků starších generací a že senior nesouhlasící s demokratickými principy a toužící po návratu starých pořádků z éry socialismu je jen určitý stereotyp vytvořený hlasy, které jsou navenek slyšet, a cíli některých politiků.

Literatura

- Janovec, Ladislav: Koncept SPRAVEDLNOST v českém jazykovém obrazu světa studentů bohemistiky. *Z teorii i praktyki dydaktycznej języka polskiego*, 2021, roč. 30, č. 1, s. 137–148.
- Janovec, Ladislav: K jazykovému obrazu DEMOKRACIE v českém jazyce. In Svobodová, D. – Novák, R. – Balharová, A.: *Od textu k porozumění a komunikaci*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2022, s. 167–175.
- Kryl, Karel: *Demokracie nám rozkvétá*, online. Staženo dne 6. 7. 2022, https://www.youtube.com/watch?v=_1qqFvEQ42o.
- Vaňková, Irena: *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007.
- Vaňková, Irena – Vodrážková, Veronika: Svoboda v českém jazykovém obrazu světa. In Abramowicz, M. – Bartmiński, J. (eds.): *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Tom 4 – wolność*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marie Curie-Skłodowskiej, 2019, s. 245–304.
- Wierzbicka, Anna: *Ponimaniye kultur posredstvom ključevych slov*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kultury, 2001.
- Žaloudek, Karel: *Encyklopedie politiky*. Praha: Libri, 1999.

Jan Svatopluk Presl a jeho *Rozprava o převratech kůry zemní* – poznámky k paleozoologické terminologii

Jan Svatopluk Presl and his *Discussion on Crustal Overturns* – Notes on Paleozoological Terminology

Blanka Nedvědová

Katedra českého jazyka Pedagogické fakulty UK v Praze

Abstrakt: Kapitola připomíná Jana Svatopluka Presla, zakladatele české přírodovědné terminologie. Těžištěm textu jsou poznámky týkající se českých názvů pravěkých živočichů v první paleontologické práci vydané v češtině – Barona Jiřího Cuviera *Rozprava o převratech kůry zemní a o proměnách v živočišstvu jimi způsobených, v ohledu přírodopisném a dějopisném*. Ačkoliv mnohé z těchto termínů soudobá lexikografie (např. *Česko-německý slovník, zvláště gramaticko-frazeologický* Fr. Št. Kotta a *Slovník česko-německý* Josefa Jungmanna) zaznamenala, v současnosti se, na rozdíl od mnoha termínů např. z oblasti botaniky, mineralogie a zoologie, neužívají.

Abstract: The chapter commemorates Jan Svatopluk Presl, the founder of Czech natural science terminology. The focus of the text is on the remarks concerning the Czech names of prehistoric animals in the first paleontological work published in Czech – Baron Jiří Cuvier's *Discussion on the Upheavals of the Earth's Crust and the Changes in the Animal Kingdom Caused by Them*, in terms of natural history and history. Although many of these terms are used by contemporary lexicography (e.g. *Czech-German dictionary, especially the grammatical and phraseological one* by Fr. Št. Kott and Josef Jungmann's *Czech-German Dictionary*) have been recorded, they are not currently used, unlike many terms in the field of botany, mineralogy and zoology, for example.

Klíčová slova: Jan Svatopluk Presl, dějiny paleontologie, paleozoologie, terminologie, kompozita

Keywords: Jan Svatopluk Presl, history of paleontology, paleozoology, terminology, composites

1. Úvod

Jan Svatopluk Presl byl coby blízký spolupracovník Josefa Jungmanna důležitou osobností 2. obrozenské generace, která si v návaznosti na generaci předchozí kladla jako jeden z cílů **ustálení a rozhojňování slovní zásoby**, kterou bylo třeba doplnit především v těch oblastech, v nichž byla čeština upozaděna. Čeština se tedy měla stát **prostředkem vzdělávání a kulturního povznesení**

národa, a to rozvíjením české vědecké a umělecké literatury (srov. např. Cuřín 1985; Fidlerová 2013).

Jak dále uvidíme, nelze opomenout ani Preslův podíl na realizaci jednoho z důležitých počínů směřujících ke stabilizaci češtiny jako jazyka vědy, na vzniku časopisu *Krok* – byl jeho zakladatelem, vydavatelem a častým přispěvatelem.

Cílem této kapitoly je připomenout Preslův spis Barona Georgese Cuviera *Rozprava o převratech kůry zemní a o proměnách v živočišstvu jimi způsobených, v ohledu přírodopisném a dějopisném* (dále *Rozprava*), a to nejen jako první, cenný překlad paleontologického spisu do češtiny¹³⁶ (Špinar 1992, s. 14), ale také jako doklad/prostředek realizace výše zmíněného cíle druhé obrozené generace, rozvíjení odborného jazyka, a v neposlední řadě také jako pramen poznání nově vznikající zoologické, resp. paleozoologické terminologie¹³⁷. Zda se stala součástí terminologie moderní, doložíme sondou do současné popularizační i odborně teoretické literatury. Zajímat nás také bude, zda svůj otisk zanechala v dobových slovnících, v Kottově *Česko-německém slovníku* a v Jungmannově *Slovníku česko-německém*, ale i ve výkladových slovnících moderní češtiny – *Příručním slovníku jazyka českého* a *Slovníku spisovného jazyka českého*.

2. Rozprava – nejen překlad

Dříve než představíme Preslovy české názvy druhohorních, vyhynulých druhů, resp. živočichů, rádi bychom učinili několik poznámek k samotnému překladu. Jana Svatopluka Presla není třeba detailně představovat jako lékaře a přírodovědce, který na Karlo-Ferdinandově univerzitě vystudoval medicínu a přírodní vědy a který byl tamtéž v roce 1820 jmenován profesorem přírodopisu a přednášel zoologii a mineralogii. Tato drobná připomínka je však pro naše téma povýtce důležitá. Jako autor přírodovědné terminologie, jež se z velké části stala součástí terminologie moderní, současné (botanika, chemie, zoologie, mineralogie)¹³⁸ nebyl jen nadšeným laikem, ale také erudovaným odborníkem.

Zoologickou terminologii Presl představil v práci *Navržení soustavy živočichů podle tříd, řádů a rodů, a spolu pokus zčeštění potřebných v živočišstvu názvů* (dále *Navržení*), kterou publikoval na pokračování v *Kroku*¹³⁹, později pak v knize *Ssavectvo, Rukověť soustavná k poučení vlastního* (dále *Ssavectvo*).

Rozprava je překlad spisu, který jako samostatné dílo vydal v Paříži v roce 1825 přírodovědec a zoolog Georges Cuvier pod názvem *Discours sur les révolutions de la surface du globe* (dále *Discours*). Presl *Rozpravu* překládal dle 5. vydání z r. 1828 (Presl 1934a, s. III), my jsme měli ke komparaci k dispozici 6. vydání z r. 1830. Coby úvod k rozsáhlému *Recherches sur les fossiles ossements de quadrupedes* vydanému v Paříži byl zveřejněn již v roce 1812 (Špinar 1992, s. 14). O vyjití tohoto Cuvierova geologicko-paleontologického spisu informoval Presl odbornou veřejnost ve II. díle časopisu *Krok*, kde jej nazývá „O pobouření kůry zemní“.

¹³⁶ Předcházely jí Preslovy statě v *Kroku* jako např. *Pojednání o ostatcích živoků v zemi se nalézajících* (*Krok*, III, 1922).

¹³⁷ V literatuře se můžeme setkat i s termínem zoopaleontologická (např. Pek, I.: *Základy zoopaleontologie*. Olomouc: Vydavatelství univerzity Palackého, 1996).

¹³⁸ Blíže viz Havlová 1992, s. 205 či Cuřín 1985, s. 84.

¹³⁹ *Krok* I, č. 2 (1821), s. 67–84; I, č. 3 (1822), s. 116–129; I, č. 4 (1823), s. 104–109; II, č. 1 (1824), s. 123–131; II, č. 2 (1830), s. 241–266; II, č. 4 (1831), s. 515–521.

„V tomto oděvu českém podávám milým krajanům spis klasický, do všech jazyků evropských pro jeho zajímavost přeložený.“ (Presl 1834a, s. III) Těmito slovy začíná předmluva, v níž Jan Svatopluk Presl po osvětlení geneze zdrojového spisu¹⁴⁰ odhaluje čtenáři, jak vnímá vztah mezi jazykem a národem. Podobně jako Jungmann ústy Slavomila v *Druhém rozmlouvání*. „Mnozí se budou diviti mé nesmyslnosti, že jsem přeložil spis do národního jazyka, kterýž pro sprostý lid a jmenovitě pro sedláka není, majíce za to, aby o takových a podobných věcech ničeho nezvěděl, aby zůstal ve své neumělosti, ježto tak svou bídu méně pocítí. Nebudu tady tento nelidský, našemu věku největší hanbu dělající domysl vyvracovati anobřz připomenu, že takovéto řeči třeba od lidí ušlechtilých a urozených pronešené, každého Čecha, vlast svou vroucně milujícího, a o čest a dobro její bedlivého nejvejš urážeti musí; a sice proto, že smysl jich tento jest: Čechu, odstraň se ode svého národu, odlož svou národnost přestaň býti Čechem, staň se Francouzem nebo lépe Němcem, zapomeň dle našeho příkladu svůj přirozený jazyk, kterýž bez toho jenom skrovnému počtu lidu nevzdělaného jest vlastní, a protož hrubý a nemotorný; buď jeho zahubcem.“ (Presl 1834, s. IV)

Předmluva však upozorňuje i na vzdělávací funkci češtiny.

„Jazyk jest také prostředek, kterým s našimi bratry mluvíme, kterým je vyučujeme, kterým v nich mravnost a náboženství vštěpujeme. Kdo ku vzdělávání lidskému cizího jazyka vyhledává, ten plýtvá s lidským živobytím, mrhá sílu mládeže, maří čas, umrtvuje chuť k dalšímu cvičení...“ (Presl 1834, s. V) To si samozřejmě nelze vykládat tak, že je Presl přesvědčen, že není třeba se cizím jazykům učit, což dosvědčuje mimo jiné i v 1. svazku II. dílu *Kroku*, kde uveřejnil překlad pojednání Madame de Staël o způsobu a užitku překládání z cizích jazyků. (srov. Hofmannová 2007, s. 71). Předmluvu uzavírá slovy: „Nebude, kdo by pochyboval, že umění několikera jazyků jest užitečno. Aby ale jazykové cizí ke chloubě, marnosti sloužili, aby skrze ně jazyk přirozený se zavrhoval, to jistě nižádný rozumný schvalovati nebude a nemůže... Protož, milí Čechové, Moravané a Slováci, zůstaňte svým praotcům věrni; a budete jistě mezi Slovany první; přidružíte-li se ale k jiným národům, vždycky zůstanete poslední.“ (Presl 1834a, s. VIII)

Cuvierův text však není obohacen pouze o Preslovu předmluvu a stručný životopis nedávno zemřelého autora předlohy, ale především o výsledky zkoumání v oblasti paleontologie, které byly zveřejněny po vydání Cuvierova *Discoursu* (např. Hermanna von Meyera). Tyto části textu jsou buď vtěleny do poznámkového aparátu, nebo přidány jako samostatné stati (přidavky) za poslední kapitolu Cuvierova textu, tedy za kapitolu *Ustanovení ptáků, kteréž staří Egyptčané ibisy jmenovali* (zde mj. příklad „dějopisného“ rozměru spisu). Pozornosti lingvistů by se jistě mělo dostat zvláště dodatku poslednímu – Příklad 11. českého překladatele na str. 196¹⁴¹ (Presl 1834, s. 294), což je text, v němž Presl doplňuje svůj výčet fosilních ostatků zvířat objevených po vydání Cuvierova *Discoursu*.

3. Paleozoologická terminologie

Preslova česká paleozoologická terminologie je zatím (na rozdíl od terminologie zoologické, např. Hauser 1987; Němec 1968 či Šlosar 1999) lingvistickou literaturou reflektována spíše v náznamech

¹⁴⁰ S mnohými tzv. přídávky, tedy doplněními na základě nových poznatků, jej v roce 1827 do angličtiny přeložil profesor Jameson a v roce 1830 do němčiny dr. J. Nöggerath. (Presl 1834a, s. III)

¹⁴¹ Zde je uveden chybný odkaz. Příklad patří ke kapitole na str. 153.

(srov. např. Havlová 1992, s. 205 či Hoffmannová 2007, s. 66). Naše sonda do Preslovy české paleozoologické terminologie je založena na výběrové excerpici názvů vymřelých druhohorních, resp. třetihorních zvířat v kapitole Vypočítání zkamenělých zvířat od spisovatele ustanovených.¹⁴² V úvahu jsme totiž nebrali názvy druhů, resp. rodů, jejichž zástupci mají v živočišné říši stále své pokračovatele (např. *gaviál* či *krokodýl*).

Vybrali jsme 6 plazů a 10 savců, jejichž vědecké, řecko-latinské názvy Presl přeložil do češtiny. V některých případech českou formu předsunul před původní – „*Plavnoještěr (Plesiosaurus) Conybearem byl odkryt a snad ještě potvorněji vyhlížel nežli ryboještěr.*“ (Presl 1834, s. 156) Jin- dy explicitně upozorňuje na vytvoření českého názvu – „*Mantell v Susseu zvíře to odkryl, též i jiné veliké plazy, které v písku pod křídou položeném jsou zavřeny. Jmenoval je Iguanodon. My je jmenujeme pilozubcem.*“ (Presl 1834, s. 160) Obohacení překladu o české názvy považujeme za unikátní, neboť sám Cuvier vědecké řecko-latinské názvy zvířat, alespoň ve vydání, s nímž jsme měli možnost pracovat, do francouzštiny nepřekládá.

Po krátkém úvodu, v němž se hovoří o organismech, jejichž fosilní ostatky byly nalezeny v prvohorních a druhohorních usazeninách, se konstatuje, že „*teprve výše v živičnatém slínu měďnatém nalézáme čtvernožců první památky; a znamenito jest, že první čtvernožci jsou plazové ze čeledi ještěrovitých, které velmi podobají se nyníjším velikým v horkých krajinách žijícím varanům (Monitor)*“ (s. 154).

Na osmi stranách (155–162) následuje charakteristika 6 plazů: **ryboještěr** (*Ichthyosaurus*), **plavnoještěr**¹⁴³ (*Plesiosaurus*), **veloještěr** (*Megalosaurus*), **křídloprsták** (*Pterodactylus*), **pilozubec** (*Iguanodon*) a **plnozubec** (*Mosasaurus*).

Na s. 162 pak následuje obecná charakteristika savců z řádu paznechtů: „*Toto zvěřstvo jest velmi znamenito množstvím a rozličností pokolení ze třídy mnohopaznechtů*¹⁴⁴, která mezi nyníjšími dokonce nejsou, a více méně tapírům, nosorožcům a velbloudům se podobají.“ Těch zde najdeme 9: **homolozub** (*Mastodon*), **lunozub** (*Paleotherium*), **zejkozub** (*Lophiodon*), **hustozub** (*Anoplotherium*), **břítkozub** (*Xiphodon*), **dvojčatec** (*Dichobune*), **tupozub(ec)** (*Anthracotherium*), **drobnokelec** (*Chaeropotamus*), **roznozub(ec)** a (*Adapis*). Jako desátý zbývá **velozvěř** (*Megatherium*), který „*spojuje znaky lenochodů s pásovci*“ (s. 176).

Učinně i drobnou poznámku slovtvornou, neboť k tomu tento jazykový materiál přímo vybízí. Všechny Preslovy české názvy (až na dvojčatce) jsou kompozita. Zevrubná analýza slovtvorná v budoucnu jistě přinese další zjištění.

4. Paleozoologické termíny ve slovnících¹⁴⁵

Jak už jsme uvedli, vzhledem k tomu, že Preslovy mnohé české názvy, ať už rodů, či druhů živočichů (např. *tuleň*, *mrož*, *tapír* či *velbloud*)¹⁴⁶, rostlin (např. *pupalka laskavec*, *durman*), ale i názvy geologicko-paleontologické jako *prvohory* či *druhohory* jsou dodnes užívané jako termíny,

¹⁴² Zde se podává, jak konstatuje Presl v poznámce (s. 153), přehled všech zkamenělých savců a plazů.

¹⁴³ Na s. 156 i jako *plavojštěr*.

¹⁴⁴ V Ssavectvu (s. 106) hovoří Presl o mnohopaznechtích jako o řádu, resp. jako o podskupině řádu paznechtů. Jako podřád je neoznačuje explicitně.

¹⁴⁵ V tabulce jsou názvy zvířat řazeny chronologicky, tak jak se objevují v Rozpravě.

¹⁴⁶ Právě tyto lexémy najdeme jak v Rozpravě, tak v Navržení a v Ssavectvu již jako termíny.

zajímalo nás, zda a jak české názvy prehistorických zvířat zachycují jednak dobové výkladové slovníky – tedy Jungmannův *Slovník česko-německý* (1834–1839) a Kottův *Česko-německý slovník* (1878–1893) –, jednak velké výkladové slovníky moderní – *Průruční slovník jazyka českého* (1935–1957) a *Slovník spisovného jazyka českého* (1958–1971).

Z následujících tabulek je zjevné, že Jungmannův i Kottův slovník Preslovy mnohé novotvary registrují. Je zajímavé, že i když Jan Svatopluk Presl s Josefem Jungmannem na slovníku spolupracoval a doklady byly excerpovány z *Rozpravy a ze Ssavectva*, někteří plazi (*veloještěr*, *pilozubec* *plnozubec*) i savci (*zejkozub*, *břitkozub*, *tupozub* a *roznouzub*) do slovníku zařazeni nebyli. Na rozdíl od Jungmannova slovníku registruje Kott všechny plazy, ze savců mu kromě Jungmannem opomenutých chybí ještě *dvojčatec* a *velozvěr*. Jeho excerpčními prameny jsou např. Antonín Frič: *Přírodopis živočišstva* (1875), Josef Rank: *Slovník novinářský* (1862) či některý ze slovníků Franty Josefa Šumavského (Kott v seznamu excerpčních pramenů uvádí pouze jméno autora).

Absence Preslových novotvarů v novodobých slovnících není překvapivá, bylo však třeba tuto domněnku ověřit. Oba slovníky vznikaly na základě kartotéky Národního lexikálního archivu¹⁴⁷. Excerpční základnu *Průručního slovníku jazyka českého* tvoří excerpta z textů od roku 1880, samotná lexikální kartotéka však obsahuje materiál z textů přibližně od roku 1770. Proto jsme v tabulce pro ilustraci doložili i excerpta zachovaná v této databázi. Ta pocházejí např. z díla Karla Slavoje Amerlinga. Lístek s dokladem na výskyt *plavnoještěra* dokonce pochází z knihy *Z pradějin tvorstva* z r. 1954 od českého paleontologa Josefa Augusty. Těžištěm prezentované slovní zásoby byly navíc texty umělecké. *Slovník spisovného jazyka českého*, který navazuje na svého předchůdce v tom, že nezachycuje mimo jiné „příliš speciální slova odborná“, navíc na rozdíl od PSJČ vypouští slova zaniklá (srov. Fidlerová 2013). *Průruční slovník* registruje pouze *ryboještěra*, *zejkozuba* a *velozvěra*, SSJČ už jen *ryboještěra* a *veloještěra*, toho však s konektémem -e- (*veleještěr*).

Plazi

Český název	Vědecký název	JgSlov	Kott	PSJČ	SSJČ
ryboještěr	Ichthyosaurus	ano	ano	ano (9, resp. 7 lístků NLA)	ano
plavnoještěr	Plesiosaurus	ano	ano	– (2 lístky NLA)	–
veloještěr	Megalosaurus	–	ano	ano	ano
křídloprsták	Pterodactylus	ano	ano	– (1 lístek NLA, křídloprsták)	–
pilozubec	Iguanodon	–	ano	–	–
plnozubec	Mosasaurus	–	ano	–	–

¹⁴⁷ Blíže viz LEXIKO – formační portál ke slovníkům a slovní zásobě češtiny. [Dostupné z <https://www.lexiko.ujc.cas.cz/index.php?page=20>] (Staženo 11. 11. 2021).

Český název	Vědecký název	JgSlov	Kott	PSJČ	SSJČ
homolozub	Mastodon	ano	ano	–	–
lunozub	Paleotherium	ano	ano	–	–
zejkozub	Lophiodon	–	–	ano (1 lístek NLA)	–
hustozub	Anoplotherium	ano	ano	–	–
břitkozub	Xiphodon	–	–	–	–
dvojčatec	Dichobune	ano	–	–	–
tupozub(ec)	Anthracotherium	–	–	–	–
drobnokelec	Chaeropotamus	ano	ano	–	–
roznouzub(ec)	Adapis	–	–	–	–
velozvěr	Megatherium	ano	–	ano (1 lístek NLA)	–

5. Současná paleozoologická terminologie

S odrazem Preslových paleozoologických termínů v SSJČ korespondují i naše zjištění o jejich začlenění do paleozoologické terminologie moderní. *Ryboještěr*, resp. *ryboještěři* je jediný Preslův návrh, který přežil až do současné češtiny, a to jak v literatuře popularizační (např. Košťák 2004, s. 236: „*Ichtyosauri*, *ryboještěři* – *Ichthyosauria*, český název *ryboještěři* je přesným překladem z řeckého *ichthys* = ryba a *sauria* = ještěr, -ka“ či Ivanov et al. 2001, s. 289), tak v literatuře teoreticky odborné. Zde jmenujme alespoň *Paleontologii obratlovců*¹⁴⁸ Zdeňka Špinara či Zieglerovy *Základy paleontologie (Třída: Reptilia – plazi, podtřída Ichthyopteria – ryboještěři)*.¹⁴⁹

6. Závěr

Preslova paleozoologická terminologie navržená v *Rozpravě* zanechala svůj otisk v dobových slovnících, v Kottově *Česko-německém slovníku* a v Jungmannově *Slovníku česko-německém* a objevovala se v odborné literatuře ještě v průběhu 19. století.

Až na *ryboještěry* se sice nestala součástí moderní paleontologické terminologie, jak jsme doložili sondou do současné popularizační i odborně teoretické literatury, ani běžně mluveného jazyka, což dosvědčuje jejich počet ve slovnících moderních, je však historickým dokladem obrozenských snah o doplnění slovní zásoby v odborné komunikační oblasti i v tak specifickém oboru. Příčinou toho, že se nevžila, může být skutečnost, že počestění vědeckých názvů se neukázalo jako potřebné. Za možnou příčinu však lze považovat i fakt, že se týkala oboru tak specifického a širší veřejnosti nepřístupného, že v kontextu doby nebylo možné, aby si získal větší

¹⁴⁸ Špinar (1984) pracuje s českými ekvivalenty vědeckých jmen u některých tříd (plazi, savci) a podtříd (*Ichthyopteria* – ještěři ryboploutví s jediným řádem *Ichthyosauria* – ryboještěři (s. 286–7), *Sauropterygia* – ještěřoploutví (s. 292), ale ostatní Preslovy termíny nezná. Kromě *Cheropotama* má v rejstříku všechny vědecké názvy, s nimiž pracujeme.

¹⁴⁹ Ziegler 2001, s. 159.

pozornost, tím se stal frekventovanějším¹⁵⁰ v textech, v nichž jsou názvy zvířat vnímány jako slova bezpříznaková/neverbinologická složka slovní zásoby, stejně jako názvy pro nás exotických, leč žijících savců jako např. Preslův *mrož*, *tapír*, *tuleň* či *velbloud*.

Užité zkratky:

JgSlov – Jungmann, Josef: *Slovník česko-německý. I-V*

Kott – Kott, František Štěpán: *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický*

NLA – Národní lexikální archiv

PSJČ – *Příruční slovník jazyka českého*

SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého*

Literatura a prameny

Cuřín, F.: *Vývoj spisovné češtiny*. Praha: SPN, 1985.

Cuvier, G.: *Discours sur les révolutions de la surface du globe*. Paříž, 1830.

Fidlerová, A. et al.: *Dějiny češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013.

Hauser, P.: *Tvoření podstatných jmen v době národního obrození*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně, 1978.

Havlová, E.: Několik poznámek k počátkům české zoologické terminologie. *Naše řeč*, ročník 75, číslo 4, 1992, s. 205–211.

Hoffmannová, E.: *Jan Svatopluk Presl a Karel Bořivoj Presl*. Brandýs nad Orlicí, 2007.

Ivanov, Martin – Hrdličková, Stanislava – Gragorová, Růžena: *Encyklopedie zkamenělin*. Praha: Rebo Productions, 2001.

Jungmann, J.: *Slovník česko-německý. I–V*. Praha, 1834–1839.

Košťák, M.: *Dávný svět zkamenělin*. Praha: Studio Grani, 2004.

Kott, František Štěpán: *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický*. Praha, 1878–1893.

Němec, I.: *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha: Academia, 1968.

Presl, J. S.: *Rozprava o převratech kůry zemní a o proměnách živočišstva jimi způsobených v ohledu přírodopisném a dějopisném*. Praha, 1934 (a).

Presl, J. S.: *Ssawectwo čili rukowěť soustawná k poučení vlastnímu*. Kronberger & Řiwnáč, Praha, 1834 (b).

Příruční slovník jazyka českého 1–9. Praha: Státní nakladatelství, 1935–1957. [Dostupný z <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php>] (Staženo 11. 11. 2021)

Slovník spisovného jazyka českého 1–4 (red. B. Havránek et al.). Praha: Academia, 1958–1971). [Dostupný z <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?db=ssjc>] (Staženo 11. 11. 2021)

Šlosar, D.: *Česká kompozita diachronně*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 1999.

Špinar Z. V. – Pacltová B.: *Dějiny paleontologie*. In Pokorný V. a kol. *Všeobecná paleontologie*. Praha: Univerzita Karlova, 1992, s. 12–24.

Špinar, Z.: *Paleontologie obratlovců*. Praha: Academia, 1984.

Ziegler, V.: *Základy paleontologie*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2001.

¹⁵⁰ Srov. názvy hmyzu, Hoffmannová, 2007, s. 70.

Internetové zdroje

LEXIKO – formační portál ke slovníkům a slovní zásobě češtiny. [Dostupné z <https://www.lexiko.ujc.cas.cz/index.php?page=20>] (Staženo 11. 11. 2021)

Tuto publikaci podpořilo Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy – Institucionální podpora na dlouhodobý rozvoj výzkumných organizací – Cooperatio HUM/“Linguistics“ – Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta (2022).

Dikobraz a buvol 200 let po Preslovi – výzkum aktuální výslovnosti dvou apelativ¹⁵¹

Dikobraz ‚porcupine‘ and *buvol* ‚buffalo‘ 200 years after Presl – research in the present-day pronunciation of two common nouns

Veronika Štěpánová – Jiří Novák

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení jazykové kultury –
Gymnázium Teplice

Abstrakt: V rámci středoškolské studentské stáže realizované v roce 2021 v Ústavu pro jazyk český AV ČR byl mj. zkoumán aktuální výslovnostní úzus výrazů *dikobraz* a *buvol*, které byly spolu s mnoha dalšími v 1. polovině 19. století navrženy J. S. Preslem coby oficiální české zoologické názvy. Obě tato pojmenování jsou pozoruhodná z fonetického hlediska. U slova *dikobraz* dosavadní výkladové slovníky češtiny připouštěly výslovnostní dubletu [dikobras] i [ďikobras]. Analýzou zvukových dokladů pocházejících z on-line archivů českých veřejnoprávních médií bylo prokázáno, že u reprezentativního vzorku profesionálních i neprofesionálních mluvčích se varianta [dikobras], reflektující etymologický původ daného rusismu, vůbec neobjevila. Neformální průzkum dále ukázal, že pro většinu uživatelů češtiny by její výskyt byl pravděpodobně překvapivý či rušivý. U druhého výrazu bylo naopak zjištěno, že více než jedna třetina zkoumaných českých mluvčích užívá zvukovou variantu [bu:vol], přičemž žádná zvuková (ani grafická) dubleta v současnosti kodifikována není (J. S. Presl však původně navrhl podobu zapisovanou jako *bůvol*). Výsledky výzkumu mohou posloužit i jako podklad pro vznikající Akademický slovník současné češtiny, pro Internetovou jazykovou příručku atp.

Abstract: Within a scientific internship for high school students realized in 2021 in the Czech Language Institute of the Czech Academy of Sciences, besides other things, the current pronunciation usage of the expressions *dikobraz* ‚porcupine‘ and *buvol* ‚buffalo‘, both proposed by J. S. Presl as official Czech zoological terms, has been investigated. Both of these designations are remarkable from the phonetic point of view. In case of *dikobraz*, the existing monolingual dictionaries of Czech have so far admitted the pronunciation variants [dikobras] and [ɟikobras]. The analysis of sound records from the online archives of Czech public media has proved that the variant [ɟikobras], reflecting the etymological origin of this Russianism, has not appeared in a representative sample of both professional and non-professional speakers. An informal survey has discovered that its occurrence would be surprising or disturbing for a majority of the users of Czech. On the other hand, in case of the second analysed expression *buvol*, it has been proved that more than one third

¹⁵¹ Tato studie vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092. Práce používá data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2018101).

of the investigated Czech speakers use the sound variant [bu:vol], whereas no such sound (or graphical) variant is codified at present (however, J. S. Presl originally proposed a form written *bůvol*). The results of this research may serve also as important data for the arising Academic Dictionary of Contemporary Czech, for the Internet Language Reference Book etc.

Klíčová slova: výslovnost; čeština; varianta; dikobraz; buvol; J. S. Presl; kodifikace; terminologie

Keywords: pronunciation; Czech language; variant; porcupine; buffalo; J. S. Presl; codification; terminology

1. Úvod

Roku 1821 začal Jan Svatopluk Presl, zakladatel české přírodovědné terminologie, v časopise *Krok* publikovat na pokračování návrhy českých zoologických názvů. Další pak přibýly později v knize *Ssavectvo* (1834) – z celkem 324 Preslem doporučených termínů označujících savce se jich do současnosti udrželo více než 150 (podrobněji viz Havlová 1992, s. 211). Ujala se i pojmenování *dikobraz* a *buvol*, která jsou pozoruhodná z fonetického hlediska. U prvního z nich dosavadní slovníky připouštěly buď pouze (pro většinu dnešních uživatelů češtiny pravděpodobně značně překvapivě) výslovnost [ďikobras], nebo dubletu [dikobras], [ďikobras].¹⁵² U druhého naopak žádná zvuková (ani grafická) varianta v současnosti kodifikována není, ačkoli Presl uvádí podobu *bůvol* (srov. Havlová 1992, s. 210), s níž se v dnešním psaném úzu lze rovněž setkat. Z předběžného neformálního pozorování pak vyplynulo, že „dlouhá“ varianta [bu:vol] se vyskytuje rovněž v mluveném jazyce. V rámci středoškolské studentské stáže¹⁵³ v Ústavu pro jazyk český AV ČR byla obojí tato problematika prozkoumána blíže a byl zjišťován aktuální výslovnostní úzus obou výrazů.

2. Výraz *dikobraz*

2.1 Etymologie a dosavadní lexikografické zpracování (se zaměřením na výslovnost)

Výraz *dikobraz* byl do češtiny přejat v době národního obrození J. S. Preslem z ruštiny. Nový akademický slovník cizích slov (2005) toto heslo definuje jako „noční hlodavec porostlý dlouhými rohovitými ostny a štětinami“, starší Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971) zachycuje navíc ještě i proprium *Dikobraz*, tj. název tehdejšího velmi známého českého satirického časopisu. J. Rejzek v Českém etymologickém slovníku (2015) u hesla *dikobraz* uvádí, že ruskou složeninu *ди́кобра́з* lze interpretovat jako označení tvora „divokého vzhledu“.¹⁵⁴ Ve starším

¹⁵² V celé kapitole používáme pro výslovnostní přepisy tzv. českou fonetickou transkripci, více o ní viz např. na webu Fonetického ústavu FF UK: <https://fonetika.ff.cuni.cz/o-fonetice/foneticka-transkripce/ceska-foneticka-transkripce/> (cit. 28. 12. 2021). Výjimkou je pouze anglický abstrakt, pro nějž byl zvolen mezinárodní přepis IPA.

¹⁵³ *Fonetická stáž aneb [vís-kum vís-lov-no-sť přejatíx slof]* byla realizována v průběhu celého roku 2021 v rámci projektu Otevřená věda Střediska společných činností AV ČR, který je zaměřen na zvyšování zájmu veřejnosti o vědu a výzkum (více k tomuto tématu viz Štěpánová – Šimečková 2022).

¹⁵⁴ Podle F. Trávníčka (1961, s. 51) se tímto výrazem označuje v ruštině i člověk, a to podivín, divous, neotesanec.

Etymologickém slovníku jazyka českého V. Machka (1968) kromě obdobného výkladu lze pak nalézt i alternativní, podle autora pravděpodobnější vysvětlení, že jde o „divokému vepři podobné zvíře“. Dále Machek (1968, s. 117) upřesňuje, že dikobraz „dříve býval označován česky mořská svině bodlavá (u Komenského; tj. „ostnaté morče“)“. V každém případě právě původní „měkká“ výslovnost ruského komponentu *дук*- odpovídající českému základu *div*- evidentně vedla např. autory Příručního slovníku jazyka českého (1935–1957) či Etymologického slovníku jazyka českého (Holub – Kopečný 1952) k doporučení vyslovovat výraz *dikobraz* v češtině výhradně jako [ďikobras]. V pozdějších lexikografických zdrojích, jako jsou např. Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971), Výslovnost spisovné češtiny (1978), Slovník spisovné češtiny (1994), Nový akademický slovník cizích slov (2005), Slovník současné češtiny (2011), pak byla vždy uváděna zvuková dubleta [dikobras], [ďikobras].

2.2 Postoje českých mluvčích k výslovnostním variantám

Výslovnost slova *dikobraz* již byla v lingvistických textech nepřekvapivě vícekrát tematizována. Např. D. Šlosar (1985, s. 100) výskyt podoby [dikobras] odůvodnil pocitováním přejatosti daného výrazu¹⁵⁵ a rovněž skutečností, že komponent *dik*- „nelze ztotožnit s žádným českým slovem“. Dále k této výslovnostní variantě dodal: „Ta je už natolik obecná, že by nemělo význam vymyčovat ji.“ Výslovnost [ďikobras] je pak podle Šlosara (1985, s. 100) nejen možná, ale „vzhledem k tomu, že jde o slovo slovanského původu, měli bychom jí dávat přednost“. Vyloženým odpůrcem „tvrdé“ zvukové podoby [dikobras] byl F. Trávníček (1961, s. 51): „Česká tvrdá výslovnost svědčí tomu, že se toto slovo pocituje za neslovanské, ačkoli se v jeho druhé části zcela jasně ozývá slovanské, české slovo *obraz*. Je to výslovnost nepřirozená, neústrojná a vrhá tak trochu divné světlo na tvrzení, že jsme národ filologů.“ Na předchozí straně však Trávníček (1961, s. 50) přiznává: „Nevím, jak toto jméno vyslovují ve škole, když se učí o jeho cizokrajném nositeli, ale název časopisu se velmi často vyslovuje tvrdě, *dykobraz*, nikoli měkce, jak vyslovujeme psané divadlo, divoký atd. Já sám jsem slyšel do nedávna jen *dykobraz* a teprve nedávno mi řekl jeden redaktor, že vyslovuje měkce.“ Rovněž Internetová jazyková příručka (2008–2021) ve své výkladové části v kapitole Výslovnost přejatých slov a vlastních jmen uvádí, že „se s měkkou výslovností běžně zřejmě nesetkáváme“ a dodává, že se může „vyskytovat u mluvčích, kteří znají původ slova a jeho výslovnost v ruštině nebo si uvědomují spojitost se slovem *divoký*.“

Vzhledem ke skutečnosti, že ani autoři tohoto textu si nevzpomínají, že by se s výslovností [dikobras], kterou pocitují jako velice nápadnou, neobvyklou, příznakovou atp., v praxi setkali, uskutečnili každý ve svém okolí (rodina, přátelé, zaměstnání, respektive škola) nejprve rychlý neformální průzkum u několika desítek respondentů, který potvrdil, že daný vzorek populace rodilých mluvčích češtiny pokládá za neutrální a noremní jedině zvukovou podobu [dikobras]. Pouze jedinkrát byl zaznamenán případ, kdy se se spontánní výslovností [dikobras] setkala pracovnice Ústavu pro jazyk český, a to u své bývalé kolegyně s ruskými kořeny (což potvrzuje předpoklad Internetové jazykové příručky citovaný výše).

Rovněž dotazy z jazykové poradny Ústavu pro jazyk český svědčí o skutečnosti, že „měkká“

¹⁵⁵ Z tohoto pohledu se může jako překvapivá jevit skutečnost, že právě výraz *dikobraz* užil P. Nejedlý (2008, s. 229) jako jediný konkrétní příklad ze skupiny slavismů, které podle jeho názoru procházejí procesem adaptace do češtiny nejsnáze. Tvrzení, že tato slova „postupem času většinou i vnějškově zdomácněla“ (Nejedlý 2008, s. 229), není s ohledem na zvukovou rovinu jazyka a její vztah ke grafice v případě lexému *dikobraz* odpovídající.

výslovnost rozhodně není a pravděpodobně nikdy nebyla v češtině vžitá, srov. např. výňatek z e-mailu citovaného již V. Štěpánovou (2013a, s. 73): *byl jsem šokován možností obojí výslovnosti u ryze českého slova „dikobraz“. Za celý svůj život (68 let) jsem slyšel pouze tvrdou výslovnost dy. Zajímalo by mě tedy, jak vzniklo slovo dikobraz a proč se vlastně píše měkká slabika di.*¹⁵⁶ V interní jazykověporadenské databázi jsme dále našli otázku, z jejíž formulace je zjevné, že tazatelé o „tvrdé“ výslovnostní podobě nepochybují (zjevně jako jediné možné): *S kolegy jsme narazili na dotaz zda existuje měkké „i“ v ČESKÉM slově po tvrdé souhlásce? Napadlo nás pouze slovo dikobraz a nepodařilo se nám zjistit zda je to opravdu české slovo.* Konečně byl dalším tazatelem (respektive spíše stěžovatelem) užit výraz *dikobraz* jako argument na podporu odstranění písmena ypsilon z českého pravopisu – podle našeho názoru však jde o příklad spíše hypotetický či uměle vykonstruovaný než o doklad reálné běžné praxe: *Děti se učí, že se píše dikobraz, ale učitelky je nutí vyslovovat dykobraz. Když řeknou dikobraz, učitelka je pokárá a opraví.*

2.3 Výsledky výzkumu současné uzuální výslovnosti

Cílem fonetického výzkumu provedeného v on-line archivech českých veřejnoprávních médií bylo především ověřit předpoklad, že se varianta [dikobras] v současnosti v českém úzu (téměř) nevyskytuje. Celkem bylo získáno 88 autentických dokladů¹⁵⁷ výslovnosti slova *dikobraz* (v různých pádech a v odvozeném adjektivu *dikobrazí*), a to ze čtených i nečtených projevů jak profesionálních, tak neprofesionálních mluvčích (včetně odborníků z oblasti zoologie), žen i mužů. Ačkoli většinou nelze získat o daných mluvčích přesnější informace, je jisté, že byli zastoupeni lidé mladí, středního i vyššího věku a od žádného z nich nebyl s vysokou pravděpodobností analyzován více než jeden výskyt zkoumaného výrazu (pokud se v pořadí dané slovo opakovalo, od téhož člověka byla vybrána pouze první realizace). V 5 případech se jednalo o dobové záznamy pořadů z konce 60. až 80. let 20. století, většinou však nahrávky pocházely z období posledních 10 let. Vzhledem k tomu, že se výslovnost [dikobras], kterou slovníky dosud připouštěly (a někteří lingvisté dokonce preferovali, viz 2.2), v žádném z mnoha desítek dokladů nevyskytla, a to ani u profesionálních mluvčích, lze za uzuální i noremní považovat pouze variantu [dikobras].

Na základě takto jednoznačného výsledku bylo následně upraveno heslo *dikobraz* v Internetové jazykové příručce (2008–2021), kde je nyní doporučena pouze „tvrdá“ výslovnost, a provedený výzkum byl rovněž zohledněn při tvorbě Akademického slovníku současné češtiny (2012–2021).¹⁵⁸

¹⁵⁶ Veškeré citace poradenských dotazů ponecháváme v autentické jazykové podobě, pouze je od ostatního textu odlišujeme kurzivou.

¹⁵⁷ V 58 případech šlo o doklady z pořadů vysílaných Českým rozhlasem, které byly v době výzkumu dostupné v tzv. Audioarchivu na adrese <https://hledani.rozhlas.cz/iradio/> (cit. 30. 12. 2021). Dalších 30 dokladů pocházelo z tzv. iVysílání České televize. To je sice stále dostupné z <https://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/> (cit. 30. 12. 2021), avšak velkou část analyzovaného materiálu zde v době vzniku tohoto textu již bez přesného odkazu na konkrétní pořad dohledat nešlo, neboť se podoba iVysílání mezitím změnila a v současnosti není možné využít např. fulltextového vyhledávání v prepisech jednotlivých relací.

¹⁵⁸ K tomu srov. konstatování uveřejněné v Naší řeči (Štěpánová 2013a, s. 73): „Pokud někdy v budoucnu bude česká výslovnost nově kodifikována, může dojít např. k tomu, že za základní bude vlivem převažujícího úzu považována už jen tvrdá výslovnostní varianta.“

3. Výraz *buvol*

3.1 Etymologie, pravopis a výslovnost

Podobně jako výraz *dikobraz* ustanovil zoologický termín *buvol* rovněž J. S. Presl, avšak v pravopisné podobě *bůvol* (srov. Havlová 1992, s. 210; rovněž dnešní název *buvolec* zapisoval Presl jako *bůvolec*). Toto slovo vychází z latinského výrazu *bubalus*, respektive z řeckého *boubalos* s významem ‚buvol, antilopa‘, přičemž jeho druhá část byla připodobněna ke staročeskému tvaru *vól* (srov. Rejzek 2015). Ve staré češtině (viz Elektronický slovník staré češtiny 2006–2021) ovšem existovala nejen forma *buvol*, ale rovněž *buval*, *bubal* a doloženo je též *byvol*¹⁵⁹ – dané výrazy však neoznačovaly výhradně buvola v dnešním slova smyslu, ale mohlo to být jakékoli ‚mohutné rohaté zvíře, buvol, tur, zubr ap.‘, v biblickém kontextu rovněž ‚větší divoké zvíře nápadné svými rohy (a velkýma jakoby volskýma očima?)‘, buvolec, antilopa, gazela ap.‘. Elektronický slovník staré češtiny (2006–2021) rovněž upozorňuje, že nelze vyloučit ani formu *búvol* s kvantitou u prvního vokálu.

Veškeré současné lexikografické zdroje uvádějí výhradně zápis *buvol*,¹⁶⁰ čemuž by teoreticky ve shodě s pravidly vztahu grafické a zvukové formy domácí slovní zásoby měla odpovídat výhradně výslovnost [buvol].¹⁶¹ Neformálním pozorováním však bylo zjištěno, že se v českém úzu zcela jistě nikoli výjimečně vyskytuje i forma [bu:vól]. Daného jevu si navíc povšiml již před více než 70 lety Pavel Eisner v krátké úvaze nazvané *Buvol* (citujeme podle Eisner 1996, s. 37):

„Má krátké *-u-*, když jej píšeme. To *-u-* se ihned zdlouží, jakmile *buvola* vyslovíme. Totéž *-u-* vzroste do délky nejnadměrnější, jakmile slovo *buvol* aplikujeme metaforicky: *Ty bůůůůůůů-vole!!!* Z čehož se podává, že slovo *buvol* má co do své první samohlásky kvantitu trojí: psanou a tištěnou – mluvní – emfaticky metaforickou.

Co se zas týká té metafory, platí o ní, že nelze podle Pravidel nadávat ani písemně: *Ty buvole!*¹⁶² – *ne, to se mi nepodobá; a autor, u kterého bych to četl takto, s krátkým -u-*, vzbudil by ve mně vážné pochybnosti. Řekl bych, že to je ulízaný tichošlápek, který si troufá nadávat jen ve shodě s Pravidly.

Obdoba příkladu slova *býk*, jehož spisový tvar je in usu emphatico rovněž jen imaginární.

Navrhují:

Spořádané slovníky zaveďtež vedle hesla *býk* i heslo *bejk*, kromě hesla *buvol* i heslo *bůvol*, nelze-li už, pro námitky zásadní snad, zavést heslo *bůůůůůůvol*.“

¹⁵⁹ Podoba *byvol* se ustálila ve slovenštině, srov. např. Krátky slovník slovenského jazyka 2003.

¹⁶⁰ Akademický slovník současné češtiny (2012–2021) uvádí u hesla *buvol* tři významy: 1. ‚velký africký býložravý savec se zavalitým tělem a mohutnými rohy tvořícími nad čelem velké hrboly‘; 2. (*vodní*) *buvol* ‚velký býložravý savec se zavalitým tělem a dlouhými, vzhůru zahnutými rohy, divoce žijící v jihovýchodní Asii, v různých zemích chovaný zejména pro mléko a jako tažné zvíře‘; 3. *Buvol*, astrol. ‚druhé znamení čínského horoskopu‘.

¹⁶¹ V češtině sice existuje mnoho případů, kdy samohláskovému písmenu bez vyznačení kvantity odpovídá vyslovovaný dlouhý vokál (srov. *minus* [mi:nus], *stadium* [sta:dijum], případně dublety typu *adjektivum* [ʔadjektivum], [ʔadjekti:vum]), avšak tento jev se vyskytuje výhradně v přejaté, nikoli v domácí slovní zásobě.

¹⁶² Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971) kromě základního významu ‚silný, skotu příbuzný přežvýkavec‘ uvádí u hesla *buvol* opravdu i doklady na zhrubělé užití tohoto slova s přeneseným významem ‚velký hlupák‘: ‚sedí tam jako b.; ty b-e!‘. Nejen na základě vlastní zkušenosti, ale i podle dat v Českém národním korpusu se domníváme, že se s podobným přirovnáním nebo nadávkou v dnešní češtině již nesetkáváme.

3.2 Konkurence grafických podob v současném úzu

Podle aktuálních dat Českého národního korpusu (korpus SYN, verze 9) v současném psaném úzu nepřekvapivě naprosto převažuje jediná kodifikovaná grafická podoba *buvol* (dotaz: [word="buvol.*"]; 5618 výskytů), počet varianty *bůvol* však není zcela zanedbatelný (dotaz: [word="bůvol.*"]; 198 výskytů).¹⁶³ Jestliže se navíc zaměříme nikoli na texty v korpusu SYN dominující, tj. publicistické, a tedy většinou redigované, ale na písemné projevy z českého internetu obsažené v monitorovacím korpusu ONLINE_NOW, zjišťujeme, že tendence zapisovat vokalickou kvantitu je zde mnohem významnější: 460× podoba *buvol* oproti 47× *bůvol* (formulace dotazů byla stejná jako výše; hodnoty jsou platné k 31. 12. 2021).¹⁶⁴

3.3 Výsledky výzkumu současné uzuální výslovnosti

Cílem fonetického výzkumu provedeného v mluvených zdrojích dostupných na internetu bylo zjistit, do jaké míry výslovnost výrazu *buvol* z hlediska samohláskové kvantity v současném úzu kolísá. Celkem bylo analyzováno 119 autentických zvukových podob různých tvarů substantiva *buvol* a rovněž od něj odvozeného adjektiva *buvolí* ze čtených i nečtených projevů jak profesionálních, tak neprofesionálních mluvčích obou pohlaví a různého věku (vždy po jednom dokladu od každého). Aby byl navýšen počet neprofesionálních mluvčích kvůli relevanci následného porovnání, byly tentokrát využity nejen archivy veřejnoprávních médií (celkem 103 dokladů),¹⁶⁵ ale i zvukové záznamy z YouTube (7 dokladů) a dále z archivu TV Nova, z internetové televize Stream a z podobných zdrojů (vždy po 3 dokladech).

Celkově se varianta [bu:vol] vyskytla ve více než jedné třetině zkoumaného materiálu, konkrétně u 43 mluvčích z celkových 119, tj. v 36 % případů. Pomocí testu nezávislosti¹⁶⁶ jsme následně ověřili, že rozdíly mezi jednotlivými skupinami mluvčích (tj. rozčleněných jednak na základě pohlaví, jednak odhadnutého přibližného věku, jednak – a to zejména – podle toho, zda šlo o profesionálního mluvčího, či nikoli) nejsou v našem vzorku statisticky relevantní. K tomuto výsledku je nutno dodat, že v žádném ze vzorků se nejednalo o emfatický projev, pro nějž je vokalické prodloužení typické. Neformální dotazování v našem okolí následně ukázalo, že pro respondenty není podoba [bu:vol] nápadná, příznaková, neznámá, nepříjemná atp., lze ji tedy považovat spolu s častější a písmu odpovídající variantou [buvol] nejen za uzuální, ale pravděpodobně také za noremní. Vzhledem k tomu, že se v češtině výraz *buvol* prokazatelně užíval již ve 14. století (srov. Gebauer 1970; viz i Rejzek 2015) a že i tehdy vokalická délka první samohlásky zřejmě kolísala (viz 3.1), nelze vyloučit, že výslovnost s dlouhou samohláskou [u:] souvisí i s původní latinskou kvantitou (tj. *būbalus*). Dále je pak v současnosti pravděpodobný podvědomý vliv citoslovce *bú*, tj. „táhlý temný zvuk vydávaný zvl. skotem“ (Slovník spisovné češtiny 1994).

¹⁶³ Tato verze korpusu obsahuje rovněž dva výskyty zápisu *búvol* (dotaz: [word="búvol.*"]), vyskytující se však v totožném textu publikovaném 19. 12. 2008, respektive 11. 12. 2009 v Denících Bohemia.

¹⁶⁴ Někteří uživatelé jazyka se však evidentně domnívají, že podoba *bůvol* byla v minulosti běžně užívána, a dokonce kodifikována, srov. Databázi jazykových dotazů (2016–2021, položka ID 5718): *Potřebuji potvrdit, že se dříve mohlo psát slovo būvol s ů. Když jsem chodila do školy, tak jsme se to tak učili.*

¹⁶⁵ V 71 případech se jednalo o záznamy z již výše citovaného Audioarchivu Českého rozhlasu a 32 dokladů pocházelo z iVysílání České televize, pro něž v současnosti platí rovněž výše zmíněné omezení ohledně dostupnosti (srov. poznámku 157).

¹⁶⁶ K výpočtu chí kvadrátového testu s hladinou významnosti 0,05 byla využita aplikace Chi-Square Test Calculator dostupná z <https://www.socscistatistics.com/tests/chisquare2/default2.aspx> (cit. 30. 12. 2021).

4. Diskuse a závěr

Provedený výzkum ukázal, že slovo *dikobraz* v současném českém úzu výslovnostně nekolísá, a to navzdory dosavadními slovníky připouštěné dubletě. Z tohoto důvodu považujeme za náležité v aktuálních lexikografických zdrojích uvádět jako základní již jen výhradně podobu [dikobras].

Naopak výraz *buvol* ve zvukové rovině značně variuje. Tento jev sám o sobě není nijak problematický, posluchačům s největší pravděpodobností nezpůsobuje žádné nesnáze s porozuměním ani je nijak neruší, respektive existuje zřejmě jen velice malé množství uživatelů jazyka, kteří jsou si výskytu dublety [buvol], [bu:vol] vůbec vědomi. Určitou potíž však lze shledat při zohledňování této skutečnosti ve slovnících. Výslovnosti [bu:vol] by odpovídala buď grafická podoba *búvol*, která je ovšem zcela raritní, nebo zápis *bůvol*, jenž je poněkud problematický jednak z etymologického hlediska, jednak není i přes svůj nezanedbatelný výskyt zjevně noremní.¹⁶⁷ Stojíme tedy před dilematem, zda kvůli „dlouhé“ výslovnosti ve slovníku zavádět poněkud v rozporu s převládající praxí i grafickou podobu *bůvol*, nebo přistoupit na fakt, že bude existovat heslo, které naruší dosavadní systém vztahů mezi zvukovou a psanou formou jazyka u domácího lexika,¹⁶⁸ tj. psanému *u* bude odpovídat dubleta [u], [u:].¹⁶⁹

Výsledky podobných výzkumů, provedených v rámci spolupráce středoškolských stážistů s akademickými pracovníky, mohou v každém případě posloužit mj. i jako praktické podklady pro vznikající vědecká díla. Studenti tak účinně pomáhají např. se získáváním a analýzou značného objemu dat, odnášejí si jedinečné zkušenosti a vidí za relativně krátký čas konkrétní a užitečný výsledek své práce, ale seznámí se rovněž s možnými problémy, které práce v akademickém prostředí nevyhnutelně přináší. V našem případě to byly nejen víceméně pouze provozní komplikace způsobené pandemickou situací a zjištění, že jeden z výše představených výsledků není snadné ve slovnících zohlednit, ale zejména fakt, že jsme v průběhu stáže přišli o jeden z nejdůležitějších a nejlépe využitelných zdrojů zkoumání aktuální výslovnostní normy (srov. pozn. 157).

¹⁶⁷ Grafém *ů* se v českém pravopise standardně vyskytuje jako odraz hláskové změny /ó/ > /uo/ > /ú/ a dále coby projev adaptovanosti některých přejímek, např. *blůza*, *lůza*. V nejnovějších lexikografických zdrojích (Akademický slovník současné češtiny 2012–2021, Internetová jazyková příručka 2008–2021) se dále vyskytují i variantní, slovníky dosud nezachycované zápisy domácích slov typu *čůrat* s poznámkou: „Varianta *čůrat* se prosazuje na základě zvyklosti psát uprostřed slov u s kroužkem.“ Vzhledem k tomu, že podobné silné tendence k výskytu písmene *ů* lze zaznamenat např. i u citoslovce *bú*, respektive *bů*, byla by podoba *bůvol* s tímto trendem v souladu, avšak zejména v korigovaných textech se na rozdíl od výše jmenovaných nevyskytuje natolik často, aby mohla být považována za uzuální/noremní.

¹⁶⁸ Výraz *buvol* (stejně jako jiná zcela zdomácnělá slova typu *škola*) patří sice z etymologického hlediska rovněž mezi přejímky (srov. definici tzv. loanwords např. u Haspelmatha 2009, s. 36), avšak již není jako cizí pravděpodobně vůbec pocítován (podrobnější výklad k této problematice viz Nekula 2017, odstavec Výpůjčky a cizí slova). Zde jej tedy chápeme jako součást domácí slovní zásoby.

¹⁶⁹ K problematice vztahu výslovnostních a pravopisných variant v českých slovnících viz podrobněji Štěpánová 2013b, s. 281–283. Je zjevné, že např. i ve vznikajícím Akademickém slovníku současné češtiny (2012–2021) se uplatňuje přístup, který za výchozí pokládá grafiku, tj. uvedené fonetické přepisy jsou tak de facto čtením příslušných ortografických podob. V opačném případě, kdy by nebyl pravopis upřednostňován a brán automaticky za základní, ale obě roviny by byly považovány za relativně samostatné, by z teoretického hlediska bylo mnohem snazší obhájit, že existuje slovo, které vyslovujeme jako [buvol] i [bu:vol], avšak zapisujeme pouze jako *buvol*.

Literatura

- Akademický slovník současné češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2012–2021, <www.slovníkcestiny.cz>.
- Audioarchiv* [online]. Praha: Český rozhlas, 2021, <<https://hledani.rozhlas.cz/iradio/>>.
- Česká fonetická transkripce* [online]. Praha: Fonetický ústav FF UK, 2021. <<https://fonetika.ff.cuni.cz/o-fonetice/foneticka-transkripce/ceska-foneticka-transkripce/>>.
- Databáze jazykových dotazů* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2016–2021, <<https://dotazy.ujc.cas.cz/>>.
- Eisner, P.: *Čeština poklepem a poslechem*. Praha: Pražské nakladatelství Jiřího Poláčka a nakladatelství B. Just, 1996.
- Elektronický slovník staré češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006–2021, <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.
- Gebauer, J.: *Slovník staročeský 1*. Praha: Academia, 1970.
- Haspelmath, M.: Lexical borrowing: Concepts and issues. In Haspelmath, M. – Tadmor, U. (eds.): *Loanwords in the world's languages*. Berlin: De Gruyter, 2009, s. 35–54.
- Havlová, E.: Několik poznámek k počátkům české zoologické terminologie. *Naše řeč*, roč. 75, č. 4, 1992, s. 205–211.
- Chi-Square Test Calculator. Social Science Statistics* [online]. Jeremy Stangroom, 2021, <<https://www.socscistatistics.com/tests/chisquare2/default2.aspx>>.
- Internetová jazyková příručka* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008–2021, <<https://prirucka.ujc.cas.cz/>>.
- iVysílání* [online]. Praha: Česká televize, 2021, <<https://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/>>.
- Korpus ONLINE_NOW: monitorovací korpus internetové češtiny* [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2020, <<http://www.korpus.cz>>.
- Korpus SYN, verze 9 z 5. 12. 2021* [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2021, <<https://www.korpus.cz>>.
- Krátký slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Veda, 2003.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 1968.
- Nejedlý, P.: Je čeština jako menší jazyk v ohrožení? (Pohled očima historika jazyka). *Naše řeč*, roč. 91, č. 5, 2008, s. 225–234.
- Nekula, M.: Výpůjčka. In Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Brno: Masarykova univerzita, 2017, <<https://www.czechency.org/slovník/V%C3%9DPC5%AEJ%C4%8CKA>>.
- Nový akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia, 2005.
- Příruční slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství / SPN, 1935–1957.
- Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Praha: Leda, 2015.
- Slovník současné češtiny*. Brno: Lingea, 2011.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 1994.
- Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1960–1971.
- Šlosar, D.: *Jazyčník*. Praha: Horizont, 1985.
- Štěpánová, V. – Šimečková, M.: Studentské stáže Otevřená věda v Ústavu pro jazyk český v roce 2021. *Naše řeč*, roč. 105, č. 1, 2022, s. 41–45.

- Štěpánová, V.: Fonetická problematika v jazykové poradně. *Naše řeč*, roč. 96, č. 2, 2013a, s. 61–77.
- Štěpánová, V.: Pojetí výslovnosti v českých výkladových slovnících (výzva k diskusi). *Slovo a slovesnost*, roč. 74, č. 4, 2013b, s. 279–297.
- Trávníček, F.: *Jazykové zákampí. Výbor statí o naší mateřštině*. Brno: Krajské nakladatelství, 1961.
- Výslovnost spisovné češtiny: Výslovnost slov přejatých*. Praha: Academia, 1978.

Z bankomatu vypadl PALACKÝ aneb Kde začíná a končí vlastní jméno z pohledu psaní velkých písmen

**Palacky fell out of the ATM or Where the proper name begins and ends
from the point of view of capitalization**

Kamila Smejkalová
ÚJČ AV ČR, v. v. i.

Abstrakt: Velká počáteční písmena v češtině signalizují vlastní jméno. Rozpoznání vlastního a obecného jména však může být obtížné, což dokládá množství dotazů na psaní velkých písmen, které řeší jazyková poradna ÚJČ AV ČR. Status vlastního jména navíc není neměnný. Může dojít k apelativizaci jména (velké písmeno se změní na malé) nebo k proprializaci (malé písmeno se změní na velké). Tento text se věnuje jednak apelativizaci a formálním pravopisným a právním důsledkům, které tento proces má, jednak dalším pojmenovacím typům, které se z hlediska psaní velkých písmen jeví pro uživatele češtiny jako problematické. Jako materiál jsou použity telefonické, dopisní a e-mailové dotazy jazykové poradny ÚJČ, které jsou zaznamenány v elektronické Databázi jazykových dotazů na webových stránkách ÚJČ.

Klíčová slova: vlastní jména, obecná jména, velká písmena, apelativizace, proprializace, logonyma, kodifikace, jazykové poradenství

Abstract: Capital letters in Czech indicate a proper name. However, distinguishing a proper name from a common one can be challenging, as evidenced by the number of capitalization enquiries answered by the Language Consulting Center (LCC) of the Czech Language Institute of the Czech Academy of Sciences (CLI). In addition, the status of a proper name is not immutable. The name may go through an appellativization process (uppercase letter changes to lowercase) or proprialization process (lowercase letters become uppercase). This text deals with appellativization in connection with the spelling and with legal consequences of this process, as well as with other naming types that appear to be problematic for Czech users in terms of capitalization. Telephone, letter, and e-mail inquiries of the LCC, which are annotated in the electronic Database of Language Enquiries on the CLI website, are used as material.

Key words: proper names, common names, capitalization, appellativization, proprialization, logonyms, standardization, language consulting

1. Úvod

Psaní velkých písmen (dále jen VP) je veřejností tradičně chápáno jako jedna z komplikovanějších pravopisných oblastí jazyka. Pomineme-li syntaktickou funkci VP, tedy signál větného celku, a honorifikační funkci, tedy vyjádření zvláštního vztahu k pojmenovávanému denotátu, zůstává nejčastější a zároveň nejproblematictější funkce VP a tou je signalizace vlastního jména. Samotné pravopisné pravidlo je v zásadě jednoduché: pokud jde o vlastní jméno, píše se v počátečním písmeni slova VP, pokud jde o obecné jméno, píše se malé písmeno (dále jen MP). Problém nastává při aplikaci tohoto pravidla, protože v mnoha případech je pro uživatele rozpoznání obecného a vlastního jména netriviální záležitost. Proto také tvoří dotazy na VP dlouhodobě nejpočetnější skupinu v rámci pravopisných dotazů v jazykové poradně Ústavu pro jazyk český AV ČR (viz např. Svobodová 1988, Svobodová 2000, Pravdová 2013). Situaci pro (nejen laické) uživatele komplikuje také fakt, že propriální či apelativní charakter pojmenování není neměnný. Z apelativa se může stát proprium a z propria apelativum (Šrámek 1999).

První část tohoto textu se bude věnovat právě apelativizaci a formálním pravopisným, ale i právním důsledkům, které tento proces má. Ve druhé části budou zmíněny další pojmenovací typy, které se pro uživatele češtiny jeví jako problematické. Jako materiál jsou použity telefonické, dopisní a e-mailové dotazy jazykové poradny ÚJČ, které jsou zaznamenány v elektronické Databázi jazykových dotazů na webových stránkách ÚJČ¹⁷⁰.

2. Apelativizace

Proces apelativizace (jinak též depropriace či deonymizace) je definován jako přechod proprii k apelativům (viz např. NESČ, heslo apelativizace). Apelativizovaný výraz tím nabývá lexikálního významu a oslabuje se jeho vazba na mimojazykovou skutečnost. Mění se tím celkově jeho pojmenovací funkce. Vzhledem k tomu, že propria se od apelativ liší psaním počátečního písmene, je z hlediska formálního tento proces provázen změnou počátečního VP na MP. Tradičně se rozlišuje několik typů apelativizace. Z hlediska případné změny podoby pojmenování se liší apelativizace přímá (*pilates, švejk, damašek, mekka*), při které ke změnám nedochází, a apelativizace nepřímá či odvozovací (*masarykovec, hegelian, hilsneriáda*), při které se přidává k danému jménu odvozovací přípona. Z hlediska motivace se liší apelativizace spontánní (*jidáš, grázl*), při které se postupně stane ze jména nositele výrazných vlastností obecné označení kteréhokoli člověka s těmito vlastnostmi, a apelativizace záměrná (*tesla, ampér*), při které se např. v terminologii po badateli pojmenuje fyzikální jednotka. Výchozí nositel propria však nemusí být obecně známý, na rozdíl od apelativizace spontánní.

Nejčastějším zdrojem apelativizace jsou antroponyma (*sachr, sendvič, axel, alzheimer*) a toponyma (*manžestr, sodoma, betlém*). Apelativizovány často bývají také názvy výrobků nebo firem (*xerox, lux, rentgen – vyluxovat, oxeroxovat, zrentgenovat*). Jak je patrné z některých uvedených příkladů, občas je apelativizace provázena grafickou adaptací do češtiny: *Roentgen – rentgen, Manchester – manžestr, Cognac – koňak, Grasel – grázl*.

¹⁷⁰ Dostupné z: <https://dotazy.ujc.cas.cz/>.

Obvykle je změna z VP na MP grafický signál apelativizace jména, ale ne vždy: „V mnoha případech je i při užití vlastního jména v přeneseném významu (zobecnění) užito stále VP: *Bývá ji vidět s Terryem Leppem, což je místní Casanova.*“ (Smejkalová 2015). Na přechodu mezi apelativy a proprii jsou pak přirovnání: *bohatý jako Krésus, skromná jako Popelka.*

3. Apelativizované názvy výrobků jako právní problém

Apelativizace antroponym a toponym není obvykle provázena protesty nositelů jména, respektive vedení měst či obcí. V případě antroponym je to jistě dáno především tím, že jedná-li se o přiřazení negativního lexikálního významu, nebývá obvykle nositel jména mezi živými, aby proti tomu mohl protestovat (srov. *grázl*), případně může jít o postavu fiktivní (srov. *švejka*). V případě názvů značek výrobků či firem se už protesty objevují. Společnosti, které výrobek produkuje a prodávají, protestují proti tomu, aby bylo pojmenování vnímáno jako apelativum a mohlo se případně vztáhnout i na výrobek stejného typu, ale od jiné firmy. Z hlediska formálního jim vadí také změna VP na MP.

Příkladem názvů výrobků, které prošly procesem apelativizace a jako apelativa je zaznamenávají i slovníky, jsou výrazy *Nescafé* – *nescafé* a *Maggi* – *maggi*. *Nescafé* je značka rozpustné kávy. V době komunistického režimu před r. 1989 to byla jedna z mála dostupných značek (také jedna z prvních), a pojmenování se proto začalo užívat jako synonymum pro rozpustnou kávu obecně. To dokládá i Slovník cizích slov z r. 1981, který obsahuje heslo *nescafé* s definicí „firemní označení druhu (rozpustné) zrnkové kávy v prášku“. Přestože je zde uvedeno, že jde o firemní označení, je výraz psán s MP a samotný fakt, že se dostal do tohoto slovníku jako samostatné heslo, dokládá že byl vnímán jako apelativum. S totožnou definicí byl uveden ještě v 90. letech ve Slovníku cizích slov nakladatelství Encyklopedický dům. Firma Nestlé proti podobě *nescafé* protestovala a požadovala její vymazání. Celý spor byl následně řešen soudní cestou. Firma Nestlé spor vyhrála a dosáhla stažení celého nákladu slovníku. Ještě v r. 2005 bylo heslo *nescafé* obsaženo v Novém akademickém slovníku cizích slov, a to s nezměněnou definicí. V důsledku prohraného sporu nakladatelství Encyklopedický dům s firmou Nestlé však už následující vydání z r. 2009 heslo *nescafé* neobsahuje. Internetová jazyková příručka ze stejných důvodů názvy výrobků (byť apelativizovaných) uvádí jen velmi výběrově. Např. obsahuje heslo *škodovka*, u kterého není pochyb o jeho apelativizované podobě. Navíc není zcela totožné s názvem firmy/výrobku *Škoda*. Naopak např. heslo *eidam* apod. zde uvedeno není.

Heslo *maggi* je uvedeno již ve Slovníku spisovného jazyka českého s definicí „polévkové koření (zejm. tekuté) (názv. podle pův. výrobku firmy Julius Maggi)“. V této definici se ani (na rozdíl od *nescafé*) nehovoří o tom, že by šlo o firemní označení, ale že jde o označení podle původního výrobku. I zde je zjevné z uvedení v hesláři s MP, že byl tento název užíván jako obecné pojmenování pro typ výrobku. V Novém akademickém slovníku cizích slov je sice toto heslo přítomno, ale se dvěma definicemi. První definice charakterizuje apelativizované pojmenování jako označení v potravinářství: „polévkový ochucovací tekutý přípravek, polévkové tekuté koření (pův. názv. podle výrobku švýcarské firmy J. Maggiho)“. Druhé definici předchází charakteristika „obch.“ A zní „Maggi registrovaná ochranná známka společnosti Société des Produits Nestlé S. A. pro tekuté polévkové koření“.

Nelze však říci, že by obchodní společnosti vlastníci ochranné známky vždy proti apelativizaci názvů svých produktů či služeb protestovaly. Tento fakt se dá velmi dobře marketingově využít i jako pozitivní informace. V češtině lze např. použít výraz *lux* jako synonymum výrazu *vysavač*, tedy „mechanický čistič koberců“. Stejně tak funguje tento apelativizovaný výraz i v odvozeninách (*luxovat*, *vyluxovaný* apod.). Toto označení je původní název značky Lux, který se pro svou proslulost stal synonymem tohoto typu výrobku. Apelativizovaný název svého výrobku využila firma Lux (dnes Elektrolux), když na svých billboardech propagujících značku vysavače použila starou reklamní fotografii malého Oty Pavla, jehož otec tyto výrobky prodával, sedícího na vysavači a opatřila ji nápisem „Lux: firma, která dala vysavači jméno“. Zde se nabízí úvaha, zda je pro firmy opravdu výhodné vyžadovat zachování VP v názvu výrobku za každou cenu a odmítat jeho použití jako synonyma pro pojmenování ostatních výrobků stejného typu, jen od jiné značky. Zobecnění názvu výrobku, provázené změnou počátečního VP na MP, může být naopak pro obchodní společnost marketingově prospěšné, protože ho lze interpretovat i tak, že značka je natolik populární, že se stala obecným pojmenováním pro celý typ výrobku. Příklad názvu *lux* ukazuje, že tato cesta je produktivnější. Nejde totiž pouze o zápis ve slovníku. Firma může vydavatele žalovat a dosáhnout toho, aby se název ve slovníku či jiném lingvistickém díle neobjevil, ale nemůže docílit toho, aby se pojmenování v apelativizovaném užití neobjevovalo v běžném úzu. Nelze uživatelům jazyka zakázat, aby *xeroxovali* místo *kopírovali*, aby *luxovali* místo *vysávali* apod.

Obr. 1: Reklama na Lux

S protesty proti některým heslům mají svou zkušenost i přes značnou opatrnost také autoři Internetové jazykové příručky (dále jen IJP). IJP obsahuje heslo *večerníček* jako apelativum s MP. Heslo samotné nezahrnuje významovou definici, ale pouze odkazy do slovníků, mimo jiné do Slovníku spisovné češtiny, který obsahuje heslo *večerníček* s definicí „večerní pořad pro děti“. Proti heslu v této podobě protestovala Česká televize. Její zástupci nepožadovali, aby bylo heslo zcela staženo, ale aby „příručka neobsahovala zavádějící informaci o popisném významu slova *večerníček*“ a aby bylo heslo opatřeno údajem o tom, že „Večerníček je zapsanou ochrannou známkou České televize“. Jinak se autoři IJP provinují proti § 9 zákona č. 441/2003. Sb.: „Vzbuzuje-li reprodukce zapsané ochranné známky publikovaná ve slovníku, encyklopedii nebo obdobném díle dojem, že se jedná o druhový název zboží nebo služeb, má vlastník ochranné známky právo žádat po

vydavatelé nebo nakladatelé, aby reprodukce ochranné známky byla nejpozději při následujícím uveřejnění nebo vydání díla opatřena údajem, že se jedná o zapsanou ochrannou známku.“

Autoři IJP souhlasili s uvedením informace, že jde o název konkrétního pořadu, ale nesouhlasili s tím, že IJP obsahuje zavádějící informaci o popisném významu slova *večerníček*. Lexikální, chcete-li popisný, význam toto substantivum skutečně má. Nejde o název nově vytvořený danou společností (srov. *nescafé, maggi, xerox* apod.). Jde o použití již existujícího obecného pojmenování jako názvu pořadu. To dokládají i definice ve starších slovnících. Např. ve Slovníku spisovného jazyka českého je heslo *večerníček* uvedeno bez jakékoli souvislosti s dětským televizním pořadem. Je definováno jako 1. „zdrobnělina k večerníku“, 2. „malý zvon, kterým se zvoní klekání, klekáníček“. Spoluautorka IJP I. Svobodová uvádí ve své odpovědi České televizi následující vysvětlení: „Výrazy, které jsou od původu obecné a zároveň byly vybrány jako vlastní jména, si v češtině tuto dvojí funkci stále podržují. [...] Co se týče slova VEČERNÍČEK, nelze vyloučit ani zakázat, a to bez ohledu na to, že jde zároveň o ochrannou známku, aby se používalo i nadále jako označení druhu (televizního) pořadu, stejně jako např. výraz UDÁLOSTI (také ochranná známka ČT), TELEVIZNÍ NOVINY (ochranná známka TV Nova), ODPOLEDNÍ ZPRÁVY (ochranná známka TV Prima).“

Heslo bylo tedy ponecháno v IJP jako apelativum, pouze do poznámky k heslu bylo uvedeno, že jako název pořadu se výraz píše s velkým počátečním písmenem a jako televizní (a poté i knižní) žánr se píše s počátečním písmenem malým.

večerníček

dělení: ve-čer-ní-ček¹

jiné je: Večerníček, m. živ.

rod: m. neživ.

	jednotné číslo	množné číslo
1. pád	večerníček	večerníčky
2. pád	večerníčku ²	večerníčků
3. pád	večerníčku	večerníčkům
4. pád	večerníček	večerníčky
5. pád	večerníčku ³	večerníčky
6. pád	večerníčku ⁴	večerníčcích, večerníčkách ⁵
7. pád	večerníčkem	večerníčky

význam: pořad; žánr

příklady: *dívat se na večerníček; na večerníčky se děti dívají rády; televizní pořad Večerníček*

poznámky k heslu: název pořadu (s velkým písmenem); televizní (a poté i knižní) žánr (s malým písmenem); 6. p. mn. č. *večerníčcích* je častější než (rovněž v úzu se objevující) *večerníčkách*

Obr. 2: Podoba hesla *večerníček* v IJP.

Jazyková poradna má zkušenosti s občasnými dotazy týkajícími se psaní velkých písmen u výrobků, služeb apod., které mají nebo by podle tazatele měly mít ochrannou známku. Tazatelé jsou vždy upozorněni, že samotný fakt, že výrobek, služba, činnost apod. má ochrannou známku, automaticky neznamená, že se píše s VP.

Dotaz: „...vyvinuli jsme metodu Sociomapování, což je nástroj pro zobrazování vztahů mezi členy týmu, který generuje tzv. sociomapy... Předpokládám, že název samotné metody, která má ochrannou známku, by měl být Sociomapování, že?“

Odpověď JP: „...výraz *sociomapování*, třebaže má ochrannou známku, je jméno obecné a mělo by se psát s malým písmenem.“

4. Desufixální univerbizace

Z. Hladká v NESČ v hesle *apelativizace* uvádí, že se apelativizovaným propriím formálně blíží výrazy, které jsou výsledkem desufixální univerbizace. Domnívám se však, že z formálního hlediska psaní VP se skutečně jedná o apelativizaci, a to v případech, kdy je výsledný výraz psán s MP a označuje obecné pojmenování: *Parkinsonova choroba* – *parkinson*, *Alzheimerova choroba* – *alzheimer*, *Pilatesova metoda* – *pilates*. Stejně jako ostatní názvy chorob, nemocí (*chřipka*, *angína*) a cvičení (*jogging*, *jóga*) se i tyto výrazy píší s MP, byť vznikly desufixací z antroponyma.

Naproti tomu, pokud výsledný výraz píšeme s VP, zůstává rezultat desufixální univerbizace propriem, protože i nadále pojmenovává a identifikuje konkrétní skutečnost: *Cena Alfréda Radoka* – *Radok*. Stejně jako ostatní názvy cen (*Oscar*, *Thálie*) se tyto výrazy píší s VP.

V tomto typu výrazů vzniklých desufixální univerbizací je pro uživatele jazyka občas problematické rozpoznat, kdy už jde o apelativizaci (s počátečním MP) a kdy ještě ne (s počátečním VP). Ve větě z *bankomatu vypadl* PALACKÝ, by se podle této zásady mělo psát počáteční MP, protože výraz zastupuje substantivum tisícikoruna. Pojmenování bankovek se v češtině píší s MP. Uživatelé jazyka však nemají zcela zažitý tento způsob pojmenování hodnoty bankovky a spojují si ho stále spíše s osobou a vnímají tento název jako antroponymum. Proto tento typ pojmenování v praxi z hlediska velkých písmen kolísá.

Specifickým případem je výraz NOBELOVKA. Jde o výsledek univerbizace, ale ten se pojí se sufixem *-ovka*. Podle modelu *Cena Alfréda Radoka* – *Radok* by univerbizované pojmenování Nobelovy ceny mělo být *Nobel*. Tento tvar se však v úzu nevyskytuje a jako jednoslovné pojmenování se používá právě výraz NOBELOVKA. Vzhledem k uvedené zásadě bychom tento výraz měli psát s počátečním VP jako ostatní názvy cen¹⁷¹: *Nobelovka*. V úzu však převažuje psaní s MP a objevuje se převážně v textech méně formálních, často nespisovných. V textech spisovných, formálních se univerbizovaná podoba vyskytuje výrazně méně.

5. Uživatelsky problematické typy

Z hlediska rozlišení propria a apelativa se vedle už zmíněných výsledků apelativizace jako potenciálně problematické ukazují i následující typy pojmenování, což v důsledku vede k nejasnostem v psaní velkých písmen¹⁷².

5.1 *J/ježíšek, S/silvestr, M/mikuláš*

Uživatelé jazyka často tápou, kdy ještě mají vnímat tato jména jako antroponyma a psát je s VP a kdy už mají přenesený význam a neoznačují osoby, ale mají jiný význam.

¹⁷¹ Nejen názvy cen. Výsledek univerbizace a derivace vzniklé z vlastního jména se píše s VP, srov. *Staroměstské náměstí* – *Staromák*.

¹⁷² Příklady problematických typů jsou vybrány z Databáze jazykových dotazů JP na základě jejich frekvence. Citace pocházejí z jednotlivých dotazů, označených konkrétním ID.

Jaké písmeno se píše u výrazu Ježíšek ve spojení „Nikolas plní úlohu Ježíška? (ID 10142)
Píše se ve spojení nadělte si ježíška slovo ježíšek s malým, nebo velkým písmenem? (ID 1756)
Jaké písmeno se píše u slova silvestr ve spojení „slavíme advent a silvestr“. Učitelka vyžaduje velké písmeno. (ID 10163)
S jakým písmenem se píše výraz Mikuláš ve spojení s přídavným jménem čokoládový? (ID 11870)

V odpovědích se vždy uvádí, že dokud se jedná o osobu, píše se výraz s VP, jde-li o nadílku (*ježíšek, mikuláš*) nebo oslavu konce roku (*silvestr*), píše se písmeno malé. Je však třeba dodat, že váhání je v některých kontextech pochopitelné, protože ne vždy je jednoduché rozlišit, o který případ v dané větě jde. Srov. *Letos byl štědrý J/ježíšek* (osoba i nadílka). *Slavili jsme S/silvestra* (svátek osoby nebo konec roku).

5.2 G/golem

Ve slovnících (SSJČ, SSČ, NASCS) je tento výraz psán s MP (= umělý člověk z hlíny). V úzu (nejen současném) se však objevuje poměrně často i s VP (jméno této bytosti): *Lid vypravuje, že rabbi Löw si udělal hliněného panáka, Golema, jemuž vdechl duši.* (Vrchlický) *Ještě větší div nežli ty Hradčanské zjevy arciotců byl golem, sluha Jehudy Löwa.* (Jirásek)

V čítance je v jedné ukázce z Petiškova díla podoba golem, v druhé od Evy Hudečkové podoba Golem, a to ve spojení bratříček Golem. Nemělo by být v obou případech malé písmeno? (ID 10078)

Toto kolísání a nejasnosti kolem psaní VP a MP je způsobeno tím, že sice jde o druh mytologické bytosti (MP), ale zároveň je obecně znám pouze jeden její příklad, a to pražský golem, a proto je výraz chápán i jako osobní jméno této bytosti (více viz Smejkalová 2015, s. 80).

5.3 M/montessori

Poměrně častým tématem dotazů v JP je psaní VP u jména *Montessori*, a to v těch případech, kdy pisatel cítí, že už nedokáže jednoznačně říci, zda se stále jedná o nesklonný tvar osobního jména Marie Montessori, zakladatelky pedagogického směru, nebo zda už jde o výsledek procesu apelativizace a jméno zakladatelky se stává obecným pojmenováním tohoto pedagogického směru.

Opravuji diplomovou práci a nejsem si jistý, zda se má psát montessori škola, nebo Montessori škola. (ID 10417)

V případě tohoto konkrétního dotazu jde o adjektivum (užívá se i tvar *montessoriovská škola*), a jde tedy o typ školy. Jsou ovšem i jiné případy, např. v postpozici lze tento výraz interpretovat oběma způsoby: *pedagogika Montessori* (= Montessoriové) i *pedagogika montessori* (= montessoriovská).

5.4 Plurálové užití antroponym

Vyskytují-li se antroponyma v plurálu a nejedná se čistě o více konkrétních jedinců (*tři Marie*,

oba *Martinové* apod.), ale jde spíše o popis lidí s podobnými charakteristikami, pak je plurálové užití na přechodu mezi apelativy a proprii. I v těchto případech může psaní VP a MP kolísat a nelze stanovit jasnou hranici mezi oběma póly: *nevěřící Tomášové – místní romeové*. Řešení se může lišit u jednotlivých konkrétních jmen.

Jaké písmeno se má napsat ve spojení chce poslat všechny sedřené magdony z dolů u slova magdonové? (ID 4235)

Píše se u slova romeové ve větě „Všimli si jí všichni místní romeové“ velké, nebo malé písmeno? (ID 7320)

5.5 *S/schengen*

Píše-li se o schengenském prostoru, tedy o území evropských států, na kterém lze překračovat hranice, aniž by dotyčná osoba musela projít hraniční kontrolou, zkracuje se obvykle toto spojení na *schengen*. Podle pravopisných zásad bychom měli rozlišovat psaní s MP *schengen* (= přenesené pojmenování prostoru vymezeného Schengenskou smlouvou) a psaní s VP *Schengen* (= název města). Běžný úzus však toto rozlišení nerespektuje. Ve významu prostoru vymezeného smlouvou obsahuje ČNK syn v8 79 dokladů podoby *schengen* a 7 883 dokladů podoby *Schengen*. V této podobě se toto pojmenování vyskytuje i v některých úředních a právních textech, které mají normotvorný vliv. Nabízí se zde tedy otázka, zda kodifikace má do budoucna u podobných problematických typů trvat na psaní podle pravopisných zásad, přestože spisovná(!) norma těmto zásadám zdaleka neodpovídá (srov. např. spojení *protektorát Čechy a Morava*¹⁷³). U těchto typů pojmenování je problematické, že lpění na systémovém řešení znamená rozpor se stávající spisovnou normou, která má být základem pro kodifikaci, protože kodifikace by neměla být příliš zastaralá, viz Mathesiův koncept pružné stability (Mathesius, 1932), ale zároveň vyhovění normě znamená vytváření výjimek ze systému, respektive v tomto případě z pravopisné kodifikace, což je jednak samo o sobě vždy problematické, jednak je jakákoli výjimka hodnocena ze strany veřejnosti obvykle negativně (Svobodová 2013). Domnívám se, že s přihlédnutím k uvedenému rozporu bude muset kodifikace v tomto případě rezignovat na systémovost a v rámci kodifikačních příruček připustit jako přijatelnou i podobu, která sice není v souladu s pravopisnými zásadami, ale jednoznačně převažuje ve spisovném úzu, a je tedy noremní.

5.6 *Názvy potravin a pokrmů*

Názvy potravin a pokrmů se v češtině píší s počátečním MP. Existují však případy názvů, ve kterých se vyskytují antroponyma nebo toponyma. Pokrm je pojmenován po osobě, která ho vymyslela, případně potravina nese jméno území, kde se začala pěstovat apod.

¹⁷³ Přestože náležité a v souladu s kodifikací je psaní s MP, v odborných publikacích natolik převládalo psaní s VP, že nebylo nadále udržitelné trvat na způsobu psaní, který byl systémový a funkční, ale v rozporu s normou. Tento posun reflektuje jak příručka *Psaní velkých písmen v češtině*, tak i IJP, která vedle základního způsobu psaní uvádí u hesla *protektorát* ještě poznámku: „Psaní *Protektorát Čechy a Morava* je poměrně časté nejenom v běžných publicistických textech, ale i v odborných historických pracích. Ani tento způsob zápisu nelze hodnotit jako nesprávný, přestože není v souladu s údaji ve výkladových slovnících.“

Spojení *dýně Hokkaidó* (oficiální název Hokkaidó Orange): jde o vyšlechtěné, zaregistrované odrůdy rostlin s počátečním VP, protože fungují jako ochranné známky na základě šlechtitelského osvědčení

Jak se správně píše dýně hokaido? Nacházím zápis s jedním i dvěma k, jednou mám krátké o, jindy dlouhé ó, malé h i velké H. Nemůžu se dopátrat. (ID 3740)

U názvů pokrmů, což nejsou registrované ochranné známky, se VP nepíše (*pochutnat si na sachru, objednat si margeritu*). Pokud ovšem před název konkrétního pokrmu předradíme obecné substantivum, je možné zvolit i psaní s VP: *dort S/sachr, pizza M/margarita*.

5.7 Sociální sítě a aplikace

S nástupem sociálních sítí a nejrůznějších internetových platforem vyvstala i otázka, jak na ně nahlížet z hlediska vlastních jmen, a v důsledku také z hlediska psaní VP nebo MP.

Vedeme v redakci spor, jestli se píše slovo f/Facebook s malým, nebo velkým písmenem. Můžete nás rozsoudit? (ID 6556)

Píše se slovo i/Instagram s malým, nebo velkým písmenem? (ID 4943)

Jednotlivé názvy jako *Facebook, Skype, Instagram* jsou názvy výrobků. Stejně jako u jiných výrobků v běžném užití zobecňují, takže se doporučuje je užívat s MP: *umístit fotografie na facebook, nový příspěvek na instagramu, volat si přes skype*. Jen v případech, kdy zdůrazňujeme v určitém komunikačním kontextu, že jde o konkrétní značku a předsouváme před název obecné podstatné jméno typu síť, aplikace, program, doporučuje kodifikace psát VP: *sociální síť Instagram, aplikace Skype* apod.

5.8 Studijní obory a předměty

V posledních letech se objevují názvy předmětů, studijních a učebních oborů psané s VP, přestože nepatří mezi pojmenovací typy, které by se podle pravopisné kodifikace měly takto psát. Spolu s tím se množí i dotazy adresované JP na toto téma. Je evidentní, že zde dochází k posunu ve vnímání sémantické stránky tohoto typu pojmenování. Na jedné straně máme běžné školní předměty typu *matematika, český jazyk, chemie*, které se tradičně píšou s MP. Na druhé straně však máme názvy nejrůznějších kurzů a samostatných přednášek, které mají svůj vlastní název: *kurz Krajinomalba od A do Z, přednáška Popularizační diskurz z pohledu stylistiky, naratologie, historiografie*. Na vysokých školách pak pojem předmět a kurs/přednáška/seminář trochu splývají. Stírá se zde hranice mezi pojmenováním obecné disciplíny (*syntax, slovo tvorba*) a názvem konkrétního kurzu, jemuž přidělí název přednášející či katedra (*Úvod do studia českého jazyka, Syntax II*). Je obtížné stanovit pevnou hranici obzvlášť v určitých situacích, např. u názvů specializovaných seminářů na středních školách (*seminář Moderní česká literatura*), které se střídají se standardními předměty (*chemie*) a nezdá se vyskytovat v jednom textu vedle sebe.

6. Závěr

Jakkoli se autoři kodifikačních zdrojů (*Pravidla českého pravopisu*, *Internetová jazyková příručka*) snaží při tvorbě či aktualizaci zásad psaní velkých písmen o maximální jednoduchost a systémovost, je z uvedeného textu patrné, že v oblasti psaní velkých písmen je mnoho případů, u kterých není zcela jednoznačné, kdy je dané pojmenování vlastní jméno a píše se s VP a kdy jméno obecné a píše se s MP. Je proto třeba počítat s kolísáním v úzu a (nejen ve školní praxi) netrvat vždy na jednoznačném řešení. Výstižně to popisuje I. Svobodová v článku o velkých písmenech v časopisu *Naše řeč*: „U pojmenování, u nichž je třeba zvážit, zda plní funkci vlastního, nebo obecného jména, je třeba brát na zřetel, že hranice mezi vlastním a obecným je propustná a často ne zcela jasně vymezená. A ne všichni uživatelé ji proto dokážou bezpečně určit. Tím se pochopitelně objevuje variantní způsob psaní. A tuto variantnost nelze rozhodně dešifrovat tak, že jeden z členů je správný a druhý chybný.“ (Svobodová 2000)

Literatura

- Databáze jazykových dotazů* [online] (2019–2021). Praha, Ústav pro jazyk český AV ČR. Cit. 28. 12. 2021. Dostupné z: <https://dotazy.ujc.cas.cz/>
- Dokulil, M.: O vyjadřování jednotnosti a jedinečnosti v českém jazyce. *Naše řeč*, 53, 1970, č. 1, s. 1–15.
- Internetová jazyková příručka* [online] (2004–2021). Praha, Ústav pro jazyk český AV ČR. Cit. 28. 12. 2021. Dostupné z: <https://prirucka.ujc.cas.cz/>
- Knappová, M.: K funkčnímu pojetí systému vlastních jmen. *Slovo a slovesnost*, 53, 1992, s. 211–214.
- Pravdová, M.: Psaní velkých písmen v češtině – výsledky dotazníkového šetření. *Naše řeč*, 96, 2013, č. 1, s. 1–16.
- Pravidla českého pravopisu*. Praha: Academia, 1994.
- Nový encyklopedický slovník češtiny* (2012–2022) [online]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/>.
- Nový akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia, 2005, 2009.
- Mathesius, V.: O požadavku stability ve spisovném jazyce. In B. Havránek – M. Weingart (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, 1932, s. 14–31.
- Slovník cizích slov* (1981). SPN, Praha.
- Smejkalová, K.: Živé bytosti a bytosti takto pojaté. In *Psaní velkých písmen v češtině*, I. Svobodová (ed.): Praha: Academia, 2015, s. 63–82.
- Svobodová, I.: O psaní velkých písmen (Na pozadí poradenské počítačové databáze). *Naše řeč*, 83, 2000, č. 1, s. 17–29.
- Svobodová, I.: Analýza dotazů z jazykové poradny. *Naše řeč*, 71, 1998, č. 3, s. 118–127.
- Svobodová, I.: Názory respondentů v dotazníku na psaní velkých písmen. *Naše řeč*, 96, 2013, č. 1, s. 17–35.
- Šrámek, R.: *Úvod do obecné onomastiky*. Masarykova univerzita, Brno, 1999.

Co je a není košer v lexikografii

K problematice jednoho církevního termínu

Kosher in lexicography
Problems of one religion term

Žaneta Dvořáková
Oddělení onomastiky ÚJČ AV ČR, v. v. i.

Abstrakt: Hebrejský výraz *košer* se dostal do češtiny prostřednictvím židovského sociolektu/etnolektu. Jedná se původně o náboženský termín označující to, co je rituálně čisté a vhodné. Vedle neskloňného adjektiva a adverbia *košer* je ve slovnících češtiny zachycena i řada dalších tvarů a odvozenin, některé z nich se však již v současnosti neužívají (např. *košerný*, *košerně*). Při jejich hodnocení vycházíme z analýzy dokladů z korpusu Syn2015, ze sondy do soudobých textů v židovských časopisech nebo na webech židovských obcí a spolků. Ve slovnících češtiny se též v některých případech můžeme setkat se zúžením významu oproti tomu, jak je výraz tradičně užíván v židovském prostředí (např. adjektivum *košer* je v SSJČ omezeno pouze na oblast masa, sloveso *košerovat* je spojováno jen s rituální porážkou zvířat). Velmi diskutabilní jsou také substantiva uváděná ve slovnících: životné maskulinum *košer* ve významu ‚řezník‘ a neživotná maskulina *košer* s významy ‚zařízení‘ a ‚pokrm židům k požívání dovolený‘, ty vycházejí z ojedinělých dokladů z děl autorů zřejmě neznalých židovského prostředí, o němž (přesto) psali. Je potom otázkou, zda (a dle jakých kritérií) by taková hesla měla být do slovníků zařazena.

Abstract: The Hebrew term *košer* (‘kosher’) came into Czech through Jewish sociolect / ethnolect. It was originally a religious term for what is ritually pure and appropriate. In addition to the adjective and adverb *košer*, Czech dictionaries also contain a number of other forms and derivatives, but some of them are no longer used at the moment (e.g. *košerný*, *košerně*). Our evaluation is based on an analysis of material base from the Syn2015 Corpus and from a probe into contemporary texts in Jewish magazines or on the websites of Jewish communities and organizations. In Czech dictionaries, we may see a reduction of the meaning compared to how the term is traditionally used in the Jewish community, e.g. the adjective *košer* is limited to meat, the verb *košerovat* is associated only with the ritual slaughter. The nouns mentioned in the dictionaries are also very debatable: masculine *košer* in the sense of ‘butcher’ and masculine *košer* with the meanings of ‘cut’ and ‘food appropriate for Jews to eat’, these are based on isolated documents from the works of authors apparently unfamiliar with the Jewish community. The question then is whether (and according to what criteria) such words should be included in the dictionaries.

Key words: lexicography, dictionary, religious term, kosher, meaning

Klíčová slova: lexikografie, slovník, náboženský termín, košer, význam

Na počátku bylo upozornění od známého na nedostatky v definici hesla košer v *Internetové jazykové příručce* (IJP). To mě přivedlo ke srovnání, jak je toto apelativum hebrejského původu, které u nás zdomácnělo v jidiš výslovnosti,¹⁷⁴ v českých slovnících vysvětlováno.

Do češtiny byla během tisíce let společného soužití přejata celá řada výrazů z židovského prostředí, ať už z hebrejštiny, nebo z jidiš.¹⁷⁵ M. Majtán (1987, s. 237) je nazýval exotismy. Ponecháme-li stranou biblismy a propria, jedná se především o názvy židovských svátků (např. šábes, Chanuka),¹⁷⁶ různých reálií souvisejících s náboženským životem (např. tóra, rabín), ale i s oblečením (např. jarmulka, cicit), pokrmy (např. šoulet, barches) atd. Jedná se o výrazy, které pocházejí ze specifického sociolektu¹⁷⁷ (či etnolektu). Stávaly se součástí spisovné slovní zásoby, ale obohacovaly i nářečí, obecnou češtinu, a dokonce i argot¹⁷⁸ (Balík 2015, s. 48). Vedle neutrálních výrazů máme i přejímky expresivní (např. mešuge, chucpe). Někdy se nedostávaly do češtiny přímo, ale prostřednictvím němčiny.

1. Košer jako termín vs. obecné apelativum

Na výraz košer můžeme pohlížet jako na jakoukoli jinou přejímku či kulturní výpůjčku, problematické je však to, že se v judaismu jedná především o náboženský termín (srov. Grygerková 2001, s. 271), spolu s J. Hubáčkem (2005, s. 109) bychom jej mohli označit jako religionismus (Hubáček 2005, s. 109). Jako s termínem s ním pak pracují různé náboženské terminologické slovníky, definován je v nich jako to, co je „rituálně správné a bezvadné“ (Pavlicová 1994, s. 59–60), „rituální způsobilost“ (Newman – Sivan 1998, s. 82). Dále se uvádí, že: „V širším smyslu znamená kašer nejen to, co je ‚vhodné jíst‘, ale také, co je podle židovského zákona a zvyků správné,“ košer tedy může být nejen jídlo, ale např. i mezuzá, suka, dokonce i Žid (Newman – Sivan 1998, s. 85). Jako „žid. rituálně čistý/čistý“ definuje nesklonné adjektivum a adverbium košer i příručka J. Šimandla a kol. *Jak zacházet s náboženskými výrazy* (2004, s. 57), jako příklady užití uvádí „jíst košer“ a „košer restaurace“.

Ze sondy do časopisů vydávaných židovskými organizacemi u nás (*Roš Chodeš*, *Maskil*) a webových stránek jednotlivých židovských náboženských obcí či spolků je zřejmé, že se košer v tomto prostředí stále užívá primárně v tomto významu a jako náboženský termín,¹⁷⁹ např.

¹⁷⁴ Hebrejská výslovnost je [kašer]. Odtud pak výraz kašrut (viz dále).

¹⁷⁵ K tomu detailně Bartůšek (1970); Pěkný (2001, s. 479); Balík (2015, s. 47).

¹⁷⁶ O psaní velkých písmen u židovských svátků a o jejich začleňování do češtiny psala Blažková (2009).

¹⁷⁷ Vycházím z definice církevní komunikace, kterou chápu ve shodě s autory monografie *Specifika církevní komunikace* (Bayerová a kol. 2005, s. 9) jako „sociolekt, ovšem ve velmi širokém pojetí; lze aplikovat základní definici jako svébytné součásti národního jazyka, jež disponuje speciální, specifickou vrstvou lexikálních a částečně i gramatických prostředků, ovšem nikoli jen nespisovných, které jsou příznačné pro jazykovou komunikaci lidí vázaných stejnou sférou vyhraněných zájmů, částečně vázaných i na určité prostředí a sloužící specifickým potřebám komunikace věcné i jako prostředek vyjádření společenské zájmové sounáležitosti“. Někdy byly tyto výrazy chápány jako součást slangu, do slangu bych ovšem řadila především výrazy expresivní, užívané v neoficiální běžné komunikaci, což výraz košer není. Otázkám slangu v náboženské komunikaci katolíků a protestantů se věnovaly především Grygerková (1998, 2000) a Laštovičková (2000a, 2000b), spolu Laštovičková – Grygerková (2001). Srov. též Utěšený (1979), Kvítková (1996).

¹⁷⁸ „V argotu 19. století se objevuje jak podoba košer, tak i podoba aspirovaná kohošer ve významu ‚temná noc‘, rozuměj vhodná ke krádeži. (Puchmajer 1821: 83) Autoři Slovníku nespisovné češtiny uvádějí, že tento tvar byl převzat z německého argotu. (SNČ 2009: 207).“ (Balík 2015, s. 49–50)

¹⁷⁹ Srov. vývoj a proměny náboženské terminologie v katolickém prostředí (Komárek 2004).

na stránkách židovské obce v Brně čteme: „Od roku 2007 je v provozu i košer kuchyně.“¹⁸⁰ ale také „Až do nedávna zdejší židovská obec disponovala dvěma vlastními tórami, které však nejsou způsobilé k použití při modlitbách, protože jejich text je poškozen – nejsou košer. Aby se mohl při minjanu ze svatostánku vyjmout svitek tóry a předčítat z něj, musela si obec jeden košer svitek zapůjčit z Židovského muzea v Praze.“¹⁸¹

Jak si však povšimla již M. Grygerková (2001, s. 272) v souvislosti s křesťanskou náboženskou terminologií: „Jazykové slovníky v některých případech uvádějí rozdílnou podobu některých termínů než slovníky teologické. Dávají přednost termínům nekodifikovaným, protože se řídí „poučeným neodborným povědomím.“¹⁸² Rozdíly patrně tkví jednak v tom, kdo je zamýšleným uživatelem slovníku teologického a jazykového, i v tom, že na rozdíl od jazykových slovníků „[p]rimárními zdrojovými texty terminografických projektů jsou současné publikace, které terminografové pokládají v dané tematické oblasti za prestižní. Jsou to texty s nejvyšší mírou odbornosti a všechny patří ke stylu odbornému (teoretickému či praktickému).“ (Machová 1995, s. 144–145).

Některé výklady, které nacházíme uvedeny ve slovnících, jak si ukážeme zvl. v souvislosti se substantivy, jsou velmi diskutabilní. Bývají založeny na ojedinělých a ne zrovna přesvědčivých dokladech. Tím se dostáváme k otázce, jak přistupovat při psaní slovníku k pramenům, a k otázce, kdo je (nebo by měl být) v takových případech nositelem normy.¹⁸³ Nabízejí se dva možné přístupy.

- 1) Výraz košer pochází z židovského sociolektu/etnolektu, jedná se primárně o náboženský termín, vyskytuje se proto zvláště v textech týkajících se židovského náboženství nebo života. Při popisu jeho významu v češtině se tedy nabízí, že budeme vycházet především z užívání tohoto výrazu v českém židovském prostředí, u autorů, kteří jsou s židovskými reáliemi obeznámeni a užívají termíny a výrazy z etnolektu správně a v souladu s tím, jak opravdu fungují v rámci židovského společenství. To vyžaduje velmi kritický přístup k pramenům. Při psaní slovníku je běžné konzultovat terminologii s odborníky na danou oblast, mělo by to tedy být standardem i u náboženských termínů. Kdo pro mě bude nositelem normy, pokud se budu zabývat např. mysliveckým nebo hornickým slangem? Přirozeně myslivec a horník. K židovskému etnolektu je třeba přistupovat stejně. Situaci však komplikuje to, že mnohé termíny přecházejí do obecné slovní zásoby. Takový výraz potom „přestává mít svůj přesný význam a nabývá pružné významové tvárnosti slov běžného jazyka (ač v dané terminologické soustavě funguje i nadále ve svém původním terminologickém významu)“ (Poštolková 1984, s. 93). To byl i případ religionismu *košer*. Dochází-li k posunům významů souvisejícím s determinologizací výrazu, mělo by to být přirozeně ve slovníku zachyceno a patřičně okomentováno.

¹⁸⁰ Historie Židů v Brně, Dostupné online z: <https://www.zob.cz/obec/historie-a-soucasnost/historie-zidu-brne/>

¹⁸¹ Židovská obec Brno získala novou Tóru. Dostupné online z: <https://www.zob.cz/obec/historie-a-soucasnost/zidovska-obec-brno-ziskala-novou-toru/>.

¹⁸² Jen těžko však můžeme předpokládat běžného českého čtenáře s neodborným povědomím v oblasti pravidel týkajících se rituální čistoty v judaismu. Konečně i v úvodu ke sborníku *Specifika církevní komunikace* čteme: „...zůstává pro člověka nábožensky nevzdělaného problémem porozumět tradičním termínům a obrazným vyjádřením, např. *milost, hřích, vína, smíření, modlitba, oběť, milosrdenství, spása, všemohoucí, blahoslavený, posvětit, žehnat; neposkvrněné početí, Beránek Boží, očistit od hříchů, chodit s Ježíšem*.“ (Bayerová a kol. 2005, s. 11).

¹⁸³ Srov. též Grygerková – Laštovičková (2004).

2) Nebo se lze k této problematice postavit zcela opačně a prohlásit, že nelze ztotožňovat věcnou správnost nebo správnost z hlediska jazykového společenství Ž/židů se správností (příp. normou) v češtině. Různá kulturní neporozumění se v jazyce běžně odrážejí, jazykové slovníky by je měly zachytit. O věcnou správnost by měly usilovat encyklopedie. Pokud bychom však přistoupili na tento druhý výklad, museli bychom mezi prameny pro tvorbu slovníku zahrnout i ty doklady, které obsahují faktické chyby,¹⁸⁴ z nichž je patrné nepochopení autorů, kteří neznají prostředí, o němž (přesto) píší.¹⁸⁵ Nejdůležitějším kritériem pro nás bude např. jen „dobrý autor“ či frekvence výskytu v korpusu. Domnívám se, že toto řešení vhodné není. Lexikograf tím verifikuje chybné chápání výrazu a uvedením do slovníku „posvěť“ jeho další užívání, proto se tato neporozumění následně budou přenášet dále, do textů dalších autorů, kteří v dobré víře nahlédnou do slovníku, aby v něm našli poučení.

Podívejme se tedy nyní, jak je výraz *košer* a jeho odvozeniny vysvětlován ve slovnících češtiny.

Výraz	Jungmann (1836)	Kott (1878)	PSJČ (1937–1938)	Trávníček (1952)	SSJČ (1960)	ASCS (1995)	SSČ (2005)	IJP (2020)
<i>košer</i> neskl. adj.			x	x	x	x		x
<i>košerný</i> adj.			x		x			
<i>košerní</i> adj.	x	x						
<i>košer</i> adv.					x	x		x
<i>košerně</i> adv.					x			
<i>košer</i> subst. m. živ.					x			
<i>košer</i> subst. m. neživ. ,pokrm‘	x	x	x		x	x		
<i>košer</i> subst. m. neživ. ,zaříznutí‘			x					
<i>košerák</i> subst. m. živ.	x	x	x	x	x			x
<i>košerák</i> subst. m. neživ.	x	x	x		x			x
<i>košerář</i> subst. m. živ.	x							
<i>košeráda</i> subst. f.				x				
<i>košeráctví</i> subst. n.			x		x			
<i>košerácký</i> adj.			x		x			
<i>košerovatí</i> verb.	x	x	x	x	x			x

¹⁸⁴ V korpusu Syn2015 nacházíme např. i zjevné pravopisné chyby způsobené neznalostí českých podob málo známých termínů, např. v publicistickém textu časopisu *Hotel & Spa Management* (9/2012): „Dnes už velmi rozšířený pojem ‚košer‘ značí, co židé smí konzumovat, přičemž značně dbají na správnou stravu kvůli čistotě těla i duše. Výraz trefie (sic!) potom naopak označuje potraviny nečisté. Kašruth (sic!), v podstatě jakýsi soubor zásad židovské kuchyně, určuje hlavní podmínky pro přípravu košer pokrmu.“ Srov. i imitace „židovského žargonu“ u některých spisovatelů, např. užívání formy s aspirovaným -h- (*khošer*) (k tomu Balík 2015, s. 100). Příklady nacházíme v lístkovém katalogu k PSJČ, např. „Wai, phane turek!‘ zawřísknul bradatý židák, ‚phane turek, co to? To nenj khošer.“

¹⁸⁵ Např. souvislost s jídlem vedla autora jednoho z článků uloženého v korpusu Syn2015 k naprosto nesmyslnému přání: „Dobrou a košer chuť.“

rozkošerovati verb.		x						
vykošerovati verb.								
zakošerovati verb.					x			
košerovaný adj.				x				
košerování subst. n.								x

2. Adjektiva

2.1 Nesklonné adjektivum *košer*

2.1.1 Nesklonné adjektivum *košer* v jazykových slovnících

J. Jungmann (1836, s. 142) nesklonné adjektivum *košer* neuvádí. Nacházíme jej až v *Příručním slovníku jazyka českého* (PSJČ 1937–1938, s. 310), kde je charakterizováno jako výraz „žid. slang.“ s významy „(o potravě) vyhovující rituálním předpisům židovským; rituálně čistý“. Obdobně F. Trávníček (1952, s. 731) vykládá adjektivum *košer* jako hebrejské s významem „čistý“, *košer* jídlo pak jako „připravené podle židovského rituálu“, výpustkou pak podle něj vznikla fráze „to je košer“. Tyto slovníky tedy reflektují to, jak je náboženský termín *košer* užíván a chápán v judaismu a v (nejen českém) židovském prostředí – srov. košer (hebr. kašer) „rituálně čistý“, „vhodný“ (Bondyová 2003, s. 84).

Adjektivum *košer* se používá nejčastěji v souvislosti s jídlem, např. „babička, to se rozumí, vařila přísnou košer stravu a zachovávala všechny rituální zvyklosti.“ (F. Langer 1965, s. 8) nebo „Objednáme si něco košer a řekneme jim, aby nám nedávali k masitým jídlům mléčné příbory.“ (Olbracht 1959, s. 146). Ovšem k nepochopitelnému zredukování významu pouze na oblast masa došlo ve *Slovníku spisovného jazyka českého* (SSJČ 1960, s. 966), kde je adjektivum *košer* definováno jako „příd. neskl. (z hebr.) žid. slang. (o mase) připravený k požívání podle židovských rituálních předpisů: maso k.‘ Totéž uvádí i *Akademický slovník cizích slov* (ASCS 1995, s. 427): „košer příd. (neskl.) <hebr.> maso k. připravené k požívání podle rituálních předpisů judaizmu“. To je však nejen zjednodušující, ale i zavádějící. Navíc takové zúžení významu nemá oporu ani v datech, která nám poskytuje např. korpus Syn2015.

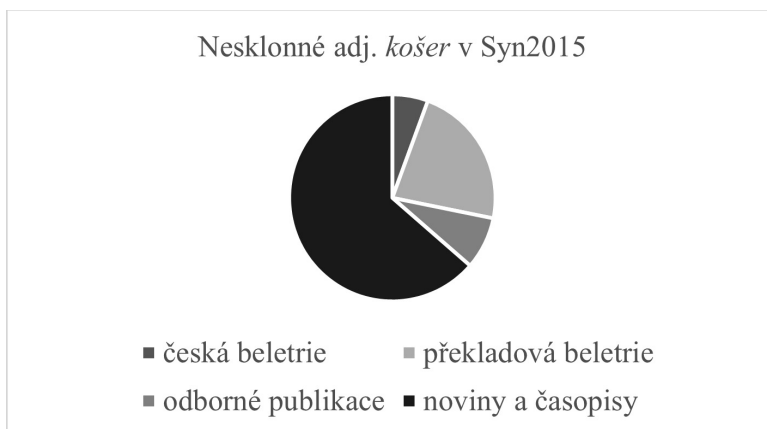
Nesklonné adjektivum *košer* se vedle toho používá i v přeneseném významu „správný“, „přiměřený“, „přípustný“ (Rosten 1998, s. 91), především hodnotí-li se něčí chování, jednání, morálka apod. Tento význam „nezávadný, bezvadný“ je v PSJČ (1937–1938, s. 310) hodnocen jako „fam.[iliárně]“¹⁸⁶ a je ilustrován příkladem „Obchod je docela košer.“, patrně ve smyslu, že je obchod po všech stránkách v pořádku. SSJČ (1960, s. 966) uvádí, že je to význam „přen. expr. *nezávadný*: být k.“¹⁸⁷ a stejně tak i ASCS (1995, s. 427).

¹⁸⁶ Srov. např. i Machkův etymologický slovník (1968, s. 282), kde je vedle košer „rituálně čistý“ i význam „řádný, poctivý (o obchodech apod.)“, který je tu hodnocen jako „pak žertovně“.

¹⁸⁷ Stejně přistupuje k heslu *košer* i Malá československá encyklopedie III. (1986, s. 559): „(hebr.) pokrm vyhovující rituálním žid. předpisům, určený pro ortodoxní židy. Přeneseně něco, co je odpovídající, čisté, nezávadné.“ Srov. Ottův slovník naučný XIV. (1899, s. 964): „(hebr. kaušer, tj. čistý), co podle zákonů židovských smí se požívat. Odtud košerák, muž ustanovený k tomu, aby maso nejdříve prohlédl, než je připustí k požívání.“

2.1.2 Nesklonné adjektivum *košer* v korpusu

Celkem bylo v Syn2015 153 výskytů nesklonného adjektiva *košer*.

Mezi prozaickými texty převažovaly překlady,¹⁸⁸ v nichž se adjektivum *košer* pojí nejčastěji s jídlem obecně (*košer jídlo*, *jí košer stravu*) nebo s konkrétní potravinou (např. *košer kachna*, *košer sůl*, *košer olej*, *balíček košer sušenek*, *láhev košer vína* apod.). Adjektivum *košer* ve významu ‚náležitý, správný, v pořádku‘ se tu vyskytuje méně často (např. ‚takové vztahy mezi spolupracovníky nejsou košer‘, ‚stránky nebyly tak úplně košer‘, ‚nepoužívají právě košer metody‘). Nepochopení toho, že má výraz *košer* různé odstíny významy, pak tematizuje román A. Kimchiho *Plačící Zuzana* v překladu T. Černé, ukázkou z něj nacházíme též v korpusu:

„Tak mi, Katjo, prosím vás řekněte, co přesně za práci tady dělá, s těmi obrazy? Je to košer?“
„Jak to myslíte?“ nepochopila hebrejštinou neposkrvněná Kaťuša, „proč košer? On není věřící.“
„Ona tím myslí, jestli je to zákonné, legální,“ vložil se do toho Arman.

Ojedinelé je užití spojení „*košer zadek*“ jako označení, že se jednalo o Žida, v románu R. Ludluma *Matlockovo pověření* v překladu D. Míčka.

V české beletrii obsažené v korpusu Syn2015 se výraz *košer* téměř nevyskytuje, máme pouze 8 dokladů, a to ve spojení s jídlem (např. „z košer jídelny U Hrců egyptských“, „vařit jenom v košer hospodách“, „režník prodávající maso, které nebylo košer“), i v širším významu ‚náležitý, správný, v pořádku‘ (např. „Chlapcova výpověď je naprosto košer“, „už od prvního setkání s nimi si musel být vědom, že tihle mládenci nejsou košer“). Setkáváme se s ním též ojediněle v odborných či

¹⁸⁸ Překlady sebou však vždy nesou riziko nepřesností, např. ve výpovědích „Nejsou zbožní a neřídí se košer pravidly“ a „nedodržovala nařízení košer stravy“ se jedná o chybná užití výrazu *košer*, neboť terminologicky správné by tu bylo hovořit o pravidlech či nařízeních *kašrutu*. Srov. např. inzerát v *Roš chodeš*: „Židovská obec v Praze vypisuje výběrové řízení na obsazení pozice vedoucího košer restaurace Šalom s nástupem dle možnosti od března či dubna 2012. Požadavky: vztah k židovské komunitě; znalost problematiky košer stravování, respektování pravidel *kašrutu*.“ Příkladem dobré překladatelské praxe je podle Bartůška (1970, s. 63) výbor z jidiš povídek *Rozinky a mandle*, které přeložil J. Markovič, součástí knihy je totiž i slovníček pojmů. *Košer* je tu definováno jako ‚jídlo nebo nápoj, připravené podle židovských předpisů o čistotě pokrmů. V odvozeném významu všechno, co je v pořádku‘ (Markovič 1968, s. 479).

popularizačních publikacích (např. „Poukazovat na biologické rozdíly mezi rasami není dnes v akademickém světě přijímáno jako ‚košer‘, a tak si John Entine za svou práci vyslechl ne jeden odsudek.“). Nejvíce se vyskytuje výraz košer v článcích v českých novinách a časopisech. Záleží přirozeně na zpracovávaném tématu, nacházíme tedy zprávy o výrobě různých košer potravin (košer vína, košer slivovice, košer pivo) či reportáže z otevření podniků, které takové produkty nabízejí (košer jídelna, košer restaurace, košer hotel). V ostatních publicistických textech pak nacházíme především negativní výpovědi o tom, že „něco není košer“, tj. že to není „správné, náležité“, často ještě s dalším kvalifikátorem („není tak docela košer“, „nemusí být vždy úplně košer“, „nebyla jaksi politicky košer“, „není zrovna košer“ apod.). Tomu odpovídají i kolokace výrazu košer v Syn2015 – nejčastěji se pojí se slovesem být, dále s adverbium úplně a se substantivem jídelna.

2.2 Další adjektiva v jazykových slovnících

Ve slovnících nacházíme ještě dnes již zastaralá adjektiva *košerní* (Jungmann 1836, s. 142; Kott VI 1890, s. 683) a *košerný* (PSJČ 1937–1938, s. 310; SSJČ 1960, s. 966),¹⁸⁹ které použil např. I. Olbracht (1959, s. 141): „Strava byla dobrá, ale košerné všechno nebylo.“ Dnes se tyto tvary takřka nepoužívají, již v SSJČ byly uvedeny s hvězdičkou (*), v korpusu Syn2015 se vůbec nevyskytují a v naší sondě do současných židovských textů jen zcela ojediněle.¹⁹⁰

Opak košer lze vyjádřit prostým záporem jako *nekošer*,¹⁹¹ ovšem z hlediska náboženské terminologie je opakem košer *trejfe* (z hebr. trefa, doslova ‚roztrhané‘) s významem ‚rituálně nečisté‘ či ‚pochybné‘ (Bondyová 2003, s. 153; Newman – Sivan 1998, s. 234; Balík 2015, s. 120), tento význam ‚rituálně nečistý‘ reflektují i SSJČ (1966, s. 861) a PSJČ (1951–1953, s. 215).¹⁹² Opět můžeme jako ilustraci citovat I. Olbrachta (1955, s. 46): „Stařec vynesl z krčmy všechny sklenice a ženy jeho domu z hospodářství všechny nádoby, které byly trejfe, to jest takové, z kterých nesmí Žid nic požívat, poněvadž se do nich dávají věci rituálně nečisté.“ Ve stejném románu pak nacházíme i sloveso *ztrefnit*: „Protože chtěl mít sýr košerný a bál se, aby jej nedělali ovčáci rukama, v nichž snad před chvílí drželi kus vepřové slaniny, nebo aby mu jej nějak jinak neztrefnili, chtěl na výrobu dohlédnout sám.“ (Olbracht 1955, s. 75) V žádném slovníku však toto sloveso s význam ‚učinit rituálně nečistým‘ není zamenáno.

3. Příslovce košer

Příslovce *košer* je v ASCS (1995, s. 427) a SSJČ (1960, s. 966) definováno jako ‚přísl. žid. slang. způsobem vyhovujícím židovským rituálním předpisům: vařit k. (John)‘. Těž v korpusu Syn2015 nacházíme adverbium košer nečastěji v tomto sémantickém okruhu (vařit jen košer, jedli košer).

¹⁸⁹ Srov. polské *koszerny* (Balík 2015, s. 49), ve slovenštině *kóšer* i *kóšerný* (Slovník slovenského jazyka 1959, s. 753).

¹⁹⁰ Např. v textu A. Haidera „asi jen málokdo má doma vlastní košerný svitek tóry“ (dostupné online z: <https://www.shekel.cz/41327/adonenu-covid>), popř. jako zápor „mezua s nekošerným svítkem“ v nabídce e-shopu s judaiky (dostupné online z: <https://www.jewish-eshop.cz/mezuza/mezuza-s-korunkami-8-cm-s-nekosernym-svitkem>).

¹⁹¹ Např. „její členové se hromadně účastní očividně nekošer zábavy u Ahašveroše“ (Roš chodeš 02/2013, s. 5).

¹⁹² V korpusu Syn2015 jsou 4 doklady na výraz trejfe, z toho 3 ze stejného zdroje, z knihy Martina C. Putny *Obrazy z kulturních dějin americké religiozity* a týkající se téže zmiňované „trejfe hostiny“, „na níž se ostentativně podávaly krevety, maso na smetaně a další v ortodoxním judaismu zapovězené pokrmy (kromě vepřového ovšem)“.

I. Olbracht (1959, s. 129) užil v *Goletu v údolí* i adverbium *košerně* („A košerně ovšem také budou jíst.“), které se ovšem dnes prakticky neužívá, v SSJČ bylo označeno hvězdičkou (*), v korpusu Syn2015 není doložen žádný jeho výskyt, našla jsem jediný doklad v sondě do textů určených židovské komunitě: „Tubišvatovým sederem nás provedl košerně, ale zcela lehkým a laskavým způsobem, náš chazan, pan Ivan Kohout.“ (Maskil 03/2020).

4. Substantiva *košer*

4.1 Životné maskulinum *košer*

Sporné je životné maskulinum *košer* (gen. -a) v SSJČ (1960, s. 966), kde je definováno jako ‚(z hebr.) žid. slang. ž. židovský řezník, košerák (Herb.)‘. V jiném slovníku výraz *košer* v tomto významu nenajdeme, ale na kartotéčních lístcích k PSJČ je doklad z Herbena (patrně týž, z nějž vychází SSJČ): „Poněvadž židovští rabíni a košeři podřezávají takto podle Mojžíšova předpisu zvířata, rozkřiklo se, že nešťastnou dívku podřezali židé.“ Pro označení židovského řezníka se však v židovském prostředí používá substantivum *košerák* (Bondyová 2003, s. 82), popř. hebrejský výraz *šochet* (Bondyová 2003, s. 143). Toho si byli patrně vědomi i autoři PSJČ, protože na jiném excerpčním lístku u obdobného dokladu z díla J. Sekery *Červený dolomán* „Můj otec byl skromný a tichý člověk, a přesto často naříkal, že by neušetřil ani korunu, kdyby nebyl košerem.“ je poznámka zpracovatele: „Tady myslím, že je slova užito chybně, že se tady tím myslí člověk, který zabíjí dobytek a drůbež rituálním žid. způsobem – košerák nebo šechtr“.

4.2 Neživotné maskulinum *košer*

U J. Jungmanna a F. Š. Kotta nacházíme neživotné maskulinum *košer* (gen. -u), J. Jungmann (1836, s. 142) uvádí pouze německý ekvivalent ‚Koscher der Juden‘, F. Š. Kott (I 1878, s. 762) podává výklad ‚čistý, pokrm židům k požívání dovolený, zdravý, bezvadný‘ a jako příklad uvádí „Je košer‘ – říká košerák, shledá-li, že podřezané dobytče jest zdravé.“ Z tohoto příkladu však není zřejmé, že se jedná o substantivum. Vedle toho F. Š. Kott (1906, s. 448) hodnotí jako substantivum ženského rodu i významové antonymum *trefa* s významem ‚část masa zabitého dobytčete, kterého Židé jísti nesměli‘.

Neživotné maskulinum *košer* je i v PSJČ (1937–1938, s. 310) s uvedeným významem ‚jídlo rituálně bezvadné‘ a s příkladem ze *Sebraných povídek pro lid* od Františka Pravdy z roku 1890, který přebíral i SSJČ, totiž: „Jedli [židé] jen samý ‚košer‘, to jest pokrmy k požívání jim dovolené.“ Ten je však nepřesvědčivý, zvláště pokud se podíváme na kontext, z nějž byl vytržen: „Seděl u stolu se samými židy, mluvily mezi sebou židovsky, ovšem také o něm, a on jim nerozuměl, jedli jen [...]“. Domnívám se, že se tu jedná o zřejmě nepochopení situace, zmínění Židé jedli košer pokrmy, nikoli košery – nejde tedy o neživotné maskulinum, ale o nesklonné adjektivum. V IJP byla jako příklad uvedena věta: „porušoval předpisy košeru“. Ten je ovšem z hlediska náboženské terminologie též nesprávný, protože pokud se hovoří o předpisech, pak se používá výraz *kašrut* (doslova ‚rituální způsobilost‘).¹⁹³ V korpusu Syn2015 žádné doklady užití neživotného maskulina *košer* v tomto významu nejsou, v sondě do židovských textů nacházíme ojedinělý

¹⁹³ Srov. např. „Hlavním pravidlem kašrutu je zákon, zakazující pojídání masa a mléčné stravy současně.“ (Newman – Sivan 1998, s. 83). Srov. též pozn. 188.

doklad o košer víně: „Na jaře si košery objednala prezidentská kancelář.“ (Facebook, České vinařství Chrámce, cit. 22. 10. 2014), ovšem na oficiálních stránkách vinařství je vždy užíváno pouze spojení „košer víno“.

4.3 Neživotné maskulinum *košer*

SSJČ (1960, s. 966) uvádí ještě neživotné maskulinum *košer* s výkladem „expr. zaříznutí“, s dosti prapodivným příkladem: „Pro velikého Boha!‘ děsil se žid. ‚Bojíš se košeru, sketo?‘“ Z lístkového katalogu vyplývá, že se jedná o rozhovor týkající se uříznutí hlavy chycenému zloději (!). Jedná se však o doklad zcela ojedinělý. Hovoří-li Židé o „rituální porážce“ spočívající v podřezání zvířete, pak používají hebrejský výraz *šchita* (Newman – Sivan 1998, s. 208), popř. jidiš *šchite* (Bondyová 2003, s. 143; Balík 2015, s. 114), nikoli košer.¹⁹⁴

5. Sloveso *košerovat*

Podle J. Jungmanna (1836, s. 142) je *košerovati* „u Židů tolik co zabíjeti“, též ostatní slovníky se omezují na výklad „zabíjet, zabít podle židovského ritu“ (SSJČ, 1960, s. 966) či „zabíjeti, zabítí (dobytek n. drůbež) rituálním židovským způsobem, aby byly zbaveny vší krve“ (PSJČ 1937–1938, s. 310). Jako příklad užití můžeme uvést: „V Mýtě, městečku 2 hodiny od nás vzdáleném košeroval jeden řezník, a to pouze na šábess nebo židovské svátky.“ (Wels 1993, s. 13) nebo „Takový rovný kraj musí mít, jako je nůž, jímž košerujeme.“ (J. Langer 1965, s. 75). Pouze F. Š. Kott má vedle „zabíjet“ i význam „očistšovati, dle zákona židovského“ (I 1878, s. 762),¹⁹⁵ což přebírá i IJP, která uvádí příklad „Existují určité způsoby, jak alespoň část nádobí, například kovové přístroje a sklenice, košerovat.“ Těmto dvěma významům odpovídají i dvě slovesa prefigovaná – vykošerovat (např. nádobí), tj. „učinit (opět) rituálně čistým, a zakošerovat, tj. „zaříznout dobytek či zvěř jedním tahem, aby krev ihned vytekla“ (Bondyová 2003, s. 82; srov. též PSJČ 1937–1938, s. 310 a SSJČ 1960, s. 966). V korpusu Syn2015 jsou pouze 2 výskyty slovesa *košerovat*.¹⁹⁶ Ojediněle jsme zaznamenali i sloveso *rozkošerovat* ve významu „rozřezati“ (Kott VII 1893, s. 606), které však ostatní slovníky neuvádějí.

Odvozené adjektivum je *košerovaný*. To však není uvedeno ve slovnících samostatně, v PSJČ (1937–1938, s. 310) je pod heslem *košerovati* příklad „Dovezli si [židé] vždýcky košerovanou husu v papíře.“, též v SSJČ (1960, s. 966) jsou u slovesa *košerovat* příklady „košerovaná drůbež, husa; k. zvířata; košerované maso“.

Slovníky nezachycují ani verbální substantivum *košerování* (v lístkovém katalogu k PSJČ jsou 4 doklady), v korpusu Syn2015 jsou 2 doklady, které reflektují odlišné významy substantiva *košerování*: „Pak se zase vrátí k debatě o košerování hrnců a odstraňování registračních čísel z vozidel.“

¹⁹⁴ Srov. např. „Šchita zde byla de facto zakázána před rokem. Do té doby se tu prováděla košer a halal porážka nejen pro místní občany, ale především pro vývoz.“ (Roš chodeš 01/2015, s. 28)

¹⁹⁵ Srov. Balík (2015, s. 99), který uvádí zvlášť sloveso *kašerovat* s významem „čistit (kuchyňské náčiní, vybavení) žhavením nebo dlouhým vyvážáním ve vodě před Pesachem. Odtud pak také odvozené adjektivum *vykašerovaný* (tamtéž). Spojovat košerování nádobí pouze s Pesachem je však nepřesné, lze jej provádět, kdykoli je třeba. Vedle toho uvádí Balík (2015, s. 100) i sloveso *košerovat* s významem převzatým ze SSJČ, tj. „zabíjet, zabít podle židovského ritu“. Tím však vytváří poněkud mylný dojem, že se jedná o dvě různá slovesa.

¹⁹⁶ Jeden z nich je z básně Kenya Pavla Řezníčka ze sbírky *Kakodémonický kartáč*: „Panamský klobouk, který měla na hlavě / Anežka Hružová / Když jí Hilsner / Košeroval krk“.

(M. Chabon, Židovský policejní klub, překl. M. Záleská, Markéta a D. Záleský) a „Nikdo neví, kdy a odkud se tehdy poprvé vynořila nesmyslná domněnka, mající kořeny ve středověké pověře, že mrtvá byla ‚zakošerována‘ (košerováním je označován židovský rituální způsob zabíjení zvířat), aby ‚křesťanská krev židům posloužila do macesů.“ (I. Mudrová, Tajnosti českých hřbitovů).

Ojedinělý je výraz *košeráda*, který ve významu ‚košerování‘ užívá ve svém slovníku Trávníček (1952, s. 731), jinde však doložen není. Nenacházíme ho ani v korpusu, ani v sondě do současných židovských textů.

6. Substantivum *košerák*

6.1 Životné maskulinum *košerák*

Substantivum *košerák* uvádí J. Jungmann (1836, s. 142), definuje ho jako ‚kdo košeruje (u Židů)‘, vedle toho zaznamenává i jinde nedoloženou podobu *košerář*. Též u F. Š. Kotta (I. 1878, s. 762) je *košerák* ‚kdo košeruje, jüdischer Schächter‘. Příklad použití si můžeme půjčit např. u J. Langer: „Zařízne-li *košerák* nějaké dobytče, je povinen je potom pitvati.“ (J. Langer 1965, s. 204). Trávníček (1952, s. 731) a PSJČ (1937–1938, s. 310) uvádějí širší význam ‚kdo provádí košerování n. na ně dohlíží‘.¹⁹⁷

Vedle výrazu *košerák* se v židovském prostředí užívá synonymní hebrejský výraz *šochet*, dříve též jidiš *šojchet* (Bondyová 2003, s. 143; Balík 2015, s. 114). U I. Olbrachta (1959, s. 75) najdeme i výraz *šechtr*: „Tehdy, když *šechtr* v dlouhém kaftaně a v sametovém pouzdře s blýskavým rituálním nožem obchází polanské rodiny, když se v příkopě v kalužinkách krve třepetají slepice (...).“ Jako excerpce se ukázky z *Goletu v údolí* dostaly i do lístkového katalogu k PSJČ, samostatné heslo *šechtr* však ve slovníku nevzniklo, nacházíme jej však v SSJČ (1966, s. 666) a v ASCS (1995, s. 427).¹⁹⁸

Ve slovnících nacházíme též substantivum *košeráctví*, tj. ‚činnost, úkol *košeráka*‘ (PSJČ 1937–1938, s. 310) či ‚zaměstnání *košeráka*‘ (SSJČ 1960, s. 966).¹⁹⁹

6.2 Neživotné maskulinum *košerák*

Od substantiva *košerák* ve významu ‚řezník‘ je odvozeno adjektivum *košerácký* (PSJČ 1937–1938, s. 310). Srov. např.: „Všechny duše, v dobytek a drůbež vtělené, již byly totiž už spaseny jeho *košeráckým* nožem.“ (J. Langer 1965, s. 133). Ze spojení ‚*košerácký* nůž‘ pak vzniklo univerbizací substantivum *košerák* s významem ‚porážkový nůž‘ (‚Schachtmesser‘) (Jungmann 1836, s. 142), ‚košerovací nůž, expr. dlouhý nůž vůbec‘ (PSJČ 1937–1938, s. 310), ‚židovský řeznický nůž; přen. dlouhý nůž vůbec: knihařský k.‘ (SSJČ 1960, s. 966) či ‚nůž ostrý jako břitva k rituálnímu zaříznutí dobytka a drůbeže‘ (Bondyová 2003, s. 82).

¹⁹⁷ Dohlížeteli nad dodržováním zásad přípravy košer pokrmů se říká hebrejsky *mašgiach*. Ve sledovaných slovnících tento termín uveden není. Srov. „Veškeré potraviny podléhají přísnému dozoru a splňují pravidla kašrutu, na které dohlíží náboženský dohlížitel – *mašgiach*.“ (Košer kuchyně, dostupné online z: <https://www.zob.cz/obec/rabinat/koser-kuchyne/>)

¹⁹⁸ Mimochodem, *Košerák*, *Šechtr* a *Schochet* jsou též doložená příjmení.

¹⁹⁹ Příklady slovníky neuvádějí, jeden takový můžeme ocitovat např. z povídky *Košerák* od I. B. Singera v překladu A. Přidala: „Zabití každého zvířete, ať malého či velkého, mu působilo takovou bolest, jako by řezal do vlastního hrdla. Ze všech trestů, které ho mohly postihnout, bylo *košeráctví* tím nejhorším.“ (Singer 1990, s. 221).

7. Závěr

Výraz *košer* je ukázkou toho, jak je nutné kriticky a zároveň citlivě přistupovat ke zdrojům a dokladům. Některé z textů, z nichž byly vypůjčeny ukázky pro slovníky, evidentně napsali lidé neznalí židovského prostředí, dopouštěli se proto omylů v uvádění tvarů i v interpretaci významů. V tomto ohledu má nespornou výhodu elektronický slovník, který umožňuje heslo upravit a opravit, jako tomu bylo i v případě hesla *košer* v IJP.

V IJP zůstalo nesklonné adjektivum *košer* s významy převzatými z PSJČ, totiž „(o potravě) vyhovující rituálním předpisům židovským“ a „rituálně čistý, nezávadný, vhodný“, doplněné příklady „*košer* maso; být *košer*; obchod je docela *košer*“. Dále uvádí adverbium *košer* s příkladem „*vařit košer*“, sloveso *košerovat* s oběma významy, tj. „očisťovat dle židovského zákona“ a „zabíjet podle židovského ritu“, ovšem bez prefixů (tj. *zakošerovat*, *vykošerovat*, *rozkošerovat*). Ke slovesu je též připojeno verbální substantivum *košerování* i s příkladem „Jak v judaismu, tak v islámu je *košerování* předepsaný způsob, jakým se musí porážet zvířata.“ Dále je v IJP životné i neživotné maskulinum *košerák*, u významu „židovský řezník“ s poznámkou k heslu: „Varianta *košer* v tomto významu je dnes užívána zřídka.“ Nejsou tu již zastaralé a dnes minimálně užívané tvary (adjektiva *košerní*, *košerný*, adverbium *košerně*), ani výrazy sporné a reálně neužívané (substantiva *košer* s významy „pokrm“ a „zařízení“, dále substantiva *košerář*, *košeráda*), ale kupodivu ani další odvozeniny (adjektiva *košerácký*, *košerovaný*, substantivum *košeráctví*).

Studie vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

Literatura

Akademický slovník cizích slov I. A–K. Praha: Academia, 1995.

Balík, Š.: *Jidiš v židovském etnolektu a moderní židovská literární identita v Čechách*. Praha: NLN, 2015.

Bartůšek, J.: Tisíc let židů v českých zemích a čeština. *Židovská ročenka 5730 (1969–1970)*, 1970, s. 48–66. (Zkráceno jako Bartůšek, J.: Přínos hebrejštiny do slovního bohatství češtiny. *Věstník Židovské náboženské obce*, roč. 31, č. 1, 1969, s. 6.)

Bayerová, N. a kol.: *Specifika církevní komunikace*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravská univerzita v Ostravě, 2005.

Blažková, Š.: Velká písmena ve jménech náboženských svátků, zejména židovských. *Naše řeč*, roč. 92, č. 1, 2009, s. 26–32.

Bondyová, R.: *Mezi námi řečeno. Jak mluvili Židé v Čechách a na Moravě*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 2003.

Grygerková, M.: Stručná charakteristika současného církevního slangu. In Klimeš, L. – Chýlová, H. (eds.): *Sborník přednášek z VI. konference o slangu a argotu v Plzni 15. a 16. září 1998*. Plzeň: Pedagogická fakulta Západočeské univerzity, 1998, s. 83–86.

Grygerková, M.: Brkaz nám nám shromku četl z Nováče (Stručně o (novém?) církevním slangu). *Čeština doma a ve světě*, roč. 8, č. 3, 2000, s. 146–148.

Grygerková, M.: Poznámky k současnému zpracování české terminologie s církevní tematikou. In

- Houdek, L. (ed.): *Termina 2000. Sborník z II. konference 1996 a III. konference 2000 v Liberci*. Praha: Galén, 2001, s. 271–276.
- Grygerková, M. – Lašťovičková, M.: Kněží jako nositelé spisovnosti? (O oficiálních mluvených projevech kněží). In Minářová, E. – Ondrášková, K. (eds.): *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita, 2004, s. 234–237.
- Hubáček, J.: Religionismy v současné běžné české slovní zásobě. *Bohemistika*, roč. 5, č. 2, 2005, s. 109–116.
- IJP: *Internetová jazyková příručka*. [on-line] <https://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=košer> (Staženo 10. 3. 2020).
- Jungmann, J.: *Slownjik česko-německý II. K–O*. Praha: Josef Jungmann, 1836.
- Komárek, K.: Proměny češtiny v církevním prostředí. In Balowski, M. – Svoboda, J. (eds.): *Stalość i zmienność w języku i literaturze czeskiej XX wieku : tom referatów z międzynarodowej konferencji naukowej Wałbrzych, 15–16 maja 2003 r. – Konstanty a proměny v českém jazyce a literatuře XX. století*. Wałbrzych – Ostrava: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, 2004, s. 147–151.
- Kott, F. Š.: *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický I. A–M*. Praha: J. Kolář, 1878; VI. *Dodatky D–N*. Praha: J. Šimáček, 1890; VII. *Dodatky O–Ž*. Praha: F. Šimáček, 1893 [on-line] <http://kott.ujc.cas.cz>.
- Kott, F. Š.: *Třetí příspěvek k Česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1906.
- Kvítková, N.: Čeština v oblasti náboženského života. In Šrámek, R. (ed.): *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Brno: Masarykova univerzita, 1996, s. 113–116.
- Lašťovičková, M. – Grygerková, M.: Svědčí existence církevního slangu o narušení etických zásad v komunikaci s Bohem? In Bogoczová, I. (ed.): *Naše a cizí v interetnické a interpersonální jazykové komunikaci*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravská univerzita, 2001, s. 57–63.
- Lašťovičková, M.: O katolickém slangu. *Jazykovědné aktuality*, roč. 37, zvláštní číslo, 2000 (a), s. 46–52.
- Lašťovičková, M.: Tři pohledy na katolický slang. *Čeština doma a ve světě*, roč. 8, č. 3, 2000 (b), s. 149–153.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 1968.
- Machová, S.: Terminologie. In Čermák, F. – Blatná, R. (eds.): *Manuál lexikografie*. Praha: H&H, 1995, s. 137–157.
- Majtán, M.: Pomenovanie reálií z tureckého (moslimského) a židovského prostredia v staršej slovenčine. In Mistrík, J. (ed.): *Studia Academica Slovaca. 16. Prednášky XXIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava: Alfa, 1987, s. 229–244.
- Malá československá encyklopedie III. I–L*. Praha: Academia, 1986.
- Newman, J. – Sivan, G.: *Judaismus od A do Z. Slovník pojmů a termínů*. Překlad G. a D. Zbavítelovi. Praha: Sefer, 1998.
- Ottův slovník naučný XIV. Kartel–Kraj*. Praha: J. Otto, 1899.
- Pavlicová, H. (ed.): *Slovník judaismus, křesťanství, islám*. Praha: Mladá fronta, 1994.
- Pěkný, T.: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer, 1993.
- Poštolková, B.: *Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny*. Praha: Academia, 1984.

PSJČ: *Příruční slovník jazyka českého II. K–M. Praha: Státní nakladatelství, 1937–1938; VI. T – Vůzek. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1951–1953, [on-line] <https://psjc.ujc.cas.cz>.*

Rosten, L.: *Jidiš pro radost*. Přel. O. Ornest. Praha: Academia, 1998.

Slovník slovenského jazyka I a–k. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1959.

SSČ: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 3. oprav. vyd. Praha: Academia, 2003.

SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého I. A–M. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960; III. R–U. Praha: Academia, 1966, [on-line] <https://ssjc.ujc.cas.cz>.*

Šimandl, J. et al.: *Jak zacházet s náboženskými výrazy*. Praha: Academia, 2004.

Trávníček, F.: *Slovník jazyka českého*. 4. oprav. vyd. Praha: Slovanské nakladatelství, 1952.

Utěšený, S.: K pojmosloví a terminologii sociálních nářečí. *Naše řeč*, roč. 62, č. 2, 1979, s. 88–94.

Citované prameny

Facebook, České vinařství Chrámce, 22. 10. 2014, [on-line] <https://www.facebook.com/116400743271/photos/a.10150959435938272.527586.116400743271/10153262570428272/>

Haidler, A.: Adonenu covid, *shekel.cz*, 10. 10. 2020, [on-line] <https://www.shekel.cz/41327/adonenu-covid>

Jewish e-shop, [on-line] <https://www.jewish-eshop.cz/mezuza/mezuza-s-korunkami-8-cm-s-nekosernym-svitkem>

Langer, F.: Můj bratr Jiří. In Langer, J.: *Devět bran*. Praha: Československý spisovatel, 1965, s. 7–29.

Langer, J.: *Devět bran*. Praha: Československý spisovatel, 1965.

Markovič, J. (ed.): *Rozinky a mandle*. Praha: Odeon, 1968.

Maskil, [on-line] <http://www.maskil.online/>.

Olbracht, I.: *Golet v údolí*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1959.

Olbracht, I.: *Nikola Šuhaj loupežník*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1955.

Roš chodeš, [on-line] <https://www.fzo.cz/ros-chodes/>.

Singer, I. B.: *Stará láska jiné povídky*. Překl. A. Přidal. Praha: Odeon, 1990.

Syn2015, [on-line] <https://www.korpus.cz>.

Wels, Š.: *U Bernátů*. Praha: Torst, 1993.

Židovská obec v Brně, *Historie Židů v Brně*, [on-line] <https://www.zob.cz/obec/historie-a-soucasnost/historie-zidu-brne/>.

Židovská obec v Brně, *Židovská kuchyně*, [on-line] <https://www.zob.cz/obec/rabinat/koser-kuchyne/>.

Židovská obec v Brně, *Židovská obec Brno získala novou Tóru*, [on-line] <https://www.zob.cz/obec/historie-a-soucasnost/zidovska-obec-brno-ziskala-novou-toru/>.

Sakrální interjekce vyjadřující podiv v nářeční sféře

Religious interjections expressing astonishment in Czech dialects

Marta Šimečková

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Abstrakt: Kapitola předkládá etymologicko-onomaziologickou analýzu vybraných interjekcí podivu v nářečích českého jazyka. Je zaměřen na tzv. sakrální interjekce, které odrážejí pojmenování tří biblických postav: Boha, Ježíše a jeho matky Marie (např. *božíňku, ježíškote, šmarjá*). Pozornost je věnována rovněž hláskové a tvarové variabilitě těchto interjekcí způsobené jejich tabuovou povahou.

Abstract: The chapter analyzes selected interjections expressing astonishment in Czech dialects. It describes interjections reflecting the names of three central biblical figures: God, Jesus and Mary, mother of Jesus (e.g. Czech *božíňku, ježíškote, šmarjá*, English *God's sake, oh Jesus, Holy Mary*). Attention is also paid to phonological and morphological variability of these interjections caused by their taboo status.

Klíčová slova: pocitová interjekce, sekundární interjekce, náboženský výraz, zvolání, jazykové tabu, lexikální náhrada, etymologicko-onomaziologická analýza, dialekty, jazykový kontakt

Keywords: emotive interjection, secondary interjection, religious expression, exclamation, word taboo, lexical replacement, etymological-onomasiological analysis, dialects, language contact

1. Úvod

Čeština disponuje bohatstvím pocitových interjekcí²⁰⁰ vyjadřujících různé emoční zážitky a stavy, mezi nimi např. radost, smutek, zlobu, strach nebo posměch (podrobně Štěpán 2016). Některé z nich mají původ v náboženských výrazech, např. *božíňku, sakra, šmarjá*. Tento typ interjekcí slouží zpravidla k vyjádření překvapení nebo podivu, v různých kontextech mohou být spojeny také s dalšími emocemi, libostními i nelibostními, jak dokládají záznamy nářečních promluv: *neupuř ten žbán, márija* (Uherskohradištsko) = obava, zděšení × *bože, bože, jak to edem budě vypadat, ež už starych něbudě* (Štrambersko) = lítost × *mangotenke, to běl kazatel* (Prostějovsko) = obdiv. Přesné určení konkrétního pocitu nebo postoje nebývá někdy jednoznačné, interjekcím

²⁰⁰ Pro tento typ interjekcí se v různých pracích užívá též názvu interjekce citové, emocionální, expresivní, náladové nebo subjektivní pocitové. K problematické klasifikaci interjekcí a rozkolísané terminologii viz Kleňhová 2011.

je možno porozumět teprve po jejich zapojení do konkrétní promluvy a situace (Štěpán 2012, s. 71).

Pro sekundární citoslovce založená na slovech ze sémantického pole „náboženství a víra“ užíváme dosud neterminologizovaného označení sakrální interjekce; k tomuto kroku nás vede jednak potřeba vydělit zkoumanou podkategorii ze systému interjekcí podivu na základě specifických rysů, jimiž se tato skupina výrazů vyznačuje, jednak snaha o jazykovou úspornost. Na počátku sakrálních interjekcí bylo náboženské jméno (vlastní nebo obecné, popř. víceslovná jednotka), u něhož ustrnul vokativ ve funkci interjekce jako důsledek jeho opakovaného užívání v úvodních částech modliteb, přísah apod. Tyto invokace byly situovány zpravidla na začátek věty, byly tedy odděleny v psaném textu čárkou, v hlasitém přednesu pauzou, což rovněž přispělo ke vzniku sekundární interjekce. Zprvu byl mezi skutečnou invokací (zvoláním k nebesům) a interjekcí nezřetelný rozdíl, postupem času došlo k sémantickému přehodnocení výrazu od označení konkrétní náboženské postavy k prostředku vyjadřujícímu „pouze“ postoj a emoce mluvčího. Sémantický posun spočívající v oslabení nebo úplné ztrátě konceptuálního významu, spojený se slovnědruhovou transpozicí, dokládá současná jazyková situace – zatímco část mluvčích ze starší generace hlásící se ke křesťanství dosud povědomě uchovává ponětí o spjatosti daných interjekcí s fundujícími výrazy (a jejich významy), mladší generace je užívá mnohdy bez opory o znalost náboženských reálií.

Výsadní postavení v rámci sakrálních interjekcí mají citoslovce založená na označení v křesťanské hierarchii nejvyšší bytosti (*bože, božíňku*) a na pojmenování osob Panny Marie a Ježíše Krista (např. *marjápanno, ježíškote*). O oblibě tohoto typu interjekcí svědčí dostupné výkladové slovníky spisovné češtiny, ještě více pak běžně mluvený jazyk, na který jsou citoslovce jako taková výrazně vázána (Táborský 2010, s. 299; Vondráček 2015, s. 533; Osolsobě 2017 aj.). Právě spontánní vyjadřování nabízí více prostoru pro tvorbu a užívání svěbytných interjekcí, pro spisovný jazyk neznámých.

Cílem této kapitoly je etymologicko-onomaziologická analýza vybraných sakrálních interjekcí v jejich mluvené podobě. Výklad je opřen o množství jazykových dokladů, avšak bez ambicí o jejich úplný výčet. Materiálově vycházíme z Archivu lidového jazyka, což je elektronická databáze nářečního lexika uložená v dialektologickém oddělení ÚJČ AV ČR, v. v. i., na jejímž základě vzniká *Slovník nářečí českého jazyka*,²⁰¹ a z podkladů pro připravovaný slovník hanáčtiny. Vzhledem k charakteru pramenů jsou doklady uváděny v autentické podobě, a to včetně specifických nářečních znaků. Využit je tzv. folklorní přepis, nikoliv tradiční dialektologická transkripce. Doklady nejsou lokalizovány do konkrétních regionů nebo nářečních pod/skupin, neboť to pro text tohoto typu nepokládáme za nutné; tato zásada je porušena jedině u větných celků a tam, kde je upřesnění lokace zapotřebí pro pochopení souvislostí (např. u interjekcí z česko-polského smíšeného pruhu, typických výhradně pro danou oblast, které jsou výsledkem mezijazykových kontaktů).

²⁰¹ Z něj byla veřejnosti zatím zpřístupněna hesla od písmen A–Č, a to na webové stránce <http://snclj.ujc.cas.cz/>. V současnosti probíhají soustavné práce na heslech s náslovím D–.

2. Sakrální interjekce a jazykové tabu

U starších mluvčích se lze někdy setkat s tendencí eliminovat sakrální interjekce s ohledem na druhé přikázání Desatera, které zní: „Nevezmeš jména Božího nadarmo“. Tato katechetická formule vychází z pasáže *Deuteronomia*: „Nezneužiješ jména Hospodina, svého Boha. Hospodin nenechá bez trestu toho, kdo by jeho jméno zneužíval“ (5 Moj 5,11, ekumenický překlad). Citovaný úsek se vztahuje k využití tzv. Božího jména ke špatnému účelu, interpretace spojující pronesení sakrální interjekce s prohřeškem je tak chybná a vznikla buď neporozuměním biblické pasáže, nebo záměrnou snahou o disciplinarizaci věřících. V současnosti jsou sakrální interjekce přes původní tabuizaci hodnoceny většinou jako přípustné.

Příkladnou ukázkou staršího pedantského přístupu je výňatek z výkladu Desatera, uvedený na webových stránkách římskokatolické farnosti ve Vítkově, který pro zajímavost citujeme:

Dnes je z Božího jména častokrát jen bezmyšlenkovitá znělka, prázdný zvuk: „Ach Bože, to ten čas letí!“, „Ále, Bóže, copak na tom záleží!“, „No, pozdrav pánbů, tys tomu dal!“, „Jéžíši, to jsem ráda!“, „Šmarjájósef, ať nehapáš!“

Kdo to se svou vírou myslí jen trochu vážně, ten takto nemluví. A co si myslet o člověku, který v neděli už cestou z kostela kleje? Buď tím chce říci: „Lidi, já sice do kostela jdu, ale neberte to vážně, já jsem ve skutečnosti nevěrec.“ A to je ošklivé. Nebo tím vyjadřuje: „Lidi, neberte vážně nic, co říkám. Já plácám, co mi slina na jazyk přinese.“ A to je ubožácké.²⁰²

Tabuizace sakrálních interjekcí, zřetelná mj. z uvedeného výňatku, vedla v mluveném jazyce k jejich záměrnému zatemňování – slova byla upravována, čímž se zamaskoval jejich vztah s fundujícím výrazem. Hojně se tak u sledovaných výrazů uplatňuje hlásková a tvarová modifikace a kontaminace s jinými slovními základy (viz níže).

3. Sakrální interjekce motivované postavou Boha

Interjekcí s referencí k nejvyšší bytosti je pomálu. Jejich základem je slovo *Bůh* (*bože, bóže*) nebo jeho deminutivní formy (*božíčku, božínečku, božítku*). Právě tyto interjekce na sebe v nebyvalé míře vážou širokou škálu emocí (nejen překvapení a údiv), jak ukazují tyto větné kontexty: *bóžíčku, to sú čase* (Hodonínsko) = lítost × *božínečku, to je pěkné hříbjátko* (Uherskohradištsko) = obdiv.

Dodnes je hojně užíváno citoslovce vzniklé z původně předložkové fráze *pro Boha* (*proboha, probůh*, nář. též *probožke*). Obdobou je jablunkovská interjekce *dloboga* (*dlo* ‚pro‘, srov. spoj. *dlo boga svientego* doložené v Bezručových básních, viz Utěšený 1967, s. 135; srov. též těšínské *loboga* ‚okrzyk niepokoju‘, Greń 2012, s. 49), v těšínském nářečí byla zjištěna i složená interjekce *uokrystaboga*. Z Ostravska máme jediný doklad na formu *přeboha* (ve spoj. *přeboha věčného*; jde však spíše o vyjádření lítosti, srov. kontext: *přeboha věčného, co to budže s nami*) a z Jablunkovska *přeboga* s prefixem *pře-*, vyjadřujícím snad původně vysokou míru, stupňování (obdobně jako u formace *rozbože*, která vystupuje výhradně ve zvolání *ach bože, rozbože* v některých lidových písních).

²⁰² http://www.farnostvitkov.cz/katecheze_desatero_2.htm (Citováno 4. 1. 2022)

Ze zástupných výrazů bylo pro tvorbu interjekcí využito slovo *pán* (založeno na ustálené náboženské formuli *Pán Bůh*; slož. *propánaboha*, *kristapánaboha*).²⁰³ V jediném případě se uplatnilo deminutivum *tatiček*, a to ve spojení *tatičku skákavý a matičko hopkavá*. Jde o žertovnou parafrázi dvouslovné interjekce *matičko/panenko skákavá* (viz níže), přičemž část *tatičku skákavý* nemusí být nutně interpretována jako narážka na Boha.

Většina interjekcí motivovaných postavou Boha vychází z německé fráze *mein Gott* ‚můj Bože‘ a je pro ně příznačná rozsáhlá proměnlivost a kombinace s dalšími slovními základy (*mangite*, *mangotenke*, *mankotečku*; ve slož. *šmankote*, *ježišmankote*, *ježišmargote*, *jéminkote*). Pouze zájmenná část fundující fráze bez substantivní složky je obsažena v interjekci *majná*, snad i *majnál*. Vznik koncového *-l* u posledního dokladu není jasný. Objevuje se též ve složeninách *jezusmajnál* a *majnálkute*.

Málo slovotvorně průhledná je interjekce *božekany*, která vychází z *propria Bůh* a může mít návaznost na polštinu (doklad pochází z Jablunkovska).

4. Sakrální interjekce motivované postavou Ježíše Krista

Ve větším měřítku se do sféry interjekcí promítla postava Božího syna, a to pod jmény *Ježíš* (*ježiš/ježiš, ježiši*), *Jesus/Jezus* (lat. *Iesus*; *jezunečku*, *jezuskove*), *Kristus* (*krinda*; ve spoj. *Kristova noho*; většinou ve slož. jako *krindapána*, *krindáčka*, *kristepane*, *ježišikriste*, *prokristáčka*). Formací založených na deminutivu *Ježíšek* je pomálu (*ježišku/ježišku*, *ježišky*; častěji ve spoj. *ježišku na křižku*). Ze zástupných pojmenování byly zjištěny názvy *dominus* (lat. ‚pán‘, srov. formuli *Dominus Iesus*, které odpovídá překlad *Pán Ježíš*; *jémine*,²⁰⁴ *jemina/jeminá*, *jéminátko*), *pán* (ve slož. *propána*, *propánajána*, *krindapána*), *zřídka král* (ve spoj. *krýle nebeskýho*, též ve slož. *propánakrále*, *krýlepána*, *prokrýlepána*).

Zmíněné fundující výrazy jsou v nářečních interjekcích různě propojovány, jedinečné kombinace vznikají i za pomoci slov uvedených sub 3 a 5. Příkladem jsou interjekce *ježišmargote* a *jezusmargote*, vzniklé kontaminací se jménem *Maria* a něm. zvoláním *mein Gott*. Sloučením původního vokativu *Jesu Domine* a jmenované něm. fráze v citoslovečné funkci vzešla citoslovce *jémingote*, *jéminkote*. Původ formace *jedinkote* je nejasný, může být výsledkem lidové etymologie vztahující motivačně zastřené slovo k adjektivu *jediný*.

Pozornost si zasluhuje interjekce *ježišmarek* (*ježišmarek*, *děť to néni k ničemq* Litovelsko). Druhá složka kompozita nesouvisí se jménem evangelisty sv. Marka, jak by se mohlo na první pohled zdát, nýbrž s nářečním adjektivem *markotný*, popř. *mrkotný*, které se původně pojilo s tělesnými projevy (srov. středomoravské *sč jakési markotné* ‚bolí mě žaludek‘), posléze s duševním stavem (srov. valašské *markotný* ‚smutný, truchlivý‘, opavské *to džecko je jakesyk mrkotne* ‚mrzuté, nevrle‘; viz též Machek 1971, s. 380). Srov. též spoj. *ježiš markotnej*, zachycené na Českotřebovsku. Propriální prvek lze snad vypátrat u složeniny *propánajána*; není však jasné, zda v okamžiku

²⁰³ U interjekcí typu *propánaboha*, *kristapánaboha* je přípustná též grafická podoba *pro Pána Boha*, *Krista Pána Boha*. Vzhledem k přechodu původního zvolání v sekundární interjekci se kloníme v celé kapitole k jednoslovné grafické podobě bez využití majuskulí. Naopak jako víceslovné interjekce hodnotíme citoslovce s dosud zřetelnou syntaktickou strukturou jako *bože můj*, *jémine svatej*, *matičko skákavá*.

²⁰⁴ Výklad z ital. *diamine*, tabuizované obměny výrazu *diavolo* ‚dábel‘ (Michalsen – Štech 1961), je málo pravděpodobný. Přikláníme se spíše k všeobecně přijímané etymologii z lat. fráze *Jesu Domine*, takto i Machek 1971, s. 226; Rejzek 2015, s. 272.

vzniku skutečně odkazoval na nějakého světce jménem *Jan*, nář. *Ján* (k této hláskové obměně viz Štefková 2010, s. 150–151), nebo zda šlo pouze o jazykovou hru spočívající v hromadění slabik s aliteracním a rýmovým účinkem (*pána + jána*).

Tabuový charakter sakrálních interjekcí vedl mluvčí k jejich záměrné úpravě. Řetězení fonologických a morfologických modifikací dalo vzniknout např. formě *jenkote*, srov. předpokládaný sled změn: zvolání *Jesu Domine* přehodnocené na sekundární interjekci → *jezudomine* → *jemine* → *jeminkote* (kontaminací s *mein Gott*) → *jenkote*.²⁰⁵ Z lat. *Jesus* a něm. *Gott* vzešly také interjekce se základem *jejk-*, konkrétně *jejkote*, *jejka* (ve spoj. *jejka majná*), *jejku* (ve spoj. *jejku majne*), srov. pol. *jejku* (Burkhardt 2012, s. 360). Jméno *Ježíš* v kombinaci s propriem *Maria* motivovalo též vznik tabuové nápodoby *jezeryna*, evidované na Jablunkovsku (vlivem polštiny, viz Greň 2012, s. 49; srov. další polské náhrady *jezero*, *jezoro*, viz Krawczyk-Tyrpa 2001, s. 35–37).

Dalším příkladem je nepravděpodobná podoba fundujícího základu *krýl* namísto *král* zjištěná v interjekcích typu *prokrýlepána* (namísto *prokrálepána*) nebo forma *krinda* namísto *krista*.²⁰⁶ Složená interjekce *krindapána* pak dala vzniknout slovu *krindypindy*, užívanému pro vyjádření negativního hodnocení řeči jakožto bezobsažné; komponent *-pindy* vzešel snad příklonem k nespisovnému slovesu *pindat* 'tlachat, žvanit'. Ještě vzdálenější od fundujícího náboženského výrazu jsou citoslovce *ježkovy voči* a *ježkovy zraky*, jejichž součástí je přídavné jméno žertovně vztažené ke slovu *ježek* jako náhrada za posesivní adjektivum *Ježíšův* (původně tedy *Ježíšovy oči*, *Ježíšovy zraky*, a to na základě zvolání *Ježíši, ty to vidíš*).

5. Sakrální interjekce motivované postavou Panny Marie

Podobně rozsáhlou skupinu tvoří sakrální interjekce založené na označení Ježíšovy matky. Jejich základem je nejčastěji vlastní jméno *Maria* (*márijá*, *marjá*, ve slož. *ježíšmarjá*, *šmarija*). Obdoba *Marie* ani deminutivní podoba jména zjištěny nebyly, což je pochopitelné, neboť ani jedna z těchto forem není rozšířena v církevní komunikaci ve spojení s danou postavou – jejich použití by bylo projevem neúcty (ke stylovému rozlišení forem *Maria* a *Marie* viz Komárek 2004). V jediném případě byla zaznamenána maďarská podoba jména *Marie/Maria*, totiž *Marika* ve spoj. *jezusná mariko* (Hodonínsko, pravděpodobně kontaktem se slovenštinou). Ze zástupných výrazů jsou to pak *matka* (slož. *ježíšmatko*, též ve spoj. *ježíšmarjánkova matko*), *panna* (ve slož. *marjápanno*, *ježíšpanno*, *jezuspanno*) a jejich zdvojnásobení *matička* (*mátičko*, též slož. *ježíšmatičko*, spoj. *ježíšmarjánkova matičko*), *panenka* (ve slož. *marijapanenko*, *panenkomarijá*).

Jmenované lexémy se vyznačují výraznou kombinatorikou, což podporují v křesťanském světě ustálená spojení jako *Panna/Panenka Maria* a *Ježíšova Matka*, jejichž univerbizací některé interjekce vznikly. Časté je i slučování s výrazy uvedenými v bodě 4, konkrétně se jmény *Ježíš* (pozůstatkem tohoto prvku je někdy pouhé *š-*, např. *šmarjá*, *šmarjáčino*) a *Jezus* (*jézusmarija*, *jezusmara*). Z fundujících základů podřazených sub 3 tu našlo uplatnění pouze něm. *mein Gott*, konkrétně u interjekce *jezusmarjenko* a u první části dvouslovných interjekcí *ježíšmarjánkova matko/matičko*. V jediném případě v interjekci vystupují jména všech členů tzv. svaté rodiny

²⁰⁵ K obměně etymonu *jez-/jež-* > *jen-* srov. polskou interjekci *jeny* (Burkhardt 2012, s. 360).

²⁰⁶ Mutace tabuového jména *Kristus* se týká např. i výrazu *kristušát*, které bylo zjištěno jako součást víceslovné interjekce hněvu *kristušát zaňát* (Šimečková 2015, s. 265).

(šmarjajózef). U citoslovce *marijajófan* je původ druhé části kompozita, která funguje i jako samostatná interjekce (*jófan*), nejasný.

6. Další výrazy vystupující ve víceslovných sakrálních interjekcích

Ve víceslovných interjekcích vystupují četná slova syntakticky závislá na výše jmenovaných výrazech. Mezi nimi to jsou zpravidla adjektiva jako *nebeský* (*krýle nebeskýho*), *svatý* (*jezusmine svatej, ježiškó svatyho*), *věčný* (*přeboha věčného*), *oslavený* (*ježišmatičko osyavená*), *ukřižovaný* (*kriste okřěžované*), *boský* (nář. ‚božský‘; *panenko boská*), *dobrý* (*pámbučkó dobré*), *dobrotivý* (*bóže dobrotivé, matičko dobrotivá*), *zlatý* (*bóžinku zlatyj*), *markotný* (*ježiš markotnej*). Méně častá jsou přivlastňovací zájmena (*bože muj, jeminku náš*).

U interjekcí vztahujících se k postavě Panny Marie jsou hojná relační adjektiva odvozená od názvů míst (*matičko bechynská/kopecká/svatohorská*). Ke konkrétnímu místu odkazuje rovněž adjektivum, které je členem víceslovné interjekce *matičko/panenko skákavá* (srov. též výše uvedenou žertovnou obměnu *tatičku skákavý a matičko hopkavá*). Interjekce odkazuje k baroknímu obrazu Panny Marie (tzv. Panenky skokovské, tj. Panenky ze Skoků), který visel v kostele dnes již zaniklé sudetské vesnice Skoky nedaleko Žlutic na Karlovarsku. Oikonymum *Skoky* (stč. psané *Sstok*) možná souviselo s ním. výrazem *Stock* ‚pařež‘ (Profous 1957, s. 76), v lidové představitosti se však přiklonilo ke skákání.

Zřídka je součástí víceslovných jednotek předložkové spojení (*ježišku na křížku, kriste na nebji*). Málo časté jsou i strukturní typy, v nichž je adjektivní složka odkazující na postavu Ježíše závislá na substantivním prvku; zjištěna tu byla substantiva *dobrota* (*jezusná dobroto, dobroto ježišná*), *hodina* (*ježišná hodino*), *oko* (*ježkovy voči*), *zrak* (*ježkovy zraky*) a *noha* (*kristova noho*; snad jako aluze na biblický příběh o Marii Magdalské, která Ježíšovi umyla nohy svými vlasy).

Z vymezených skupin vybočuje latinský výraz *mens* ‚mysl; duch, duše‘, užitý ve tvaru vokativu ve spoj. *mente jezusmarjá*. Jde o pozůstatek lat. složeniny *sakrament* ‚svátost‘, ta vzešla ze staršího *sacramentum* (samotné adjektivum *sacer* ‚svatý, posvátný‘ dalo vzniknout dalším sakrálním interjekcím jako *sakra, safra, stakra, stafra, akra; sakryš, stakryš, cakryš* atd.). Záhadné je slovo *žměje/změje*, které zaznamenal F. Horečka (2011, s. 223, 824) na Frenštátsku v mluvě tehdy starší generace ve spoj. *jezuskyl/jejdanečky žměje, jezusky změje*, též jako součást slož. *ježišzuměje*. Obdobně tápeme u slova *rači*, které se ojediněle uplatnilo při tvorbě dvouslovných interjekcí ve východomoravských nářečích (*jezusky račí, co sa ti to enom stauo?* Uherskohradištsko; podobně kyjovské *jejdánky rači*, valašské *jezusky račy*). Vztahení ke komparativnímu tvaru *rači* ‚radši, raději‘ je málo pravděpodobné.

7. Závěr

V rámci sakrálních interjekcí podivu mají výsadní postavení citoslovce motivovaná třemi ústředními biblickými postavami, a to postavou Boha, Ježíše a jeho matky Marie. Interjekce vzešly jednak z propriálních základů (*Bůh*, též něm. *Gott*; *Maria*; *Kristus*, *Ježíš*, též lat. *Jesus*), jednak z apelativ fungujících jako jejich zástupná označení (*otec; panna, panenka, matka, matička; pán*, lat. *dominus*), někdy za přispění dalších fundujících slov v případech složenin a vícesložkových

interjekcí (např. substantivum *dobrota* ve dvouslovné interjekci *jezusná dobrota*, adjektivum *skákavý* ve spoj. *panenko skákavá*).

Jindy byla citoslovce, zvláště ta formálně na první pohled shodná s primárními výrazy, nahrazena eufemismy (např. *ježkovy oči/zraky* namísto *ježíšovy oči/zraky*), a to ve snaze předejít použití tabuizovaného výrazu. S touto tendencí ostatně souvisí bohatá variantnost na rovině hláskosloví i tvarosloví, kterou se sakrální interjekce obecně vyznačují. Příkladem jsou formy *jékote* nebo *majnál*, v nichž je náboženský výraz již stěží rozpoznatelný. Některé formy jsou mj. výsledkem kontaktu s dalšími jazyky, např. u interjekcí *jejka*, *jejku*, *jezeryna* lze tušit paralelu s polskými citoslovci *jej*, *jejku*, *jezero*, *jezero*.

Seznam zkratek

ital. – italský, lat. – latinský, nář. – nářeční, něm. – německý, pol. – polský, spoj. – víceslovné spojení, slož. – složenina

Text vznikl na základě řešení projektu č. DG20P02OVV029 Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit; poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI II.

V textu byla použita mj. data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy (projekt č. LM2018101).

Literatura

Archiv lidového jazyka. Brno: dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. [Interní databáze.]

Burkhardt, H.: Sekundarne interiekcje pochodzenia religijnego. *Język a Kultura* 23, 2012, s. 357–366.

Greń, Z.: Słownictwo religijne w gwarach Śląska Cieszyńskiego. *Poradnik Językowy* 17, č. 1, 2012, s. 38–54.

Horečka, F. – Horečka, M.: *Tak mluvíme pod Radhoštěm*. Rožnov pod Radhoštěm: Valašské muzeum v přírodě, 2011.

Kleňhová, E.: Pojetí interjekcí v některých českých mluvnicích. *Naše řeč* 94, č. 5, 2011, s. 242–255.

Komárek, K.: Maria/Marie. *Naše řeč* 87, č. 3, 2004, s. 167.

Krawczyk-Tyrpa, A.: *Tabu w dialektach polskich*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej, 2001.

Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 1971. [3. vyd.]

Michalsen, T. – Štech jr., S.: Concerning the Etymology of Czech and German Interjection *jemine*. *Scandoslavica*, č. 7, 1961, s. 300–305.

Osolsobě, K.: Citoslovce (interjekce). In Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Brno: Masarykova univerzita, 2012–2020. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/CITOSLOVCE>.

- Profous, A.: *Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původ, význam a změny. IV.* Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1957.
- Rejzek, J.: *Český etymologický slovník.* Praha: Leda, 2015. [3. vyd.]
- Slovník nářečí českého jazyka* [online]. Brno: dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2016–. Dostupné z: <https://sncj.ujc.cas.cz/>.
- Šimečková, M.: *Basama teremtete* a jiná citoslovce klení. *Naše řeč* 98, č. 5, 2015, s. 263–266.
- Šimečková, M.: *Slovník hanáčtiny.* [Rukopis.]
- Štefková, M.: Svatý Jan v pomístních jménech Moravy a Slezska. *Acta onomastica* 52, 2011, s. 149–159.
- Štěpán, J.: Interjekce vyjadřující údiv (překvapení, úžas). *Naše řeč* 95, č. 2, 2012, s. 70–84.
- Štěpán, J.: K emocionálnosti interjekcí. *Korpus – gramatika – axiologie*, č. 16, 2016, s. 34–53.
- Táborský, J.: Citoslovce (interjekce). In Cvrček, V. a kol.: *Mluvnice současné češtiny 1.* Praha: Karolinum, 2010, s. 299–300.
- Utěšený, S.: Lašský nářeční slovník ve Slezských písních. *Naše řeč* 50, č. 3, 1967, s. 129–137.
- Vondráček, M.: Citoslovce (interjekce). In Štícha, F. a kol.: *Akademická gramatika spisovné češtiny.* Praha: Academia, 2015, s. 532–535.

K pojmenování kalhot v nářečích českého jazyka

On Names of Trousers in Czech Dialects

Stanislava Spinková

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Abstrakt: V kapitole se zabýváme vybranými českými nářečními výrazy pro kalhoty a spodky. Výzkum prokázal kolísání gramatického rodu (např. feminina *gatě/katě* – neutra *kařata*) a gramatického čísla (odlišné užití *nohavice* sg. – *nohavice* plt.). Zkoumaný materiál pochází z Archivu lidového jazyka a databáze Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku, které jsou uloženy v Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Výsledky anoikonymického výzkumu jsou prezentovány rovněž na mapách.

Abstract: The chapter deals with selected Czech dialect expressions for trousers and underpants. The research proved oscillation in grammatical gender (e.g. feminine nouns *gatě/katě* – neutra *kařata*) and grammatical number (e.g. different use of *nohavice* sg. – *nohavice* plt.). The material comes from the Folk Language Archive and from the database of Dictionary of Anoikonyms in Moravia and Silesia stored in the Czech Language Institute, Czech Academy of Sciences. The results of anoikonymic research are also presented on maps.

Klíčová slova: dialektologie, nářečí českého jazyka, onomastika, pomnožná jména, kalhoty, spodky, pomístní jména

Keywords: Dialectology, Czech Dialects, Onomastics, Pluralia Tantum, Trousers, Underpants, Anoikonyms

V 80. letech 20. století se zabývala Ludmila Hanzíková (1988, s. 95–101) českou oděvní terminologií. Tématem jedné z jejích prací se stala sémantická motivace názvů, které se v průběhu času používaly pro různé druhy kalhot. Uvedla názvy používané jak v současné spisovné češtině, tak v nářečích, svou pozornost věnovala i lexiku užívanému v češtině v minulosti, lexiku, které už vyšlo z úzu a v průběhu času zaniklo spolu s reálií, již pojmenovávalo. Mezi takové patří podle Hanzíkové např. *škabryně* (staročeský název pro mužské kalhoty z chlupaté látky) nebo *sedění* (název krátkých mužských kalhot, které se nosily v době Veleslavínově).

Ludmila Hanzíková sestavila vlastní sémantické třídění názvů kalhot. V jejím jazykovém materiálu se nakonec vydělily celkem tři skupiny názvů zajímavé z frekvenčního hlediska (1988, s. 100). Jsou jimi jednak názvy kalhot podle použitého materiálu – mezi takové patří *dyftýnky*, *manšestráky* aj., jednak názvy kalhot, které mají souvislost s částí těla, již zahrnují – k nim se řadí

názvy jako *gatě* nebo *nohavice*, jednak názvy deverbativního původu – jako příklad tu Hanzíková jmenuje *drěle*, *praštěnky* nebo *třaslavice*.

Řada názvů, kterými se Hanzíková zabývala, pochází z nářečního úzu. V této kapitole pojednááme podrobněji o některých nářečních specifikách lexika, které bylo získáno ve třetí čtvrtině 20. století v rámci tří velkých výzkumných akcí realizovaných dialektologickým oddělením Ústavu pro jazyk český tehdejší Československé akademie věd. Ve třetí čtvrtině 20. století proběhl sběr apelativního i propriálního materiálu na území celého státu (přesněji v jeho části, která byla obývána tradičně usazeným obyvatelstvem hovořícím česky).

Naším cílem je sledovat vybrané nářeční názvy kalhot nebo spodků, zvláště jejich rodové kolísání. Hlavním přínosem této kapitoly by mělo být také, jak se v minulosti tyto názvy uplatnily při vzniku pomístních jmen (onomastickou problematikou se zabýváme pouze na území Moravy a Slezska). Jazykový materiál pro potřeby naší studie čerpáme ze zdrojů uchovávaných v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky. Jeho apelativní složka je součástí Archivu lidového jazyka, který pracovníci dialektologického oddělení budují soustavně od r. 1952. Archiv lidového jazyka je sestavován z různých zdrojů (nejstarší z nich pocházejí až z 60. let 19. století). V naší studii přihlížíme také k situaci v propriální části jazyka, a to v pomístních jménech. Jak známo propriální složka jazyka přináší často svědectví o jevech v minulosti rozšířených i v apelativním úzu, které ale už z apelativního úzu vymizely. Pokud jde o *propria*, využili jsme pro potřeby této studie databázi, na jejímž základě vzniká Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. Obecně lze také konstatovat, že anoikonymický materiál v této databázi vykazuje celou řadu nářečních rysů.

Naše pozorování se tak opírají o vyplněné listy a) *Slovníkového dotazníku pro výzkum českých nářečí II*, b) *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* a c) jednotlivých soupisů pomístních jmen na katastrech na území Moravy a Slezska. Sběr těchto dat proběhl dvojím způsobem: jednak korespondenční metodou – a) a c), jednak přímým terénním výzkumem – b) a c). Ačkoliv byly výzkumy na základě dotazníků a) a b) primárně zaměřeny na apelativní slovní zásobu, obsahují v omezené míře i otázky na propriální složku jazyka (oikonyma, anoikonyma a antroponyma). Sběr korespondenční metodou probíhal v době na konci 40. let a v letech 50. tak, že byl dotazník a) rozeslán do všech českých, moravských a slezských lokalit, v nichž tehdy sídlila škola. Také sběr pomístních jmen c) byl nejprve realizován korespondenčně, a to od poloviny 60. let. Terénní výzkum pomístních jmen byl potom cílen do oblastí, z nichž se vyplněné dotazníky nevracely nebo se vrátily nedostatečně vyplněné. Výsledek sběru dat pomocí dotazníku a) se měl (ještě s dalšími zdroji) stát podkladem pro celouzemní jazykový atlas. Výhodou korespondenční metody získávání nářečního materiálu byl zisk relativně velkého množství dat během krátkého časového úseku z celého českého území. Sonda umožnila porovnání živého nářečního úzu na celém území ve stejný čas. Tato výzkumná metoda má však i řadu nevýhod, jež způsobily, že celouzemní jazykový atlas (*Český jazykový atlas*, knižně 1992–2011, doplněná a opravená elektronická verze publikována od r. 2016) nakonec nebyl realizován na základě těchto dat. Hlavní nevýhodou sběru jazykových dat korespondenční metodou je nakonec, že dotazníky vyplňuje příliš velké množství vyplňovatelů, kteří pocházejí z různého prostředí, jsou různého vzdělání, zpravidla neprošli žádným dialektologickým školením, a ačkoliv dostali k vyplnění dotazníku přesné pokyny, jejich interpretace toho, na co se v dotazníku jazykovědci ptají, je různá. Základní rozdělení českých nářečí je ve vědeckém pojetí realizováno na hláskoslovné bázi. Teprve poté,

co dialektologové postihli hláskoslovný systém nářečí českého jazyka, zabývali se výzkumem nářečí v dalších jazykových plánech. Jazykový materiál nashromážděný korespondenční metodou má svou velkou hodnotu především v lexiku, v jeho různé územní distribuci, v jeho utvářenosti atp. Avšak hláskosloví je ve výsledcích korespondenčního sběru nejméně spolehlivou složkou, neboť získávání relevantních dat na tomto jazykovém plánu vyžaduje relativně velkou připravenost a zkušenost člověka pořizujícího jazyková data. Laická veřejnost je také (a ve třetí čtvrtině 20. století byla ještě více) významně spjata s četbou ve spisovném jazyce, a ačkoliv se při vyplňování dotazníku drží pokynu zapisovat lexikum v co nejpřesnější skutečné nářeční realizaci, mnohdy se jí nedaří od vlivu četby zcela oprostit. Dále je potřeba při vytěžování výsledků korespondenčního sběru vést v patrnosti, že laičtí vyplňovatelé uvádějí především nářeční jevy, které se neshodují se spisovným jazykem. Avšak za nářeční jevy nelze považovat pouze jevy diferenční, celá řada lokálních nářečních jevů se shoduje se spisovným jazykem a do spisovného jazyka se dostala právě z nářečí. Jako příklad uveďme slovo *kalhoty*. Toto slovo je součástí spisovného jazyka, ale jak ukázal terénní výzkum, užívají ho běžně nářeční mluvčí na většině území Čech (srov. *Český jazykový atlas* 1, položka 78). Avšak explorátoři z řad laické veřejnosti slovo *kalhoty* na území Čech často vůbec neuvedli, nepovažovali ho za nářeční. Přesto nelze interpretovat výsledky korespondenčního sběru tak, že je tento výraz v nářečích Čech neužívaný, nebo ho považovat dokonce za neznámý. Z těchto a ještě i dalších důvodů byl nakonec pro vznik celouzemního jazykového atlasu proveden nový výzkum jinou metodou. Se zkušenostmi ze sestavování a následného vytěžování dvousešitového *Slovníkového dotazníku pro výzkum českých nářečí* i různých dalších nářečních dotazníků vytvořili dialektologové *Dotazník pro výzkum českých nářečí* (tedy b) v seznamu zdrojů pro kapitulu v této knize). Na jeho základě se realizoval terénní výzkum od poloviny 60. let do poloviny let 70. Výzkum prováděly týmy vyškolených dialektologů ve speciálně vytvořené síti 477 lokalit. Konkrétně šlo o 223 venkovských lokalit ve vnitrozemí Čech a 197 venkovských lokalit na Moravě a ve Slezsku. Terénní výzkum probíhal i ve městech, a to jednak ve vnitrozemí, tak i v pohraničí – ve 30 městech českých a 27 městech moravských a slezských) a také u potomků českých emigrantů v zahraničních enklávách v Polsku, Rumunsku a tehdejší Jugoslávii. Lokality byly vybrány tak, aby reprezentovaly nářeční mluvu i ve svém okolí. Objem dat a) z korespondenčního výzkumu významně početně převyšuje (přibližně o jeden řád) objem dat b) z terénního výzkumu. Data získaná dialektology ve vytipované síti obcí, tj. b), považujeme za nejspolehlivější a slouží nám jako východisko k dalšímu srovnání. Data pro pojmenování kalhot obecně a spodků z dotazníku b) už byla vytěžena dříve, jejich mapové zpracování a komentář k němu se staly součástí *Českého jazykového atlasu*. Mapové položky **kalhoty** (ČJA 1, 78) a **spodky** (ČJA, 82) spolu s odborným komentářem vypracoval Pavel Jančák. Součástí realizace projektu NAKI II, v jehož rámci vzniká i tato kapitola, je mapová kompozice s brožurou *Pomnožná jména v nářečích* (Spinková – Vondráková 2022). Pro toto mapové dílo byla vybrána zvláště pomnožná jména, u kterých probíhá v nářečích kolísání gramatického rodu nebo u nich byla zjištěna zajímavá územní distribuce slovotvorných typů. Jde o plurálová pojmenování vybraných druhů nemocí a vybraných druhů kalhot. V případě názvů kalhot a spodků nebyly pro srovnání využity veškeré nářeční lexikální jednotky, které popsal v ČJA Pavel Jančák. Ve spolupráci s geoinformatičkou Alenou Vondrákovou jsme se zaměřily na přecházení mezi gramatickými rody, u názvů kalhot a spodků šlo o kolísání mezi skloňovacími typy růže a kuře u výrazů *gatě* – *kařata*. Přejímka *gatě* (výklad o přejetí do češtiny srov. Rejzek 2001, s. 183) je

podle *Českého jazykového atlasu* nářečním moravismem ve zcela obecném významu ‚kalhoty‘, jeho využití v hláskové obměně s *k-* v násloví (*katě*) ale přesahuje i přes hranici do oblasti severovýchodočeských nářečí. Tam však podle Pavla Jančáka jeho užívání moravskému ekvivalentu úplně neodpovídá, výraz nemá zcela neutrální význam: „pokud se podoba *katě* vyskytuje v Čechách, má obvykle význam posunutý (svč. ‚krátké, dětské kalhoty‘, jzč. ‚spodky, podvlékačky‘ [...]), nebo je to výraz expresivní“ (ČJA 1, 78). Slovo *katě* nebo *kaťata* bylo zaznamenáno ve významu ‚spodky‘ (srov. ČJA 1, 82) hojně na území jihozápadočeských nářečí. V moravském prostoru nemohl být ekvivalent *gatě* (příp. *gaťata*) ve významu ‚spodky‘ používán, neboť slovo zde znamená kalhoty obecně. Výzkum na Moravě doložil buď spojení *spodní gatě*, univerbizované formace *spodňáky*, *spodnice*, *spodničky*, nebo slova od jiných základů (např. *podvlíkačky*, *podzuvačky* aj.). Pavel Jančák neměl k dispozici dostatek dat na rozlišení rodového kolísání u výrazů *katě* a *kaťata* ‚spodky‘, k zobrazení jejich rozšíření na mapě proto použil jednu společnou značku. Obohacením dat b) o objemově hojnější data z dotazníku a) se nám podařilo získat detailnější obraz o využívání podob ženského rodu (*katě*) a středního rodu (*kaťata*). V oblasti českých nářečí v užším smyslu tvoří tyto výrazy kompaktní areály orientované od jihozápadu na severovýchod: Jdeme-li zeměpisně od západu na východ, v prvním pomyslném pruhu se vyskytuje neutrum *kaťata*, ten je vystřídán pruhem výskytu feminina *katě*, po němž ve středočeské a jihočeské oblasti následuje ještě pruh výskytu neutra *kaťata*. Kromě těchto nově publikovaných zjištění je mapová kompozice Spinkové – Vondrákové novátorská také využitím nových kartografických metod pro zobrazení jazykových dat. Mapy bylo možno připravit za pomoci nového softwaru ProMAP, který byl v rámci projektu NAKI II ve spolupráci dialektologů s geoinformatiky vyvinut. Pomocí něho lze poloautomaticky analyzovat a upravovat vstupní data na atomické jevy a přidávat každé jednotlivé hodnotě atomického jevu gramatické a jiné atributy, které později umožňují systematicky uspořádávat atomické jevy do gramatických komplexů (více viz Stupňánek 2020).

V mapové kompozici *Pomnožná jména v nářečích* jsme se spolu s Alenou Vondrákovou zabývaly také různými jednoslovnými výrazy vzniklými univerbizací spojení *plátěné kalhoty* a *kožené kalhoty*.

Zastavme se ještě u výrazu *nohavice*. V příslušném hesle *Příručního slovníku jazyka českého* nalezneme vedle základního singulárního významu ‚část kalhot, která kryje stehno n. i celou dolní končetinu‘ ještě příklady užití pomnožného substantiva *nohavice* ve významu ‚kalhoty, spodky‘. V tomto významu má být výraz součástí lidového jazyka. Příklady se uvádějí z tvorby spisovatelů pocházejících z různých částí Čech (Ignát Herrmann, Karel Rais, Josef Svátek, Josef Kajetán Tyl; nepočítáme sem příklad z díla Pavla Josefa Šafaříka, který sice psal česky, ale pomnožné *nohavice* mohly být v jeho úzu slovakismem). Ještě ve 40. a 50. letech 20. století mohly být *nohavice* ve významu ‚kalhoty‘, avšak už ne ‚spodky‘, v českých nářečích v užším smyslu živým výrazem, doklady o tom poskytli explorátoři z celé řady míst po Čechách, z Moravy jen okrajově: východní hranice výskytu vede Havlíčkobrodskem, Žďárskem a Třebíčskem. Terénní výzkum pro *Český jazykový atlas* slovo *nohavice* pro kalhoty obecně na území Čech už nezjistil.

Na Moravě pomnožný výraz *nohavice* přece jen byl a je dokonce i dnes, a to v oblasti východomoravských nářečí. Jedná se ale o pojmenování trochu jiného oděvu. Vyplňovatelé dotazníku a) ho zapisovali na Břeclavsku, Hodonínsku, Uherskohradištsku, Zlínsku, Vsetínsku vždy jako

výraz pro soukenné kalhoty. Jsou dodnes nošené, ale už jen jako součást kroje. V tomto užším významu jsou pomnožné *nohavice* doloženy i v dotazníku b), a to na Hodonínsku, Uherskohradištsku, Frýdeckomístecku. Pavel Jančák je v ČJA uvedl pouze v komentáři, do mapy je nezanesl; sporadický výskyt tu je možná z důvodu neexistence položky soukenné kalhoty v dotazníku b), výrazy výzkumník pouze připsal.

Některé z dosud komentovaných apelativ v minulosti vstoupily také do procesu vzniku pomístních jmen a staly se součástí moravské a slezské anoikonymie. V databázi Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku figurují např. hesla GATĚ, KALHOTY nebo NOHAVICE. Členové brněnského dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., zveřejňují slovníková hesla od roku 2014 na webové stránce <http://spjms.ujc.cas.cz/>. Proces digitalizace anoikonymického materiálu, jeho utřídění, vypracování jednotlivých hesel je pro momentálně nepočtený autorský tým časově náročný, proto zatím byla zveřejněna jen hesla A–H. Např. heslo GATĚ je tak už veřejnosti dostupné a může posloužit jako ukázka. Autorkou hesla je Zina Komárková. Heslo je členěno do tří částí. V první části je představen konkrétní materiál, který slovníkový nástroj seřadí podle syntaktického klíče: nejprve se uvedou bezpředložková jména, po nich následují předložková jména. Jestliže obsahuje slovníková databáze více než 5 pomístních jmen s danou položkou, slovníkový nástroj je vypíše v podobě, která zachová morfologické zvláštnosti pomístních jmen, neuvádí ale nářeční hláskosloví. Je-li počet dokladů slova, které tvoří heslové slovo, nižší než 5, slovníkový nástroj vygeneruje pomístní jména i s hláskoslovnými jevy, jestliže byly v soupisech obsaženy (údaje zaznamenávali do dotazníků obyvatelé obcí, ti se mnohdy snažili o nářeční zápis; vedle toho, pokud soupis vyplňoval místní učitel, často údaje pospisoვნěl). Následuje výčet objektů, ke kterým se sledovaná anoikonyma vztahují, i v něm se rozlišuje, zda se objektů týkají bezpředložková, nebo předložková anoikonyma. Nakonec je uveden anoikonymický výklad, ve třetí části se zpravidla vychází od jazykovědného popisu jmen, následují onomasticky relevantní informace, v závěru se autoři hesel vyjadřují k územní distribuci jmen:

GATĚ₁₃ f./plt.

1 I a *Gatě*₆; *Blažkovy/Kalovy/Karlovy gatě* **b** *Na gati*; *V gatách*₃

2 a *pole*₆, *pastvina*₃, *les*₂, *hon*, *louka* **b** *les*₂, *m. č.*, *pastvina*

3 Jednoslovná PJ vznikla z nář. apel. *gatě* ‚kalhoty‘, předložková PJ obsahují toto subst. nebo nář. subst. *gaťa* ‚nohavice‘ (les *Na gati* v Jasenné ZL). • Nejpočetnější jsou jednoslovná PJ (např. *pole Gatě* v Olšovci PR), méně dvouslovná s předložkou *v* (např. les *V gatách* v Hrubé Vrbce HO; zde s nář. koncovkou *-ách* v lok., viz ČJA 4, 180) a dvouslovná s přívlastkem shodným (hon *Blažkovy gatě* v Březolupech UH; les, pole a pastvina *Karlovy gatě* v Blansku BK). PJ jsou přenesená, objekty byly pojmenovány podle tvaru. • PJ byla zachycena rozptýleně na stř. a jv. Moravě, rozložení subst. *gatě* v PJ odpovídá jeho apelativnímu výskytu (viz ČJA 1, 78). Km

Jak v hesle Zina Komárková vysvětluje, důvodem využití výrazu *gatě* v pomístních jménech je podobnost tvaru objektu s kalhotami, příp. s nohavicí. Jedno z pomístních jmen dokonce obsahuje dialektismus *gaťa* f. sg. ‚část kalhot, která kryje stehno nebo celou dolní končetinu‘. Jako součást apelativní složky jazyka bylo zachyceno na Hodonínsku a Uherskohradištsku.

Na Kroměřížsku bylo dále zachyceno pomístní jméno *Gatica* pro louku, srov.

GATICE f.

1+2 I a *Gatica* louka Blazice KM

3 PJ vzniklo z nář. apel. *gatica* ‚nohavice‘. PJ je přenesené, louka byla pojmenována podle tvaru: „podobá se nohavici“.

Km

Ve zdrojích nářečních apelativ je *gatice* f. sg. ‚nohavice‘ doložena z Hodonínska, Uherskohradištska a Valašska.

V moravské anoikonymii se setkáváme rovněž s pomístními jmény, která jsou tvořena slovem *kalhoty* nebo *nohavice*, příp. s víceslovnými pomístními jmény, jež tato slova obsahují. Výraz *nohavice* pak nacházíme také ve Slezsku, např. název *Nohavjica* pro bývalý rybník v Bohumíně KA. Na rozdíl od anoikonym s lexikální jednotkou *gatě* bylo zachyceno jediné plurálové pomístní jméno s lexikální jednotkou *nohavice*, a to *Na nohavicách* pro pole ve Vémyslicích ZN; singulárových jmen jako např. *Karasova nohavica* pro pole v Rozsochách ZR (Vojetíně) nebo *V nohavici* pro les v Salaši UH je ve slovníkové databázi přes padesát.

Při vzniku pomístních jmen se tedy neuplatnil výraz *nohavice* ve významu, který řadí toto substantivum mezi pomnožná jména.

Obdobnou motivaci tvarem pojmenovávaného objektu mají i pomístní jména tvořená lexikální jednotkou *nohavička*, příp. jména tuto lexikální jednotku obsahující, např. *Nohavička* pro rybník v Třebíči TR (Ptáčově), *Nohavičky* pro hon v Jasenici TR, nebo *Na nohavičce* pro pole v Sokolnicích BO.

Na jihozápadě sledovaného moravského území byla zachycena pomístní jména tvořená lexikální jednotkou *kalhoty* nebo jména tuto lexikální jednotku obsahující. Jako příklad uveďme název *Pindrove kalhote* pro žleb v Oslavicích ZN nebo *Na kalhotech* pro pastvinu v Rouchovanech TR. I v tomto případě se setkáváme se singulárovými pomístními jmény: např. *Kalhuta* pro pole v Deblíně BO nebo *Na kalhotě* pro pole ve Vanově JL.

Program k vytváření Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku umožňuje znázorňovat polohu obcí, v nichž byla zapsána jednotlivá pomístní jména, na mapách, srov. mapy rozšíření okomentovaných pomístních jmen. Všimněme si, že se areály lexikálních jednotek *gatě*, *kalhoty* a *nohavice* v anoikonymii Moravy a Slezska vzájemně nepřekrývají.

Jak bylo uvedeno výše, zkoumaná anoikonyma jsou motivována tvarem objektu. Jana Pleskalová řadí tato jména ve své monografii *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku* (1992, s. 77–78) do vztahového modelu C, mezi jejími příklady anoikonym nalezneme jak jméno *Nohavice*, tak *Kalhoty*. K motivaci tvarem objektu Jana Pleskalová konstatuje mj., že „jednotlivé představy se různí podle toho, zda pojmenovatel vnímal objekt plošně (obrys pozemku – *Kalhoty*) nebo prostorově (většinou u názvů vyvýšenin a vhloubených tvarů – *Baba*, *Beran*, *Korýtko*, *Kolíbky*...)“ (Pleskalová 1992, s. 78).

Závěr

V této kapitole jsme se zabývali zvláště rodovým kolísáním pojmenování *gatě/katě* – *kařata*, dále pak využitím názvů *nohavice* sg. proti *nohavice* plt., jak je doložily výzkumy nářečního apelativního i propriálního lexika ve třetí čtvrtině 20. století. Celá řada dalších nářečních pojmenování nejrůznějších druhů kalhot (zvláště názvy vzniklé podle materiálu, ze kterého

byly kalhoty ušity) prozatím zůstává neprozkoumána. Zajímavé výsledky lze očekávat zvláště, pokud jde o utvářenost těchto formací a zejména o jejich územní distribuci. Snad jim budeme moci věnovat pozornost v budoucnosti.

Použité zkratky:

jzč. jihozápadočeský (v citaci Pavla Jančáka, ČJA 1, 78)

svč. severovýchodočeský (v citaci Pavla Jančáka, ČJA 1, 78)

Zkratky okresů uváděných u obcí, v nichž se vyskytují komentovaná pomístní jména:

BK – Blansko

BO – Brno-venkov

JI – Jihlava

KA – Karviná

KM – Kroměříž

TR – Třebíč

UH – Uherské Hradiště

ZN – Znojmo

ZR – Žďár nad Sázavou

Literatura

Bělič, J.: *Dolská nářečí na Moravě*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1954.

Bělič, J.: *Nástin české dialektologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1972.

Český jazykový atlas. Praha: Academia, 1992–2011. 6 sv. (1–5, Dodatky). Dostupné z: <https://cja.ujc.cas.cz>

Čechová, M. a kol.: *Čeština – řeč a jazyk*. 2., přepracované vydání. Praha: ISV nakladatelství, 2000.

Čižmárová, L.: *Jazykový atlas jihozápadní Moravy*. Brno: Masarykova univerzita ve spolupráci s Ústavem pro jazyk český AV ČR, 2000, 446 s.

Eisner, P.: *Chrám i tvrz*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1992, s. 86–94.

Fiedlerová, A.: Nástin vývoje pomnožných jmen v češtině. *Slovo a slovesnost*. 1975, 36, 4, s. 266–284.

Gebauer, J.: *Staročeský slovník*. Díl II (K–N). Praha: Academia, 1970, s. 428.

Gregor, A.: *Slovník nářečí slavkovsko-bučovického*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1959, s. 32, 40, 51, 111, 132, 137, 147, 151, 161, 179, 186.

Hanzíková, L.: Názvy kalhot v češtině z hlediska principů sémantické motivace. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. 1988, 37, A, Řada jazykovědná, A36, s. 95–101.

Havránek, B. – Jedlička, A.: *Česká mluvnice*. 5. vydání. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986.

Internetová jazyková příručka [online] (2008–2022). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z: <https://prirucka.ujc.cas.cz/>

Ireínová, M. a kol.: *Kriticky ohrožené jevy našich nářečí*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., ve spolupráci s Katedrou geoinformatiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, 2022.

- Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (eds.): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.
- Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016. Dostupné z: <https://www.czechency.org/>
- Kellner, A.: *Štramberské nářečí*. Brno: Melantrich, 1939, s. 50, 51.
- Kellner, A.: *Východolašská nářečí*. 2. sv. Brno: Melantrich, 1949, s. 161, 229, 254.
- Králík, S.: *Nářečí na Kelečsku*. Praha: Academia, 1984, s. 72–79.
- Kroupová, L.: K pomnožným podstatným jménům v současné češtině. *Naše řeč*. 1985, 68, s. 57–62.
- Lamprecht, A.: *Slovník středoopavského nářečí*. Ostrava: Krajské nakladatelství v Ostravě, 1963, s. 39, 85.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. 2. opravené a doplněné vydání. Praha: Academia, 1968.
- Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia, 1986.
- Osolsobě, K.: Plurale tantum. In Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.) *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, 2017. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/PLURALE%20TANTUM>
- Pleskalová, J.: Tvorení pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. Jinočany: H&H, s. 77, 78. *Příruční slovník jazyka českého*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1935–1957. 8 sv.
- Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2001, s. 183.
- Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku* [online]. Brno: dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. © 2014–. Dostupné z: <http://spjms.ujc.cas.cz>
- Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia, 1960–1971. 4 sv.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 3., revidované vydání. Praha: Academia, 2003.
- Spinková, S. – Vondráková, A.: *Pomnožná jména v nářečích*. M.A.P.S. Num 23. Univerzita Palackého v Olomouci: Olomouc 2022.
- https://ceskanareci.cz/dokumenty/MAPS_23_brozura.pdf
- Stupňánek, B.: Metodologie interaktivního mapového zpracování systematických gramatických struktur. *Gwary Dziś* [online]. 2020, 12, s. 269–279.
- Šipková, M.: Pomístní jména a jejich zpracování ve Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. *Acta onomastica* 51, 2010, 1, s. 48–78.
- Štícha, F. a kol.: *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013.

Text vznikl na základě řešení projektu č. DG20P02OVV029 Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit; poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI II.

V publikaci byla použita data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIN-AHCZ (<https://lindat.cz>), podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy (projekt č. LM2018101).

Obrázek 1: Ukázka vyplněného listu Slovníkového dotazníku pro výzkum českých nářečí II.
Zdroj: Archiv lidového jazyka, Ústav pro jazyk český AV ČR, Brno

SLOVNÍKOVÝ DOTAZNÍK II • 3 **203-501** Obec: Janovice
Jak dlouho žije vyplňovatel v obci: od r. 1948. Okres: Litoměřice.

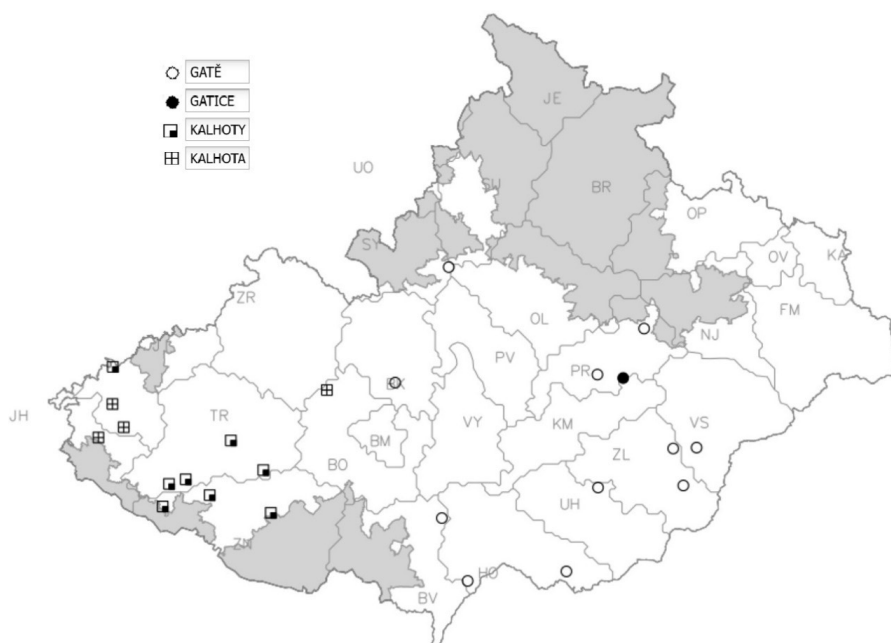
II. ODEV A OBUV

1. oděv : šat, mundúr, vohoz, kvádro obuv (uvedte též rod) kozímrtky=polovysoký škarpály, kruhdy, šany,
sternokroj, uniforma, nový hadry ýbrklajty, kajfáše, holenky=holštíblata
2. kalhoty flákačky, vysrávačky, nohavice II. křástboučka
kalhoty soukenné cajkovky klobouk krást, tvrdák, hučka, širák, cylindr
plátěné plátěny, režný klobouk slaměný slamák, slaměná, širák
kožené dychtýnové, prkenice plstěný plstěná
Jsou u vás ještě zvláštní názvy pro jiné druhy? jelenice Uvedte též názvy podle jiných druhů.
švelhozny /pro lepší lidi/ Klobouk na tři g facky, šviháckej,
šle kšandy, šlindy, popruhy, nevzhledný klobouk hučka, tralaláček =lesnic
pásek řemen, ýbršvunk, opasek kej,
knořlík (též názvy podle druhů) čepice (a její druhy) mručna, beranice, placka,
čamrda, císařský, permutlový, kukla, mlynářka, kominička, pangrotka
rohový, kostěný, papírovej, patentní, kravata šlajfka, foremetka =náprsenka /
nitěný pinta /Peupa/
3. sukně (a její druhy) kanafaska, šátek na hlavu loktuška, capárek
čápolena, skládaná, zvonová, způsoby vázání (napište k obrázku)
plisýrovaná, plášťová, dílová, a) na flacku (mal je raadu a ty le pod aljnu)
skládaná, sportovní   b) vázání
zástěra (a její druhy) fěrtoch, servírka, na babku.
šatová, plášťová, /na pokos/
ženský živůtek, blůza (podle druhů) lajblík
halena= halenka, jupka, hyple, kacabajka a/ na uzel /pod bradu/, pod krkem
bombardáky podlíkačky velký šátek přes ramena přehoz, šál, šála=
4. spodní mužské kalhoty spodky, gata, srač-krát prádlo valchovat, šulit
tkanička u prádla šnůra, kaloun způsoby praní namáčení, praní, máchání,
záplata flek, látovačka oákání, kálení, ždímní, bílení/plajcho-
nůžky stříhačky /ovčí, zahradní/ ždímat prádlo mačkat, kroutit vání/

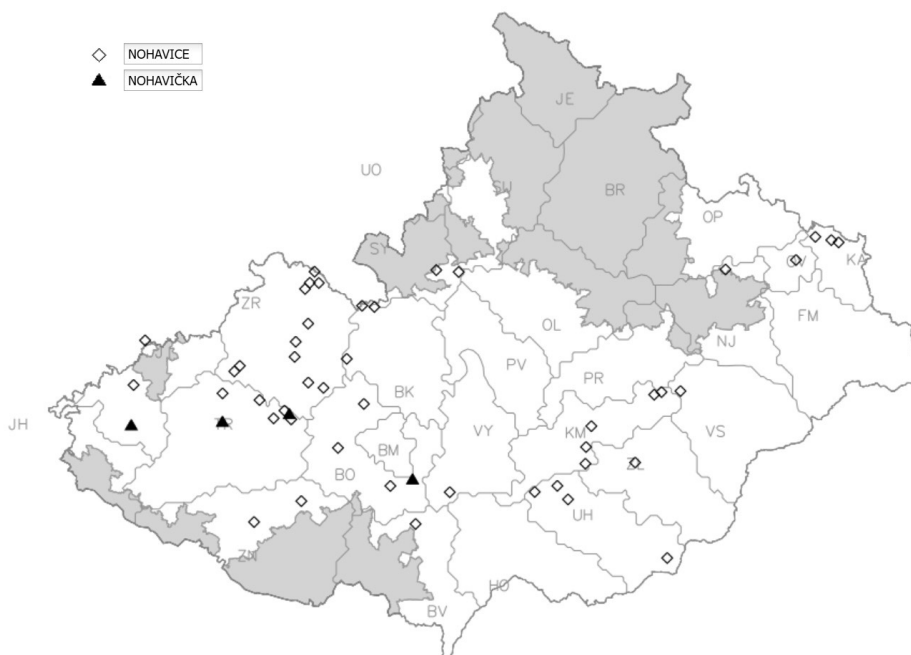
5. Vyhlíží jak pávoškubec. /Puhl./ nepořádně, nečistě nebo otrhaně oblečený
roztrhané, opotřebované čáry. muž nebo žena špindíra, šušna, šlucha=
šaty hadry, turecké fangle. =nepořádná žena. Nečistě jako kanál.
Užívá se u vás slovo hacáfrak, kacafrek, kacafráček a čo znamenají? Trhan, škuban.
Hacafrak - kacafrek - delší normálního kalátu (jako dvěma ovčím)
(šlajfka) Co znamená slovo oplečko? plet, přehoz -jímž se opletalo poprsí /křížem/, prsa.

6. Ta bota (uvedte též rod) škramp, škrpál dřeváky (celodřevěné) dlabance, dlabáčky
střevíc šuta, šim-y, čuchar, čucháry= pantoře, škrampy
podpatek kramfle =sešmajdané šouráky
bačkory šouchy, šlapáky vyčítit boty, leštidlo vyleštit, pucovat, glan-
stará, obnošená obuv covat vycítit
vyřazený střevíc, čucháry
7. Nosí-li se u vás ještě lidový kroj nebo je-li ještě v paměti, uveďte na zvláštním listě názvy jeho hlavních částí s vysvětlením
V místní obci se nosil u německých občanek dirndl /blůza bílá, zdřmnutá
živůtková sukně z pestrých látek, nejčastěji květovaných, k tomu bílá nebo
brokátová zástěra.

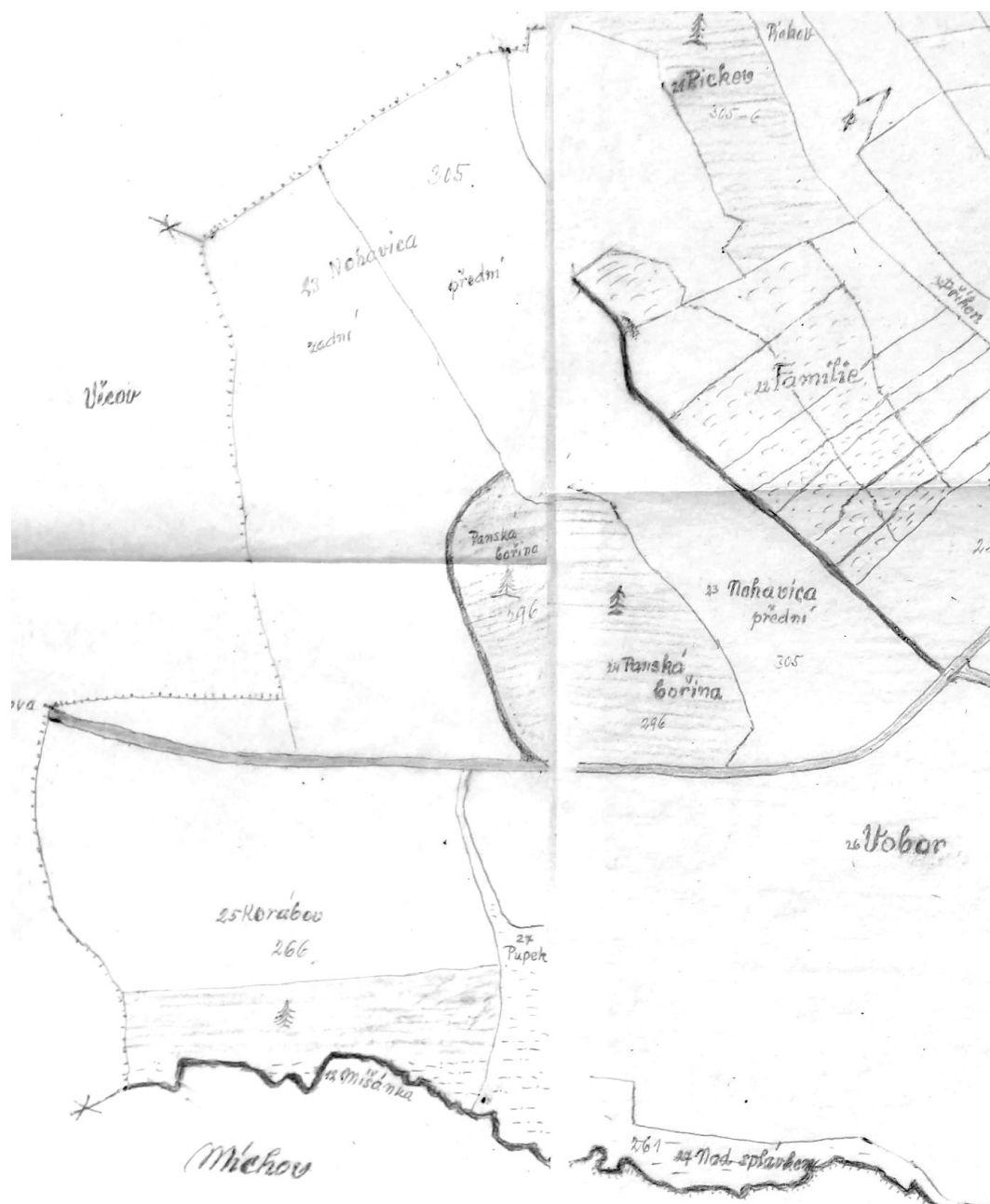
Obrázek 2: Mapa ze Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku

Obrázek 3: Mapa ze Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku

Obrázek 4: Pomístní jména *Nohavica zadní* a *Nohavica přední* na části náčrtku katastru obce Věcov ZR (Jimramovské Pavlovice). Zdroj: Soupis pomístních jmen, Ústav pro jazyk český AV ČR, Brno

Shrnutí

Předložená monografie představuje aktuální otázky ve výzkumu slovní zásoby – propriální i apelativní – a jejich vzájemných vztahů. V oblasti místních a pomístních jmen je značná pozornost věnována výzkumu názvů vodních objektů. Rozpracovávaná hydronymie Slovenska zpřesňuje nejen jazyková, ale historická fakta ve vztahu k osídlení našich končin. Podobně k poznání mikroregionů přispívá i výzkum pronikání apelativ do proprií, včetně sledování nářečních variant a přejímek, jak je vidět na příkladu pomístních jmen s apelativem *modřín* nebo na výzkumu proměny a variantnosti pojmenování názvu hory *Bor*.

Jiný zajímavý typ variantnosti spatřujeme u standardizovaných geografických jmen v Česku, kdy docházelo k různým modifikacím názvů, především přívlastkovými konstrukcemi, při standardizaci názvů katastrálních území, příkladem může být pojmenování města *Ostrov*, jehož vlaková stanice, pošta i katastrální území nesou název *Ostrov nad Ohří*. Další zajímavý typ variantnosti se objevuje při translaci, tedy když se zeměpisné (víceslovné) jméno adaptuje do cizojazyčných textů. Zpravidla se překládá apelativní složka názvu, ale nedochází k mechanickému překladu, navíc výzkum ukazuje, že tendence k citátovosti, k překládání apelativního komponentu i k doslovnému překladu závisí na různých faktorech, mimo jiné na typu jazyka.

Historický pohled na slovní zásobu představuje několik kapitol. Jsou to především kapitoly věnované slovní zásobě v tvorbě Jana Kollára a Jana Svatopluka Presla. Doba utváření novodobé české slovní zásoby představuje nevyčerpatelný zdroj zajímavých informací. Na J. Kollárovi je již patrné, že jeho propriální (ale i apelativní) zásoba, na kterou zaměřuje kapitola pozornost, odpovídá slovotvorným zákonitostem, zatímco z druhé strany je zajímavé sledovat slovotvorné a adaptační postupy při překladu terminologie, jak ji navrhuje J. S. Presl, a to včetně toho, která pojmenování se uchytila a udržela v terminologické slovní zásobě oboru dodnes. Zajímavá je rovněž proměna výslovnosti Preslových termínů, protože se ukazuje, že výslovnost, již připouštějí dosavadní příručky, neodpovídá realitě. Se značnou dávkou historického pohledu na jazyk musíme počítat i při dialektologických výzkumech – jak je patrné v analýzách citoslovcí založených na náboženských výrazech či pojmenování kalhot a spodků v českých nářečích.

Původ, vzájemné vztahy a neostrá hranice mezi proprií a apelativy vyvolávají otázky jejich vhodného užití, proto se na příkladu několik apelativizovaných proprií představují faktory, které ovlivňují užívání velkého a malého písmena, a doporučení odborníků. Pravopisnému a morfologickému pohledu na správnost užití (cizích) proprií je věnována kapitola, která shrnuje, jak se problém řešil v příručkách věnujících se správnosti v poslední třetině devatenáctého století. To, že při lexikografickém zpracovávání slovní zásoby je zapotřebí brát v úvahu i diskurzivní úzus a tradici, ukazuje text věnovaný výkladu slova *košer* a jeho slov příbuzných.

Problematika proprií a apelativ je nedílnou součástí školní edukace, proto je jedna z kapitol věnována zařazování práce s propriální slovní zásobou do výuky, neboť – jak autorka upozorňuje – onomastická témata se těší mezi žáky velké oblibě, pokud se učivo neredukuje pouze na zkoušení velkých písmen, jak bohužel praxe leckdy ukazuje.

Novější přístupy k analýze propriální a apelativní slovní zásoby představují kvantitativní analýzy Bezručových Slezských písní, ale také texty věnující se jazykovému obrazu světa. Na příkladu *Choda* v beletrii je prezentováno formování konceptu pod vlivem textů Aloise Jiráska a Jindřicha

Šimona Baara. Druhá analýza je věnována mediálnímu obrazu Covid-19 ve slovenské a anglofonní publicistice a třetí představuje jazykový obraz DEMOKRACIE na základě dotazníkového šetření uskutečněného mezi vysokoškolskými studenty.

Summary

The present monograph contents actual questions in the research of vocabulary units – proper and common names – and of their mutual relationships. The major attention in the area of place and minor place names is focused on research of water objects' names. Hydronymy of Slovakia which has been elaborated by Slovak linguists clarifies linguistical and also historical facts in relation to our region settlement. Similarly, the research of common nouns spreading to proper nouns contributes to micro regions knowledge including dialectal variants and borrowings as we can see in the study of minor place names with a common name *modřín* (*larch*) or in the study on changing and variations of the mountain name *Bor*.

Another interesting type of variations can be observed in standardised geographical names in Czechia when the names were modified mainly with attributive constructions when the cadastral names were standardised. For example, a town is called *Ostrov*, but its post office name, the railway station name, and cadastral name as well is *Ostrov nad Ohří*. We can see another interesting type of variation when the name is translated, so that when the geographic name is adapted into foreign language texts. It is usual that only the appellative component of a name is translated but the translation is not mechanical. Moreover, the research shows that there are three tendencies: not to translate names at all, to translate appellative component only, and to translate all the name literally while the chosen variations depend on different factors, besides other things on the type of the language.

Several further chapters present the historical point of view on vocabulary. These are the chapters devoted to vocabulary in the texts of Jan Kollár and Jan Svatopluk Presl. The period of forming of modern Czech vocabulary is an inexhaustible source of interesting information. In the texts of Jan Kollár it is already noticeable that his proper (and common) names vocabulary which the chapter concentrates on follows word-formation rules. On the other hand, it is interesting to observe word-formation and adaptation in the process of translation terms as offered by J. S. Presl, including studying which terms are still present in current Czech terminology. The change of pronunciation of Presl's terms is also interesting since it is obvious that the pronunciation which Czech technical handbooks admit is not relevant to the current state. From the historical point of view we must count with the dialectological research – as we can see in the analyses of interjections based on sacral expressions or of dialectal words for trousers and underpants in Czech dialects.

The origin, mutual relationships and a fuzzy border between proper and common names evoke questions about their proper use, therefore using the example of the proper names which change to common it is possible to describe factors which influence the use of uppercase letters and lower-case letters and experts recommendations about it. Orthographic and morphological point of view of use of (foreign) proper names is the topic of a chapter summarising how this problem was solved in handbooks concentrating on correctness in the last third of the XIX century. A text concentrating on a meaning description of the word *košer* (*kosher*) proves that it is necessary to consider both the discourse vocabulary use and tradition during vocabulary lexicographical processing.

The topic of proper and common names is an inseparable part of school education. Therefore, one of the chapters concentrates on the incorporation working with proper names vocabulary into an educational process because – as the author mentions – onomastic topics are popular among pupils if the educational content is not reduced to only examining of upper-case letter as we unfortunately can often see in school practice.

The modern approaches to proper and common names vocabulary analysis are represented by the quantitative analysis of *Slezské písně*, a poetry book written by Petr Bezruč, and also the texts concentrating on the linguistic picture of world. On the example of *Chod*, an inhabitant of Southern-Western Czechia, it is presented how the concept forms under the influence of fictions by Alois Jirásek and Jindřich Šimon Baar. The second analysis is focused on the medial image of Covid-19 in Slovak and English-written publications, and the third case study presents the linguistic image of DEMOKRACIE (DEMOCRACY) based on the questionnaire fulfilled by university students.

Rejstřík¹

- analýza 10, 12, 14, 21, 48, 19, 50, 53, 57, 58,
59, 67, 68, 69, 70, 77, 79, 96, 101, 108, 109,
112, 114, 119, 121, 122, 126, 131, 137, 151,
165, 185, 186
– etymologicko-onomaziologická 165, 166
– kolokační 67, 69, 71, 73
– kvantitativnělingvistická 48, 68
– kvalitativní 81
– kvantitativní 81,
anoikonymie 25, 31, 33, 34, 41, 177, 178
anoikonymum 23, 25–33, 40, 57, 58–59, 61,
63, 174, 177, 178
antroponymum 13, 48, 57–59, 67–77, 79, 87,
88–91, 94, 142, 143, 146, 147, 148, 174
apelativizace/apelativizácia 101, 141–144,
146, 147
apelativum 11, 12, 14, 15, 23–33, 49, 51, 52,
57, 58, 64, 65, 71, 79, 91, 131, 142, 143, 144,
145, 146, 148, 152, 170, 177, 178, 185
atribut/atribút 104, 105, 107, 108, 109, 112,
113, 114, 117, 176
autostereotyp 107, 108
Bezruč (Pet)r 67–68, 70–74, 77
Bor 39–43
brus 87–94
citoslovce 166–171
Covid-19 95, 96, 98, 99, 100, 101, 104
definice/definícia 25, 97, 108, 110, 121, 137,
143, 144, 145, 152
– kognitivní 107, 108, 110, 114
demokracie 117–122
deska
– náhrobní 79, 83
dialekt 24, 25, 92, 165,
dialektismus 24,
dialektologie 175
etnonymum 12, 57, 59, 61
etymologizace lidová 82
EUROJOS 117, 1178, 119
exonymum 47, 49, 50, 51, 52, 54, 89, 93
frekvence/frekvencia 67, 69, 72, 79, 80, 81, 83,
99, 100, 101, 146, 154
heterostereotyp 107, 108
hydronymie/hydronymia 5, 7, 8, 9, 12, 14, 15,
185
– Hydronymia Slovaciae 7, 9, 10, 14
Chod 107–114
Chodsko 107, 109, 111, 113, 114
choronymum 57, 59, 61
implikace 107, 119
interjekce 165–171
– pocitová 165
– sakrální 165–167, 169–171
– sekundární 165, 168, 169
jazyk 10, 43, 50, 52, 53, 54, 58, 87, 88, 89, 90,
92, 93, 94, 101, 104, 112, 117, 118, 124,
125, 133, 136, 137, 142, 144, 146, 152, 153,
154, 171, 174, 175, 176, 177, 185
– anglický 104
– český 51, 80, 89, 90, 165, 173, 175
– germánský 49, 50, 51
– mluvený 128, 132, 166, 167
– německý 51
– slovenský 12
– slovanský 14, 25, 49, 52, 54, 58
– turismu 47, 48, 49
jméno/meno 11, 18, 19, 25, 26, 27, 28, 29, 30,
31, 32, 33, 39, 40, 41, 42, 43, 48, 49, 50, 51,
54, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 67, 69, 70,
71, 72, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 89,

¹ Jednotky jsou v rejstříku řazeny abecedně, pokud se jednotka objevuje ve variantě jednoslovné i víceslovné (termín či polotermin), odkazujeme na ně podle jejich formální podoby v textu. Pokud nejsou český a slovenský výraz v základním tvaru formálně shodné, uvádíme obě podoby s použitím lomítka, v pořadí český/slovenský výraz. Je-li některá z jednotek v textu alespoň částečně tematizována, uvádíme rozsah stran jako interval, ne jako jednotlivé výskyty na stránkách.

- 91, 92, 93, 94, 127, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 167, 168, 169
- autentické 59
 - autorské 59, 60
 - geografické 17, 54
 - katastrálních území 17
 - metaforické 43
 - místní 49, 52, 84
 - mužské 59, 60
 - mytologické 59
 - náboženské 166
 - obecné 141, 142
 - osobní 25, 41, 48, 59, 62, 79, 81, 83, 84, 147, 150
 - podstatné 149
 - pomístní 23, 25–28, 30–33, 40, 43, 49, 84, 173, 174, 177, 178, 179
 - pomnožné 173, 175
 - pošt 17
 - přídavné/přídavné 101, 169
 - realistické 59, 62
 - rodné 59, 71, 79, 81, 83, 89, 92
 - rodové 24
 - stanic železničních 17
 - vlastní 47–49, 51, 53, 54, 57, 58, 59, 61, 67, 68, 70, 72, 73, 77, 80, 82, 141–143, 145, 146, 149, 150, 169
 - zeměpisné 62
 - ženské 60, 88
- Kladsko 39, 41, 42, 43
- kodifikace 91, 132, 141, 148, 149
- kolokace/kolokácia 67, 73, 74, 98, 99, 102, 104, 107, 113, 157
- kolokát 73, 74, 75
- kolokabilita 119
- kompozitum 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 88, 101, 123, 126, 168, 170
- komunikace/komunikácia 89, 93, 94, 98, 100, 101, 152, 169
- jazyková 152
 - krizová/krizová 96–98, 104
 - mediální/mediální 95, 96, 97
- koncept 108, 117–119, 121, 122, 148, 185
- konotace 48, 107, 108–110, 112, 113
- konotát 107, 113, 119, 120
- kontakt 169, 171
- jazykový 165
 - mezijazykový 166
- koutek Český 39, 41
- kríza 95–99, 104
- lexikografie 123, 151
- logonymum 141
- matrika 79, 83
- metafora 117, 135
- miskoncept 121
- modřín 23–33, 185
- náhrada 98, 169
- lexikální 165
- nářečí/nárečie 15, 24, 25, 26, 29, 107, 110, 113, 152, 165, 166, 170, 172, 174, 175, 176, 185
- obraz (obraz) 58, 80, 118, 170, 176
- (světa) jazykový 95, 104, 107–108, 113, 117–118, 121–122, 185, 186
 - mediální 98–99, 105, 186
- oikonymum 7, 17, 57, 58, 59, 62, 63, 92, 170, 174
- onomastika 7–8, 23, 47, 48, 66, 80–82, 84, 172
- onymum
- fiktivní 57, 59,
- oronymie 40
- oronymum 41–43
- paleontologie 123, 125,
- paleozoologie 123
- pandémia 95, 97, 98, 100–103, 119, 120
- píseň 60, 80, 121
- Slezské písně 67–73, 77, 185
- písmeno 88, 94, 101
- malé (počáteční) 101, 141, 142, 145, 146, 185
 - velké/velké (počáteční) 52, 88, 89, 90, 94, 101, 134, 137, 141, 142, 145, 146, 148, 150, 152, 166, 185
- Presl (Jan Svatopluk) 24, 87, 123–127, 131–132, 135, 185

- projekt 7–10, 14, 79–81, 117, 118, 122, 132, 153, 175, 176
- proprializace 141
- proprium 47–49, 51, 53, 54, 57, 58, 63, 65, 68, 70, 87–91, 93–94, 101, 132, 142, 143, 146, 148, 152, 169, 174, 185
- prototyp 107, 108, 112, 113, 114
- Prusko 39, 42
- přejmenování 17, 19, 20, 60
- překlad 24, 31, 41, 42, 43, 47–54, 62–64, 84, 124–126, 156, 167, 168, 185
- příjmení 60, 71, 77, 79, 81–83, 89, 94, 160
- příslovce 157
- psohlavec/Psohlavec 107, 112
- Psohlavci 107, 108–109, 112
- sloveso 74, 77, 150, 157, 159, 161, 169
- slovo 5, 11, 14, 24, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 42, 51, 58, 60, 65, 67, 69, 74, 82, 88, 89, 90, 92, 96, 98, 99, 108, 109, 111, 112, 113, 117, 119, 121, 122, 125, 127, 129, 131, 133, 134, 135, 137, 142, 144, 145, 153, 166, 167, 168, 169, 170, 175, 176, 177, 178, 185
- citátové 54
 - klíčové/kľučové 48, 68–71, 77, 102, 117
- sousloví 69, 75, 77
- specifikum 77
- regionální 79, 80, 82
- stylometrie 67, 73
- škola 9, 62, 79, 80–81, 82, 84, 87
- tabu 165, 167
- termín 42, 101, 104, 108, 124, 126, 128, 132, 135, 151, 152, 153, 155, 160, 185
- náboženský 151, 152, 153, 154
- terminologie 123, 124–126, 128, 132, 142, 152, 153, 157, 158, 165, 173, 185
- theonymum 59, 61
- toponomastika 81
- toponymie 5, 39, 43, 77
- toponymizace 28
- toponymum 16, 18, 40, 41, 43, 47, 48–54, 55, 58, 59, 61, 62, 70, 79, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 142, 143, 148
- literární 84
- transonymizace/transonymizácia 14, 48
- varianta/variant 13, 14, 23, 24, 25 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 39, 42, 43, 51, 52, 53, 68, 70, 94, 99, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 161, 185
- variantnost 52, 150, 171, 185
- výraz 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 58, 69, 73, 76, 101, 102, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 166, 167, 168, 169, 170, 175, 176, 177
- náboženský 165, 169, 170, 171, 185
 - nářeční 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 70, 173
- výslovnost 24, 26, 32, 89, 131–137, 152, 185
- význam 7, 10–14, 25, 27, 30, 31, 43, 48, 49, 53, 58, 60, 82, 91, 93, 96, 99, 104, 121, 135, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 151–161, 166, 176, 177, 178
- znamení 49, 84, 135
- domovní 79, 83
- zvolání 165, 166, 167, 168, 169
- žák 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 185

Propria a apelativa – aktuální otázky II
Proper Names and Common Nouns — Current Issues II

Ladislav Janovec a kol.

Technická univerzita v Liberci, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická

Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Rok vydání: 2023

Počet stran: 192

Formát: B5

Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

ISBN: 978-80-7603-410-5